

Ежемесячный научный журнал

КВ №20489-10289PP

№ 9-10 / 2016

Ответственный редактор — Антипов Андрей Петрович - доктор исторических наук (Украина)

Секретарь журнала — Нестеренко Елена Петровна - доктор философии (Украина)

Редакционный совет

- Верево Ольга Денисовна - доктор медицинских наук (Россия)
- Ганин Даниил Александрович - доктор филологических наук (Россия)
- Изымова Людмила Петровна - (Украина) доктор технических наук (Украина)
- Корейко Денис Вениаминович - доктор медицинских наук (Россия)
- Кроль Вадим Алексеевич - доктор технических наук (Россия)
- Моргун Аркадий Александрович - доктор технических наук (Россия)
- Напорчук Геннадий Николаевич - доктор ветеринарных наук (Украина)
- Нестерова Алина Владиславовна - доктор медицинских наук (Украина)
- Покручина Татьяна Руслановна - доктор экономических наук (Украина)
- Одунский Федор Тхонович - доктор искусствоведения (Россия)
- Сетаров Сергей Сергеевич - доктор юридических наук (Украина)
- Шавинский Александр Евгеньевич - кандидат психологических наук (Украина)
- Юркович Дмитрий Геннадьевич - доктор медицинских наук
- Юлинский Игорь Евгеньевич - доктор социологических наук (Украина)
- Ядынский Петр Константинович - доктор психологических наук (Россия)
- Яковлев Вадим Николаевич - доктор политических наук (Украина)

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются. За достоверность сведений, изложенных в статьях,

ответственность несут авторы. Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Материалы публикуются в авторской редакции.

«Первый независимый научный вестник»

Адрес редакции: 01054, г. Киев, улица Дмитриевская, 64

тел.: +38 (095) 430-59-27

Сайт: www.firjournal.com.ua

E-mail: info@firjournal.com.ua

Учредитель и издатель «Первый независимый научный вестник» Тираж 2000 экз.

Отпечатано в типографии г. Киев, улица Дмитриевская, 64, 01054

Ответственный редактор — Антипов Андрей Петрович - доктор исторических наук (Украина)

Секретарь журнала — Нестеренко Елена Петровна - доктор философии (Украина)

Редакционный совет

- Верево Ольга Денисовна - доктор медицинских наук (Россия)
- Ганин Даниил Александрович - доктор филологических наук (Россия)
- Изымова Людмила Петровна - (Украина) доктор технических наук (Украина)
- Корейко Денис Вениаминович - доктор медицинских наук (Россия)
- Кроль Вадим Алексеевич - доктор технических наук (Россия)
- Моргун Аркадий Александрович - доктор технических наук (Россия)
- Напорчук Геннадий Николаевич - доктор ветеринарных наук (Украина)
- Нестерова Алина Владиславовна - доктор медицинских наук (Украина)
- Покручина Татьяна Руслановна - доктор экономических наук (Украина)
- Одунский Федор Тхонович - доктор искусствоведения (Россия)
- Сетаров Сергей Сергеевич - доктор юридических наук (Украина)
- Шавинский Александр Евгеньевич - кандидат психологических наук (Украина)
- Юркович Дмитрий Геннадьевич - доктор медицинских наук
- Юлинский Игорь Евгеньевич - доктор социологических наук (Украина)
- Ядынский Петр Константинович - доктор психологических наук (Россия)
- Яковлев Вадим Николаевич - доктор политических наук (Украина)

Художник: Королець Д.К.

Верстка: Визрук Ф.Н.

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Барановська О.В. МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ: ПРАКТИЧНА ЗОРІЄНТОВАНІСТЬ ТА ТЕХНОЛОГІЗАЦІЯ.....5	Самчук Л.И. ИНФОРМАЦИОННО-БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК УКРАИНЫ21
Батечко Д.П., Григораш В.Я., Шнякіна С.М. ЗНАЧУЩІСТЬ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ГІРНИЧИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ПОЗА НАВЧАЛЬНИЙ ЧАС ТА У ПЕРІОД КАНІКУЛЯРНОГО ВІДПОЧИНКУ.....9	Сиротін О.С. АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОСВІД ПІДГОТОВКИ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ.....27
Мартынюк О.В. ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ОЦЕНКИ УРОВНЯ ЗДОРОВЬЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ.....12	Якубовська М.С. ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ВНЗ30
Мишак О.О. МЕТОД ПРОЕКТІВ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ГУМАНІСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ МАЙБУТНІХ БІОТЕХНОЛОГІВ.....17	

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кравець О.М. ПСИХОКОРЕКЦІЯ ОСОБИСТІСНОЇ КРИЗИ ЗАСОБАМИ ТУРИЗМУ36	Ставицький О.О., Хоружа Н. П. ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ СИНОФОБНИХ ПОВЕДІНКОВИХ ПРОЯВІВ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ53
Лебедева Е.А. ОПЫТ ФОРМИРОВАНИЯ ГЕНДЕРНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ.47	Шопіна М.О. КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ АНКЕТУВАННЯ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У СИСТЕМІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ.....57
Полянничко О.М. «ОБ'ЄКТИВНА РЕАЛЬНІСТЬ ПСИХІЧНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В РАКУРСІ ПСИХОДИНАМІЧНОЇ ТЕОРІЇ».....51	

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Рожков Ю.Г. ТИПИ АБРЕВІАЦІЙ В ТЕРМІНОЛОГІЇ ВЕТЕРИНАРНОЇ МЕДИЦИНИ62	Смірнова Т.В. ПЕРЕДАЧА АНГЛІЙСЬКОЇ ТРАНСПОРТНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ НА ПРИКЛАДІ АВІАЦІЙНИХ ТЕКСТІВ65
--	--

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Jadwiga Sebesta, Eugeniusz Szymik FROM ENVIRONMENTAL HERMENEUTICS: WATER FROM THE PERSPECTIVE OF JUNG AND SELECTED HOLY BOOKS69	Беличенко А. НЕКОТОРЫЕ ХИМИО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ РАБОТЫ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО МОЗГА ПРИ ИДИОСИНКРАЗИИ И СИНЕСТЕЗИИ В СВЯЗИ С ПРОБЛЕМОЙ СОЗНАНИЯ.....82
Беличенко А. КОСМОЛОГИЧЕСКАЯ ЭСТЕТИКА: ЦВЕТ КАК ВЫЗОВ НОВОЙ ФИЗИКЕ.....75	Лобачев Д.В. СМЕРТЬ, КАК ПРОБЛЕМА ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ И ПСИХОЛОГИИ XX ВЕКА88

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Беляев С.А.**
ТРУДНОЩІ У МЕЖАХ ТЕОРЕТИКО-МАТЕМАТИЧНОГО ПІДХОДУ ДО АДАПТАЦІЇ МОДЕЛІ ФОНДОВОГО РИНКУ94
- Голубка М.М.**
ОБРАЗОВАТЕЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАРЛА КОБЕРСКОГО НА ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX - НАЧАЛА XX ВЕКА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО И КООПЕРАТИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ102
- Довбенко В.І.**
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ - ЧИННИК ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ..... 105
- Жаксыбергенова Ж.Ж.**
ФОРМИРОВАНИЕ БЮДЖЕТА ДВИЖЕНИЯ ДЕНЕЖНЫХ СРЕДСТВ И РАЗРАБОТКА ПЛАНОВОГО БАЛАНСА ПРЕДПРИЯТИЯ..111
- Зайцева Е.И.**
СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ КЛАСТЕРОВ В ЛАТВИИ 114
- Колесова Н.А., Глава М.Г.**
ИНВЕСТИЦИОННО-ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЙ И АКТУАЛЬНЫЕ РАЗРАБОТКИ УКРАИНСКИХ СУБЪЕКТОВ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ119
- Лукомський Ю.О., Сулганова Д.А.**
УПРАВЛІННЯ ВЛАСНИМИ ТОРГОВИМИ МАРКАМИ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ124
- Мазур В.С.**
ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ ТНК128
- Разумна А.**
ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ЗЕД134
- Савенков К.А.**
АНАЛИЗ СТРУКТУРЫ И ДИНАМИКИ ВНУТРЕННЕГО ВАЛОВОГО ПРОДУКТА ЛАТВИИ ПОСЛЕ ВХОЖДЕНИЯ В ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ139
- Тітомир Л.А.**
ПЕРЕДУМОВИ ПІДВИЩЕННЯ КАТЕГОРІЙНОСТІ ГОТЕЛІВ..... 147
- Хасан Али Аль-Абабнех**
МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕКЛАМЫ.....152

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Olena Kotenko, LL.M**
CHANGER AND CHANGES ON THE EUROPEAN ENERGY MARKET AFTER THE UKRAINIAN CRISIS.....156
- Колеснікова М.В., Мельник І.А.**
РОЛЬ ТА МІСЦЕ ЗМАГАЛЬНОСТІ СТОРІН В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ160
- Прокопович Л.В.**
НАМИСТО ФРЕЙЇ163
- Туров В.Д.**
ЕНЕРГІЯ, ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА169

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 37.02.373

Барановська Олена Володимирівна,
доктор філософії, старший науковий співробітник,
відділ дидактики,
Інститут педагогіки НАПН України, м. Київ, Україна

Барановская Елена Владимировна,
доктор философии, старший научный сотрудник,
отдел дидактики,
Институт педагогики АПН Украины, г. Киев, Украина

Baranovska Elena Volodymyrivna,
Ph.D., Senior Research Fellow,
department of didactics,
NAPS Institute of Education of Ukraine, m. Kyiv, Ukraine

МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ: ПРАКТИЧНА ЗОРІНТОВАНИСТЬ ТА ТЕХНОЛОГІЗАЦІЯ

INTERSUBJECTS CONNECTIONS IN SPECIALIZED SCHOOLS: PRACTICAL ORIENTATION AND TECHNOLOGIZING

Анотація: Статтю присвячено аналізу можливостей міжпредметної інтеграції в профільній школі. Аналізується ретроспективний досвід з даного питання, розглядаються основні форми міжпредметних зв'язків, доводиться їх дидактичне і світоглядне значення. Презентуються виділені автором основні умови міжпредметної інтеграції в профільній школі. Доводиться важливість технологізації навчання в профільній школі, його практична зорієнтованість і роль міжпредметних зв'язків у вирішенні даної проблеми та проблеми розвантаження інваріантної складової змісту навчання.

Ключові слова: профільне навчання, міжпредметна інтеграція, міжпредметні зв'язки, міжпредметна компетентність, технологізація навчання.

Аннотация: Статья посвящена анализу возможностей межпредметной интеграции в профильной школе. Анализируется ретроспективный опыт по данному вопросу, рассматриваются основные формы межпредметных связей, доказывается их дидактическое и мировоззренческое значение. Представляются выделенные автором основные условия межпредметной интеграции в профильной школе. Доказывается важность технологизации обучения в профильной школе, его практическая ориентированность и роль межпредметных связей в решении данной проблемы и проблемы разгрузки инвариантной составляющей содержания обучения.

Ключевые слова: профильное обучение, межпредметная интеграция, межпредметные связи, межпредметная компетентность, технологизация обучения.

Summary: The article analyzes the possibilities of intersubjects integration in profile school. Retrospective analyzes of experience on the subject, describes the main forms of intersubject relationship, have their didactic and ideological significance. Presented the main emphasis in terms of intersubjects y integration profile school. We have technologizing importance of training in specialized schools, its practical orientation and the role of intersubjects connections in solving this problem and the problem of unloading invariant component of the training content.

Keywords: specialized education, intersubjects integration, intersubjects communication, intersubjects competence, technologization training.

Постановка проблеми. Проблема міжпредметних зв'язків закономірно виникає з аналізу тенденцій розвитку сучасного наукового знання. Міжпредметні зв'язки стають відображенням у навчальному процесі однієї з суттєвих закономірностей науки і являють собою дидактичний еквівалент міжнаукових зв'язків. У сучасній профільній школі актуальною стає тенденція до застосування міжпредметної інтеграції змісту навчання, орієнтація випускника на сучасний ринок праці, наближення його до вибору реальної професії, яка може знаходитися на стику кількох наукових дисциплін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом 70-90-х років ХХ століття ціла плеяда науковців займалася проблемою міжпредметних

зв'язків у навчанні (Е. С. Веріте, Л. П. Вороніна, Г. С. Гуревич, Є. С. Дубінчук, В. С. Пікельна, В. І. Паламарчук, Н. М. Розенберг, А. І. Чудовська та інші). Вирішення питань міжпредметної інтеграції у підручниках зачіпали Л. П. Вороніна (міжпредметні завдання в підручниках як засіб навчання учнів прийомом навчальної діяльності), Л. Я. Зоріна (системність знань), Махмутов М. І. (інтеграція і проблемне навчання), В. І. Паламарчук (реалізація міжпредметних зв'язків в процесі проблемного навчання, міжпредметні зв'язки в навчально-виховному процесі середнього профтехучилища) Н. М. Розенберг (наукова термінологія в шкільному підручнику, міжпредметні зв'язки), А. А. Свечніков (міжпредметні зв'язки у поглибленні знань), В. М.

Янцен (міжпредметні зв'язки у підборі навчального матеріалу у підручнику) тощо [2; 5; 6; 8].

В. І. Паламарчук, Н. М. Розенберг вважали, що міжпредметні зв'язки здійснюються для того, щоб один навчальний предмет слугував інструментом для вирішення завдань, які стоять перед іншим навчальним предметом. Послідовне забезпечення міжпредметних зв'язків у навчальному процесі, дає значну економію часу завдяки ліквідації повторень, паралелізму в вивченні різних предметів. Це створює нові можливості для запобігання перевантажень учнів (зменшується кількість навчальних годин і скорочується обсяг домашніх завдань). М. І. Махмутов вважав, що інтеграція наук викликана потребами пізнання єдиного світового процесу, а науковий світогляд не є сумою специфічних для кожної галузі уявлень про світ. Автор вважав саме інтеграцію спроможною сформувати систему знань у її змістовому, структурному, логіко-гносеологічному, науково-організаційному, лінгвістико-семіотичному, методичному аспектах [1;2]. Дані дослідження можуть допомогти для конструювання нового змісту для профільної школи, актуального для сучасного етапу.

З 90-ті рр. ХХ ст. на початку ХХІ ст. почався період концептуального розвитку інноваційної теорії навчання під впливом інформаційного суспільства та зміною ролі інформації в життєдіяльності людини. Заклади нового типу (ліцеї, гімназії, колежі) запроваджували різноманітні експерименти в рамках певних закладів, що спричинило тенденцію до змін у змісті навчання у цілому.

На сучасному етапі розвитку освіти постають питання перебудови структури середньої освіти, демократичних реформ, які відбуватимуться поступово, без необдуманих, різких рішень. Мають створюватися умови для реального профільного навчання, екстернатної форми, дистанційних форм навчання. Аналіз державних документів про освіту, зокрема, Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (2011) свідчить, що збільшення обсягу знань (інваріантна освітня складова), перевантаження учнів, потребує гнучкості структури шкільних навчальних планів та програм. Зазначається, що результатом застосування міжпредметних зв'язків має бути міжпредметна компетентність, тобто здатність учня застосовувати щодо міжпредметного кола проблем знання, уміння, навички, способи діяльності та ставлення, які належать до певного кола навчальних предметів і предметних галузей [3].

Проф. В. Ф. Паламарчук у статті «Прогноз розвитку освіти України» (2015) зазначає, що розроблені на сьогодні стандарти лише частково відповідають вимогам сучасності: переважає предметний компонент, діяльний та оцінно-емоційний компоненти представлені не системно і без урахування міжпредметних зв'язків [4, с. 22].

Г. О. Васьківська, зазначає, що учень має володіти системою знань, основними елементами якої буде комплекс загальнофілософських, психологічних, фізіологічних, природничих, культурологічних знань, а також знання проблем суспільно-

політичного і культурного життя. Виникає необхідність створення метапрограм, які сприятимуть розширенню кола ціннісно значимих проблем [5].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Питанням міжпредметної інтеграції на матеріалі різних предметів займається ряд науковців Інституту педагогіки НАПН України: О. В. Барановська (міжпредметна інтеграція змісту навчання в профільній школі), Г. О. Васьківська (метапредметний підхід до формування знань про людину); М. А. Вайнруб (міжпредметні зв'язки і компетентнісний підхід в нових курсах з технічних дисциплін); С. Л. Капіруліна, М. О. Кобзар (міжпредметні зв'язки на уроках географії); О. П. Кравчук, Т. М. Хмара (якісні задачі в змісті шкільних підручників як засіб реалізації міжпредметних зв'язків); Т. О. Ремех (міжпредметні зв'язки в підручниках із правознавства), С. Е. Трубачева (метапредметний підхід у навчанні) та ін. Але питання конструювання нового змісту навчання в профільній школі за допомогою введення міжпредметних курсів та курсів за вибором є невирішеною в існуючих умовах змінюваної реальності.

Формулювання мети дослідження. Основна мета статті – довести, що міжпредметна інтеграція як сучасна тенденція у світовій педагогіці має вплинути на зміну існуючих підходів до конструювання змісту навчання у профільній школі, виходу на практичну його зорієнтованість, технологізацію, формування міжпредметної компетентності.

Виклад основного матеріалу. Активне впровадження профільного навчання пов'язане з детальним аналізом змісту навчання в старшій школі, а також існуючих підручників та їхню адаптацію до сучасних реалій: вихід на нові технології, наявність інтегрованих курсів, різноманітних форм контролю і діагностики сформованості міжпредметних зв'язків в учнів. Суттєву допомогу у вирішенні комплексу завдань, що постають перед профільною школою, можуть напрацювання науковців, які створювали наукову базу для профтехучилищ у 70-80-ті роки.

Міжпредметні зв'язки являють собою відображення в змісті навчальних дисциплін тих взаємозв'язків, які об'єктивно діють в природі та суспільстві та пізнаються сучасними науками, тому їх потрібно розглядати як еквівалент міжнаукових зв'язків. Вони мають також і організаційний аспект: реалізація їх у навчальному процесі дає можливість економніше у часі визначити структуру навчального плану, програм, підручників, раціоналізувати навчальний процес в цілому. Міжпредметні зв'язки входять як необхідний компонент в принцип системності навчання, виступають дидактичною умовою, яка сприяє науковості та доцільності навчання, підсиленню пізнавальної діяльності учнів, якості знань, формуванню відповідних видів компетентностей (інформаційних, інтелектуальних, соціальних та ін.).

Основними ознаками міжпредметних зв'язків можна виділити: 1) системостворення (системостворюючі зв'язки): сприяння координації навчальної інформації, узагальнена направленість,

створення цілісної картини світу; 2) дія в часі (хронологічні зв'язки): забезпечення пізнання елементів природи; 3) передача інформації (інформаційні зв'язки): стимуляція поступального розвитку та узагальнення знань; 4) спільний змістовий апарат (змістові зв'язки): спільність наукових фактів, використання методик, характеру розумової діяльності; 5) структурний аспект: економія часу (раціоналізація навчального процесу в цілому).

Виходячи з аналізу літератури з питання використання міжпредметних зв'язків у навчально-виховному процесі, можна зробити висновок, що класифікація міжнаукових зв'язків з певними корективами використовується для класифікації міжпредметних зв'язків у навчанні.

Тоді класифікація міжпредметних зв'язків набуває такого вигляду:

1) *Об'єктні зв'язки*: міжпредметні зв'язки, засновані на вивченні одного і того ж об'єкта в різних навчальних предметах і під час виробничого навчання.

2) *Методичні зв'язки*: міжпредметні зв'язки, засновані на використанні одного і того ж методу пізнання (дослідження) в різних навчальних предметах.

3) *Теоретичні зв'язки*: міжпредметні зв'язки, засновані на використанні одного і того ж закону (теорії) в різних навчальних предметах.

4) *Інструментальні зв'язки*: міжпредметні зв'язки, засновані на використанні одного і того ж прийому діяльності при навчанні різних навчальних предметів.

Багаторічна практика застосування міжпредметних зв'язків у навчальному процесі дозволила довести їхнє *дидактичне і світоглядне значення*, а саме:

1) міжпредметні зв'язки сприяють політехнічному розвитку учнів, дозволяють, не скорочуючи специфіки окремих предметів, здійснювати системний аналіз техніки і технології промислового виробництва, що є важливим у профільній школі.

2) допомагають подолати формалізм у навчанні, підвищують свідомість засвоєння знань, сприяють їхній системності (створенню внутрішньо взаємопов'язаних знань не тільки в межах одного предмета, а й в межах певного циклу предметів в сенсі зв'язку між різними циклами).

3) сприяють формуванню наукового світогляду, єдиної картини світу, розуміння сутності явищ, закономірності їх розвитку та їх взаємозв'язок.

4) спонукають до оволодіння загальними методами мислення, формуванню розумових операцій, прийомів самостійного здобування знань.

5) сприяють формуванню позитивних мотивів у навчанні, пізнавальних інтересів, ціннісно-смислових орієнтацій.

В профільній школі необхідним є виділення одного профілюючого предмета. Але у випадку, коли це неможливо на весь період навчання, чи необхідно виділити кілька предметів, виходом може бути виділення профілюючої теми, пов'язаної з

спецтехнологією. Таким чином, наявність профілюючого предмета тягне за собою обов'язкове застосування міжпредметних зв'язків.

Форми міжпредметного зв'язку, які необхідно враховувати при конструюванні змісту навчання в профільній школі можуть бути такими:

1) дотримання порядку, що не порушує логіку викладу певного предмета і враховує необхідність використання отриманих знань при розкритті нових та суміжних дисциплін;

2) використання знань учнями зі споріднених предметів для більш глибокого розкриття теми основного предмета;

3) взаємозв'язки тем споріднених предметів;

4) вивчення наскрізних понять та їх диференціація;

5) вилучення дублюючих тем та створення міжпредметних «коридорів»;

6) створення бази міжпредметних завдань і задач;

7) створення адекватного контролю міжпредметних знань, умінь та навичок з профільних предметів;

8) використання вчителями-предметниками спільних посібників при вивченні споріднених дисциплін;

9) комплексний розгляд окремих питань програми при проведенні інтегрованих уроків, учнівських конференцій, тематичних вечорів, екскурсій, підсумкового повторення.

У системі міжциклових та міжпредметних зв'язків у профільній школі окремі предмети інваріантної частини виступають як профілюючі по відношенню до спеціальних курсів та курсів за вибором. Профілюючий предмет має слугувати базисом для функціонування міжпредметних зв'язків, надання їм професійної спрямованості.

Аналіз теоретичних напрацювань в області міжпредметної інтеграції та міжпредметних зв'язків у навчанні дозволили нам визначити *дидактичні умови міжпредметної інтеграції в профільній школі*: 1) забезпечення міжпредметних зв'язків споріднених предметів (бінарні зв'язки; полінарні зв'язки);

2) створення системи міждисциплінарних понять (відповідність визначень понять у змісті споріднених предметів; розведення наукових понять та термінів побутового використання (наприклад, «лінія» та ін.); знищення розрізненості між окремими програмами споріднених навчальних предметів, можливість розглядання одного й того ж явища, предмету з різних точок зору);

3) технологізація викладання основ наук (пріоритетність системи сучасних технологій, основ сучасного виробництва; системи сучасних технологій необхідно використовувати в якості канви, в якості змістового та об'єктивного критерію відбору основ наук; знищення штучної класифікації (диференціації) фундаментальних та суспільно-гуманітарних наук; розвиток технологічного мислення; економічне виховання учнів; забезпечення системності знань, розвиток міжпредметних зв'язків, що цементують систему) [6].

Етапами здійснення міжпредметної інтеграції в профільній школі можуть бути:

- 1) виявлення і формулювання зв'язків між певними предметами;
- 2) створення нових програм, підручників, методичних посібників і дидактичних матеріалів, які становили б разом струнку систему у сенсі міжпредметної інтеграції;
- 3) створення завдань міжпредметної направленості;
- 4) визначення шляхів реалізації міжпредметних зв'язків в процесі профільного навчання (інтегровані курси, вивчення синтетичних наук);
- 5) вихід на сучасні технології та практичну зорієнтованість профільного навчання (виділення профілюючих тем, пов'язаних зі спецтехнологіями), наявність профілюючого предмета;
- 6) знаходження адекватних форм контролю і діагностики сформованості міжпредметних зв'язків в учнів.

Висновки з дослідження. Технологізація викладання основ наук тягне за собою необхідність системності знань, а значить – розвиток міжпредметних зв'язків, що цементують систему, вихід на практичну зорієнтованість змісту навчання, його розвантаження, технологізацію, формування міжпредметної компетентності.

Перспективи подальшого розвитку проблеми мають бути наступними: розвантаження змісту навчання в профільній школі; визначення оптимального співвідношення між інваріантним та варіативним компонентами змісту навчання; формування міжпредметної компетентності; наступність між профільною ланкою школи і вищою освітою.

Список використаної літератури.

1. Паламарчук В. И. Реализация межпредметных связей в процессе проблемного обучения / В. И. Паламарчук. – К. : Вища школа, 1975. – 56 с.
2. Розенберг Н. М. Межпредметные связи в средних профтехучилищах, их значение и приемы классификации / Межпредметные связи в учебно-воспитательной работе среднего профтехучилища / Под ред. Е. С. Дубинчук, Н. М. Розенберга. – К. : Издательское объединение «Вища школа», 1976. – 168 с. – с. 25–42.
3. Державний стандарт. Електронний ресурс // <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/462-2011-п>
4. Паламарчук В. Ф. Прогноз розвитку освіти України / Творчі здобутки гімназії: науково-методичний посібник / Головний редактор, керівник авторського колективу, канд. пед. наук, Заслужений вчитель України В. І. Сафіюлін. Науковий редактор – доктор педагогічних наук, проф. В. Ф. Паламарчук. – К. : Освіта України, 2015. – 268 с. – с. 18–34.
5. Васьківська Г. О. Метапредметний підхід до формування системи знань про людину як один із принципів сучасного підручникотворення // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол.: голов. ред. – О. М. Топузв]. – К. : Пед. думка, 2012. – Вип. 12. – 784 с. – С. 42–50.
6. Барановська О. В. Конструювання змісту профільного навчання на основі міжпредметної інтеграції // Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – 152 с. – С. 32-36.

- Батечко Дмитро Петрович**
викладач кафедри фізичного виховання і спорту,
Державний вищий навчальний заклад «Національний гірничий університет»
- Григораши Вячеслав Яковлевич**
старший викладач кафедри фізичного виховання і спорту,
Державний вищий навчальний заклад «Національний гірничий університет»
- Шнякіна Світлана Миколаївна**
старший викладач кафедри фізичного виховання і спорту,
Державний вищий навчальний заклад «Національний гірничий університет»
- Дмитрий Петрович Батечко**
преподаватель кафедры физического воспитания и спорта,
Государственное высшее учебное заведение «Национальный горный университет»
- Вячеслав Яковлевич Григораши**
старший преподаватель кафедры физического воспитания и спорта,
Государственное высшее учебное заведение «Национальный горный университет»
- Светлана Николаевна Шнякина**
старший преподаватель кафедры физического воспитания и спорта,
Государственное высшее учебное заведение «Национальный горный университет»
- Dmitriy Batechko**
teacher of department of physical education and sport,
State higher educational establishment is the «National mining university»
- Vyacheslav Grigorash**
senior teacher of department of physical education and sport,
State higher educational establishment is the «National mining university»
- Svetlana Shnyakina**
senior teacher of department of physical education and sport,
State higher educational establishment is the «National mining university»

ЗНАЧУЩІСТЬ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ГІРНИЧИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ПОЗА НАВЧАЛЬНИЙ ЧАС ТА У ПЕРІОД КАНІКУЛЯРНОГО ВІДПОЧИНКУ.

SIGNIFICANCE OF PHYSICAL CULTURE FOR THE STUDENTS OF MINING SPECIALTIES IN EXTRACURRICULA TIME AND IN THE PERIOD OF A HOLIDAY VACATION.

Анотація

У статті проведений аналіз значущості фізичної культури для студентів гірничих спеціальностей у поза навчальний час і в період канікулярного відпочинку. Показано, що оздоровчо-рекреативний напрям передбачає використання засобів фізичної культури і спорту при колективній організації відпочинку і культурного дозвілля у вихідні дні і в період канікул в цілях післяробочого відновлення і зміцнення здоров'я. В той же час загальнопідготовчий напрям забезпечує всебічну фізичну підготовку і підтримку її на довгий час на певному рівні.

Для того, щоб правильно вибрати фізичні вправи, що швидко дають тонус, знімають стомлення, дозволяють працювати з максимальною віддачею, необхідна зміна діяльності - активний відпочинок, а саме фізкультура. А вправа - універсальний стимулятор і відновник фізичної і розумової працездатності.

Ключові слова: викладач, студент, спорт, фізична культура.

Summary: Article analysis the importance of physical culture is conducted for students of mining specialties in outside educational time and in the period of a vacation rest. It is rotined that health -rekreativ direction is foreseen by using of facilities of physical culture and sport for collective organization of rest and cultural leisure in days off and in the period of vacations in aims after working renewal and strengthening of health. At the same time common preparatory direction provides comprehensive physical preparation and maintenance of it on long time at certain level.

In order that it is correct to choose physical exercises, quickly givings tone, taking off a fatigue, allowing to work with a maximal return, changing of activity is needed is active rest, namely physical education. And exercise is universal stimulator and repairer of physical and mental capacity.

Key words: teacher, student, sport, physical culture.

Постановка проблеми.

У період бурхливого технічного прогресу і швидкого накопичення наукової інформації все гостріше постає проблема пошуку нових та вдосконалення існуючих форм навчання. Обсяг інформації, що підлягає засвоєнню студентами, постійно зростає. Підвищення якості знань студентів про фізичне

виховання та культуру можливе лише шляхом інтенсифікації навчального процесу [1].

Рухова функція є основою якості життя, оскільки дає людині можливість самостійно обслуговувати себе, займатись трудовими обов'язками, брати участь у рекреаційній, спортивній та інших видах діяльності [6].

Ряд авторів відзначають [2,3,5], що теперішня організація фізичного виховання у вищих навчальних закладах недостатньо ефективна для підвищення рівня фізичної підготовленості, функціонального стану, здоров'я, рухової активності та мотивації студентської молоді до занять фізичними вправами та спортом. Тому є дійсно корисним та правильним заняття самовихованням у поза навчальний час та у період канікулярного відпочинку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У ході проведеного нами аналізу було з'ясовано, що об'єктивно і всебічно проводити фізичне виховання студентів ще й у поза навчальний час і в період канікулярного відпочинку саме за тими формами, які нами запропоновані [4]. Тому, що існуюча система та теоретичні положення не враховують своєрідні обставини, умов функціонування спорту в сучасному українському суспільстві та по суті все це перетворюється на перешкоду розвитку наукової думки [10].

Виділення раніше невирішених частин загальної проблеми.

Отримані результати аналізу дозволили нам встановити, що чинна система поза навчального фізичного виховання в Україні потребує подальшої висококваліфікованої підтримки з боку спеціально підготовлених тренерів-викладачів [9]. Що у свою чергу свідчить про необхідність розвитку та підтримання в Україні цих професіоналів з фізичного виховання та спорту у ВНЗ гірничого профілю і не тільки.

Мета нашого дослідження – розкрити організаційні можливості фахівців з фізичного виховання на сучасному етапі розвитку фізкультурного руху у поза навчальний час та у період канікулярного відпочинку.

Виклад основного матеріалу. Фізичне виховання студентів у поза навчальний час і в період канікулярного відпочинку проводиться в наступних формах:

1. Фізичні вправи в режимі учбового дня: ранкова гімнастика, ввільна гімнастика, фізкультурні паузи, додаткові заняття та інше.

2. Організовані заняття студентів-гірників у позанавчальний час в спортивних і абонементних секціях з футболу, баскетболу, волейболу, гандболу, тренажерних залах, в групах з ЗФП, аеробіки, шейпінгу та інше під керівництвом тренера-викладача з фізичної культури і спорту.

3. Самостійні заняття студентів гірничих спеціальностей фізичними вправами у вільний від навчання час:

а) на основі повної добровільності та ініціативи;

б) за завданням викладача.

4. Масові фізкультурно-спортивні заходи, що проводяться у вихідні дні протягом навчального року і в канікулярний час. У їх вміст входять спортивні вечори, спартакіади за участю як збірних команд факультетів, так і між збірними командами студентів перших курсів, масові кроси і естафети,

флешмоби і свята фізичної культури за участю студентів окремих факультетів і викладачів, які працюють з цими факультетами, змагання різного рівня, туристські походи та інше.

5. Заняття в оздоровчо-спортивному таборі «Гірник» в період літніх студентських канікул, забезпечуючи відновно-оздоровчий, гартуючий і розвиваючий ефекти. В умовах табору реалізуються багато форм фізичної активності студентів: ранкова гімнастика, вчення плаванню, тренувальні заняття по різних видах спорту, заняття із студентами з ослабленим здоров'ям, туристські походи, фізкультурно-спортивні розваги і ігри, внутрішні- і міжтабірні спортивні змагання та інше.

Оздоровчо-рекреативний напрям передбачає використання засобів фізичної культури і спорту при колективній організації відпочинку і культурного дозвілля у вихідні дні і в період канікул в цілях після робочого відновлення і зміцнення здоров'я. До засобів цього напрямку відносяться туристичні походи, екскурсії, рухливі ігри, спортивні заходи, які можуть бути організовані на базах студентських гуртожитків, в оздоровчо-спортивному таборі, під час учбової практики та інше [7, 8].

Загально-підготовчий напрям забезпечує усебічну фізичну підготовку і підтримку її на довгий час на певному рівні. Засобами підготовки по цьому напрямку є: ранкова гігієнічна гімнастика, легка атлетика, плавання, футбол, спортивне орієнтування, туризм і інші види вправ. Для планомірної роботи по цьому напрямку організуються спеціальні секції, проводять спортивні змагання з цих видів [5, 11].

Проведені раніше дослідження підтвердили, що саме найлегдачіші стомлюються раніше всіх і для того, щоб менше стомлюватися, треба стати активніше. І для того, щоб правильно вибрати фізичні вправи, що швидко дають тонус, знімають стомлення, дозволяють працювати з максимальною віддачею, ще в початку століття видатний фізіолог І.М. Сеченов встановив, що під час праці і після нього швидше усуває стомлення не повний спокій, а зміна діяльності - активний відпочинок, а саме фізкультура. У 60-і роки київський професор І.В. Муратов встановив «ефект погашення» стомлення при виконанні рухів ненавантаженими м'язами. Виявилось, що це пов'язано із збудженням центрів, що не діяли під час роботи, і глибшим гальмуванням стомлених центрів. Звідси нормалізація функцій нервової системи, кровообігу, дихання, органів чуття. Виходило, що вправа - універсальний стимулятор і відновник фізичної і розумової працездатності. Спираючись на це, кандидат біологічних наук В.М. Баранів систематизував відновний ефект вправ і розділив його на три групи.

До першої групи відносяться вправи, сприяючі підвищенню збудливості нервової системи: динамічні вправи (махові рухи кінцівками з великою амплітудою, інтенсивні потягування, нахили в сторони, вперед і назад, присідання, випади, стрибки, ходьба, біг і ін.); значні скорочення м'язів без зовнішнього руху (ізометричні вправи з напругою окремих груп м'язів, наприклад, деякі йогівські пози-

асани та ін.); тонізуючі дихальні вправи із затримкою дихання на виху та інше.

До другої групи відносяться вправи, що знижують збудливість центральної нервової системи при нервовому і емоційному перенапруженні і повертають її до оптимального тону: довільні м'язові розслаблення (розслаблення окремих груп м'язів, активне розслаблення м'язів при аутогенному тренуванні, медитації та ін.); заспокійливі дихальні вправи (спокійне ритмічне дихання, дихання із затримкою на виху та ін.); динамічні вправи, що виконуються різко з великою м'язовою напругою, дають рухову розрядку і активне розслаблення м'язів рук і тулуба за рахунок швидкого падіння їх під дією сили тяжіння (трушення руками та ін.).

До третьої групи входять вправи, нормалізуючі мозковий і периферичний кровообіг: інтенсивні потягування з глибоким диханням, руху головою (повороти, нахили, кругові рухи), руху руками (вгору, вперед, назад, по чергові і одночасні кругові рухи в плечових суглобах); похилі тулуба вперед і назад; руху нижніми кінцівками в області тазостегнового суглоба (руху ногами сидячи, присідання, підйоми на шкарпетках); чергування напруги і розслаблення окремих м'язових груп (рук, спини, живота, стегон); зміна пози сидячи з перерозподілом маси тіла на інші м'язові групи; стрибки, ходьба, біг, дихальні вправи (із затримкою дихання на виху і видиху) та ін.

Таким чином, окрім вирішення виховних і освітніх завдань фізичне виховання у поза навчальний час і в період канікулярного відпочинку покликане підвищити рухову активність студентів гірничих спеціальностей; поліпшити професійно-прикладну готовність до майбутньої професійної діяльності і оптимізувати учбову працездатність шляхом зняття нервово-емоційної напруги; продовжити формування знань, умінь і навиків, пов'язаних з проведенням самостійних фізкультурно-спортивних занять. Комплексне використання всіх форм фізичного виховання повинне забезпечити включення фізичної культури в спосіб життя майбутніх гірників, досягнення оптимального рівня фізичної активності.

Висновки і пропозиції. Вивчення досвіду професійної підготовки фахівців фізичного виховання на Україні і в порівнянні зі спеціалістами за кордоном може стати джерелом для аналізу й переосмислення положень вітчизняної системи професійної освіти.

Для зменшення негативного впливу запропонованих факторів та для формування адекватної моделі навчання у поза навчальний час і в період канікулярного відпочинку студентів гірничих спеціальностей необхідно максимально підвищити рівень підготовки самих фахівців з фізичного виховання та спорту, надати можливість для

подальшого розвитку та розширення їх здібностей в запропонованій нами сфері, пов'язаної з проведенням самостійних фізкультурно-спортивних занять.

Список літератури:

1. Бойчук Т. Форми та методи вдосконалення підготовки студентів спеціальності «Фізична реабілітація» / Т. Бойчук, М. Голубєва, О. Левандовський // Вісник Прикарпатського університету. Серія «Фізична культура». – 2008. – Випуск 6. – С. 32 - 35.
2. Диба Т.Г. Компетентнісний підхід у професійній підготовці фахівців з фізичного виховання / Т.Г. Диба // Педагогічна освіта: теорія і практика, 2015. - № 24. – С. 58 – 67.
3. Кабачков В.А. Профессиональная физическая культура в системе непрерывного образования молодежи: научно-метод. пособие / В.А. Кабачков, С.А. Полиевский, А.Э. Буров. – М.: Советский спорт, 2010. – С. 115 – 128.
4. Коровин С.С. Теоретико-методологические основания концепции профессиональной физической культуры / С.С. Коровин // Теория и практика физической культуры, 2012. – №2. – С. 20 - 29.
5. Круцевич Т.Ю. Формування ціннісних категорій особистої фізичної культури студентів у системі вищої освіти / Т.Ю Круцевич, О.Ю. Марченко // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – К.: Олімпійська література, 2009. - № 2. – С. 78 – 83.
6. Лапутин А.Н. Кинезиология – учение о двигательной функции организма человека / А.Н. Лапутин // Вісник Чернігівського держ. пед. ун-ту. Фізичне виховання і спорт: збірник. Вип. 54. Актуальні проблеми сучасної біомеханіки, фізичного виховання і спорту: наукова конференція пам'яті А.М. Лапутіна / Черн. держ. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – 2007. – С. 9 – 13.
7. Огнистий А.В. Основи ППФП: навч. Посібник / А.В. Огнистий, К.М. Огніста, О.І. Кривокульський, М.В. Божик. – Тернопіль: ТНПУ, 2007. – С. 58 – 67.
8. Пилипей Л.П. Систематизація напрямків підготовки спеціалістів у ВНЗ згідно з вимогами до ППФП / Л.П. Пилипей // Теорія і методика фізичного виховання і спорту, - 2008. - №1. – С. 56 – 68.
9. Присяжнюк С.І. Фізичне виховання: теоретичний розділ / С.І. Присяжнюк, В.П. Краснов, М.О. Третяков, Р.Т. Раєвський. – К.: ЦУЛ, 2007. – С. 96 – 107.
10. Раєвський Р.Т. ППФП: [монографія] / Р.Т. Раєвський, С.М. Канішевський. – О.: Наука и техника, 2008. – С. 117 - 125.
11. Хомич В.М. ППФП техніків-механіків.: дис... канд. наук з фіз. вих. і спорту: 24.00.02 / В.М. Хомич. – ЛДУФК, 2009. – С. 78 – 93.

796.011

Мартынюк О.В.

кандидат наук по физическому воспитанию и спорта,
доцент кафедры физического воспитания и спорта,
Государственное высшее учебное заведение «Национальный горный университет»

Martyniuk O.V.

Ph.D. (Physical Education and Sport), associate professor,
State Higher Educational Institution "National Mining University"

ДИАГНОСТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ОЦЕНКИ УРОВНЯ ЗДОРОВЬЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

DIAGNOSTIC EVALUATION OF LEVEL MODEL HEALTH STUDENTS

Аннотация: В результате анализа доступных научных публикаций установлено, что для эффективной реализации оздоровительных задач в процессе физического воспитания студентов необходимо внедрить в учебный процесс объективные критерии оценки уровня здоровья студенческой молодежи. Это и является не решенной до настоящего времени частью актуальной общей проблемой – сохранение и укрепление здоровья подрастающего поколения – будущего нашей страны. Цель статьи – проанализировать и обобщить научно-теоретические знания и практический опыт специалистов в области теории и методики физического воспитания и в области валеологии. Основным выводом работы является то, что несмотря на достаточное количество и разнообразие диагностических моделей и методик оценки уровня здоровья студенческой молодежи, могут возникнуть некоторые организационные и материально-технические сложности. Поэтому выбор той или иной методики зависит от реальных возможностей коллектива кафедры физического воспитания, квалификации и заинтересованности преподавателей в исследованиях, от поставленной цели и контингента обследованных.

Ключевые слова: студенты, физическое воспитание, здоровье, оценка, модели.

Abstract: An analysis of the available scientific publications found that for effective implementation of health problems in the process of physical education students should be implemented in the educational process objective evaluation criteria of the level of health of students. This is not a solution to the present part of the current common problem - the preservation and strengthening of health of the younger generation - the future of our country. The purpose of the article - to analyze and summarize scientific and theoretical knowledge and practical experience of experts in the field of theory and methodology of physical education in the field of valeology. The main conclusion of the work is that in spite of a sufficient number and variety of diagnostic models and health level assessment techniques of students, there may be some organizational and logistical complexity. Therefore, the choice of a particular method depends on the real possibilities of the collective of the department of physical education, qualifications and teachers interested in research on the goal and contingent surveyed.

Keywords: students, physical education, health assessment model

Постановка проблемы. Студенческая молодежь - особый контингент населения, состояние здоровья которого является барометром социального благополучия и медицинского обеспечения предшествующего периода, а также предвестником изменений в здоровье населения в последующие годы [29].

К сожалению, учеными [13,25,24,40 и др.] отмечено, что в последнее годы в Украине наблюдается стойкое ухудшение состояние здоровья и физического развития студенческой молодежи, поэтому вопрос формирования, сохранения и укрепления здоровья этой категории населения, остается актуальным.

Анализ последних публикаций. В результате анализа доступных научных публикаций [19,41] установлено, что для эффективной реализации оздоровительных задач в процессе физического воспитания студентов необходимо внедрить в учебный процесс объективные критерии оценки уровня здоровья студенческой молодежи. Это и является не решенной до настоящего времени частью актуальной общей проблемой – сохранение и укрепление здоровья подрастающего поколения – будущего нашей страны.

Работа выполнена согласно сводного плана научно-исследовательской госбюджетной работы кафедры физического воспитания и спорта Государственного высшего учебного заведения «Национальный горный университет».

Цель статьи – проанализировать и обобщить научно-теоретические знания и практический опыт специалистов в области теории и методики физического воспитания и в области валеологии.

Изложение основного материала. Современный подход к здоровью как свойству организма, который можно оценить количественно побуждает к поиску критериев для такой оценки и созданию программ неназологической диагностики [42].

Первым, кто заговорил о том, что здоровье следует «измерять», а не характеризовать методом «от обратного» - через болезнь - стал великий хирург Николай Амосов. Основоположником же науки о здоровье – валеологии в современном ее понимании считается И.И. Брехман [2].

Валеология – это не только наука о здоровье человека, но и наука о механизмах формирования, развития и сохранения здоровья, о функциональных резервах организма, обеспечивающих его устойчивость [28].

В отличие от других наук о человеке в валеологии подход к индивиду целостный, только валеология рассматривает человека как единую систему, имеющую четкую структуру и иерархию (тело, психика, духовность). Только валеология напрямую исследует здоровье и переходные состояния между здоровьем и болезнью [6].

«Здоровье и болезнь – детерминированные состояния организма, однако в отличие от болезни здоровье является категорией абстрактно-логической, которую можно описать какой-либо моделью» [35, С. 24].

Валеология рассматривает три типа диагностики здоровья человека: *нозологическая, донозологическая и диагностика здоровья по прямым показателям*. Выбор диагностической модели зависит от цели исследований, то есть состояние одного и того же человека, возможно, изучить при помощи различных методик. При этом главным будет не симптоматика, а толкование и объединение в одно целое диагностических результатов при окончательном формировании заключительных выводов о состоянии организма [4].

Ученые [1,11] указывают на ограниченность *нозологической диагностики*, так как такая модель дает информацию об оценке здоровья – «здоров» - «болен». Так как, принятые в здравоохранении способы оценки здоровья – методом исключения патологического процесса или на основе «норма» или «патология» – не дают возможности для формирования полноценного процесса управления индивидуальным здоровьем [3].

Функциональное состояние в интервале между нормой и патологией, между полной адаптацией и дезадаптацией включает целый ряд переходных состояний, называемых донозологическими и преморбидными [31]: физиологическая норма; донозологические состояния; преморбидные состояния; срыв (слом) механизмов адаптации.

Под *донозологической диагностикой* следует понимать оценку функционального состояния организма и его адаптационных возможностей в период, когда еще отсутствуют явные признаки заболеваний. Донозологическая диагностика занимается распознаванием состояний, пограничных между нормой и патологией, которые можно назвать донозологическими [8,16].

Критерием донозологического состояния является оценка сердечно-сосудистой системы (ССС), поскольку ее показатели информативны при условии использования относительно простых методических подходов, а сама она в значительной мере определяет функциональное состояние организма в целом [Казначеев].

Для изучения адаптационных возможностей ССС используют метод вариационной пульсометрии, который позволяет получить ценную информацию о состоянии не только функциональных систем, но и организма в целом.

Однако исследование функционального состояния на основе данных математического анализа сердечного ритма требует специального оборудования (автоматизированный комплекс),

определенного опыта и знаний в области физиологии и клиники. С целью сделать эту методику доступной и возможной к применению на доврачебном этапе контроля, разработан ряд различных формул и таблиц, позволяющих вычислять адаптационный потенциал системы кровообращения по заданному набору показателей с помощью уравнений множественной регрессии [36].

Достаточно высокую точность распознавания состояний организма обеспечивает метод определения адаптационного потенциала (АП) по Р.М. Баевскому [9].

Так, например, автором [37] для оценки АП студенческой молодежи применялась выше упомянутая методика, но были разработаны специальные нормативные значения показателей АП для студентов. И на основании экспериментальных данных исследователь сделал заключение, что показатели АП могут служить в качестве одного из критериев оценки состояния здоровья студентов.

Однако, не смотря на то что, донозологическая диагностика и характеризует здоровье, но в большей степени это результат взаимодействия организма с окружающей средой. Например, с одной стороны человек с высоким уровнем здоровья, но попал в экстремальную производственную либо бытовую ситуацию, приведшую к срыву адаптации, несмотря на значительные резервы функций. С другой стороны, у больного, находящегося в стадии ремиссии хронического соматического заболевания, будет определяться стадия удовлетворительной адаптации, хотя уровень здоровья у него будет достаточно низким [4].

В процессе данных исследований выявлено, что к настоящему времени для оценки уровня здоровья студенческой молодежи наиболее распространенными являются модели *диагностики здоровья по прямым показателям* - определение биологического возраста и оценка энергетического потенциала организма (резервов биоэнергетики), которые характеризуют биологическую функцию выживания, как одно из основных проявлений здоровья [5].

Специалистами [33,34] отмечено, что достаточно информативной оценкой уровня здоровья молодых людей является их *биологический возраст* (БВ), как показателя «возрастного износа» морфофункциональных структур в организме в единицу биологического времени [7].

С функцией времени связаны все изменения в организме. Если календарный возраст отображает количество прожитых лет в единицу астрономического времени, то БВ – групповую стандартизацию однотипных возрастных качеств, приобретенные организмом в процессе онтогенеза и которые, присуще каждому отдельному человеку [20].

Возрастные процессы снижают резервные возможности организма, что приводит к развитию патологии. И в таких случаях методика оценки БВ является одной из достоверных и принятых [14,22,38].

БВ является интегральным показателем уровня индивидуального здоровья человека, характеризующим функциональные, регуляторные и адаптационные особенности организма. Для растущего организма значительное опережение или отставание БВ по отношению к календарному может интерпретироваться как признак снижения уровня здоровья человека, его функциональных резервов. Однако два человека одного календарного возраста существенно отличаются по интенсивности возрастного износа физиологических функций [10].

Для оценки БВ человека различными группами отечественных и зарубежных ученых предложены всевозможные методики его оценки, отличные друг от друга по своей сложности и информативности. Более сложные и соответственно информативные методы предопределяют использование современной медицинской аппаратуры. А варианты, которые основываются на общедоступных показателях и измерениях – более приемлемы для массовых исследований и не менее информативны.

Так, в работе [14] отмечено, что в процессе изучения БВ оптимальным набором тестов являются те, которые охватывают различные органы и системы, отражают возрастную физиологию и возрастную хроническую патологию. Необходимо использовать нагрузочные тесты, характеризующие пределы адаптации и функциональные резервы, а также самооценку состояния человека.

Результаты научных исследований [10,32,33 и др.] свидетельствуют о доступности амбулаторного варианта оценки уровня здоровья по показателям БВ у студентов, предложенного учеными Э.Г. Булич и И.В. Муравов [11]. Кроме этого, отмечено [33], что результаты оценки БВ могут быть успешно использованы для совершенствования учебного процесса по дисциплине «Физическое воспитание».

Определение уровня здоровья по резервам биоэнергетики направлено на изучение уровня физического (соматического) здоровья. Физическое здоровье человека отражает динамическое состояние организма, которое определяется резервами биоэнергетики и является основой выполнения индивидом социальных и биологических функций [26].

В настоящее время общепризнанной моделью, которая широко используется для диагностики физического здоровья в метрическом выражении, является модель, основанная на оценке энергетического потенциала биологической системы [17]. Базисными работами для обоснования данного подхода являются фундаментальные исследования В.И. Вернадского, О.Бауэра, К. Купера, Г.Л. Апанасенко и др. [35].

Наиболее точное количество физического здоровья можно определить по максимальной аэробной способности организма, то есть по показателю максимального потребления кислорода (МПК). «С физиологической точки зрения МПК интегрально характеризует состояние дыхательной, кровеносной и метаболических функций, с

биологической – степень устойчивости (жизнеспособности) неравновесной системы, то есть живого организма» [1, С.24].

В научно-методической литературе описаны различные методы определения уровня МПК. Однако, учитывая методологические и организационные сложности оценки уровня физического здоровья по показателям МПК, большую популярность приобрели различные системы диагностики уровня физического здоровья студенческой молодежи, не требующие сложного оборудования, специального обученного персонала, но в тоже время отличаются друг от друга организацией исследований и материально-техническим оснащением.

Согласно данным исследований [27], в настоящее время наиболее популярными экспресс-оценками уровня физического здоровья студентов являются: методика Е.А. Пироговой, методика Г.Л. Апанасенко, методика С.А. Душанина (первичный контроль (Контрекс-3), текущий (Контрекс-2) и самоконтроль (Контрекс-1)).

При этом, существуют различные мнения об информативности отдельных методик. Так, Е.В. Бушуев [12] утверждает, что при оценке уровня физического здоровья студентов основной медицинской группы наиболее информативной относительно проанализированных показателей (заболеваемость, соотношение биологического и паспортного возраста, физической работоспособности и подготовленности) является методика Г.Л. Апанасенко в сравнении с информативной ценностью методики Е.А. Пироговой и оценки АП по Р.М. Баевскому.

В тоже время, установлено [27], что методика Е.А. Пироговой является более достоверной для студентов в возрасте от 16 до 21 лет. Но принимая во внимание, что эта система диагностики предназначена для оценки физического состояния взрослого населения в возрасте от 20 до 59 лет, исследователем выведены новые коэффициенты для всех использованных физиологических показателей в уравнении регрессии, определения уровня физического состояния по методике Е.А. Пироговой.

Но, не смотря на популярность выше приведенных методик учеными продолжается, поиск новейших, информативных и доступных при массовых исследованиях способов измерения и оценки уровня физического здоровья студентов [30]:

– методика экспресс-оценки В.В. Клапчука и В.В. Самошкин [23];

– методика экспресс-оценки В.Н. Соловьева [37];

– комплексная экспресс-оценка функционального состояния и функциональной подготовленности организма («ШВСМ») [43];

– методика экспресс-оценки «Профиль здоровья» [18] и др.

Выводы. Подытоживая вышесказанное, следует отметить, что, несмотря на достаточное количество и разнообразие диагностических моделей и методик оценки уровня здоровья студенческой молодежи, могут возникнуть некоторые организаци-

онные и материально-технические сложности. Поэтому выбор той или иной методики зависит от реальных возможностей коллектива кафедры физического воспитания, квалификации и заинтересованности преподавателей в исследованиях, от поставленной цели и контингента обследованных.

Список литературы:

1. Апанасенко Г.Л. Эволюция биоэнергетики и здоровье человека / Г.Л. Апанасенко. – СПб: МГП «Петрополис», 1992. – 123 с.
2. Апанасенко Г.Л. Чего знает и не знает проф. И.В. Селуянов о валеологии / Г.Л. Апанасенко // Валеология. – 2001. – №2. – С. 70-72.
3. Апанасенко Г.Л. Валеология: первые итоги и ближайшие перспективы / Г.Л. Апанасенко // Теория и практика физической культуры. – 2001. – №6. – С.4.
4. Апанасенко Г.Л. Диагностика индивидуального здоровья / Г.Л. Апанасенко // Валеология. – 2002. – №3. – С. 27 – 31.
5. Апанасенко Г.Л. Избранные статьи о здоровье / Г.Л. Апанасенко. – Киев. – 2005. – 48 с.
6. Апанасенко Г.Л. Как остановить депопуляцию в Украине [Текст] / Г. Апанасенко // Зеркало недели. - 2005. - N27 авг./2 сент. (№33). - С. 15.
7. Ахаладзе Н.Г. Биологический возраст: история проблемы / Н.Г. Ахаладзе // Проблемы старения и долголетия. – 2002. – №4. – С. 455-464.
8. Башкирева Т.В. Функциональное и психоэмоциональное состояние детей и учащейся молодежи: Монография / Т.В. Башкирева; Ряз. гос. пед. ун-т им. С.А. Есенина. — Рязань, 2005. — 160 с.
9. Безматерных Л.Э. Диагностическая эффективность методов оценки индивидуального здоровья / Л.Э. Безматерных, В.П. Куликов // Физиология человека. - 1998. - Т. 24, №3. - С. 79-85.
10. Биологический возраст и темпы старения студентов с разным уровнем двигательной активности / Е.В. Церковная, А.П. Нефедова, В.Н. Осипова, О.А. Миргородская // Физическое воспитание студентов. -2011. - №1. - С. 130-132.
11. Булич Э.Г. Здоровье человека: Биологическая основа жизнедеятельности и двигательная активность в ее стимуляции. / Э.Г. Булич, И.В. Муравов. – К.: Олимпийская литература, 2003. – 424с.
12. Бушуев Ю.В. Рівень фізичного здоров'я студентів як клініко-фізіологічна основа фізичного виховання у вузі: автореф. дис... канд. мед. наук: 14.01.24 / Ю.В. Бушуев; Дніпропетр. держ. мед. акад. — Д., 2007. — 20 с.
13. Гальчинская Л.А. Сравнительная характеристика физического состояния студентов факультета морских технологий и судовождения Севастопольского национального технического университета / Л.А. Гальчинская, Г.И. Анохин // Слобжанський науков-спортивний вісник. – 2013. – №2. – С. 108-111.
14. Демецька О.В. Біологічний вік та деякі показники гомеостазу у робітників основних професій виробництва феросплавів / Демецька О.В., Горбань Л.М., Кучерук Т.К., Мовчан В.О. // Довкілля та здоров'я. – 2002. – № 3. – С. 34-37.
15. Дьячкова С. Ю. Социально-экономические детерминанты развития донозологических состояний у студентов медицинского вуза: автореф. дис... канд.мед. наук: 14.02.05 / Дьячкова Светлана Юрьевна. Волгоград, 2010. – 25 с.
16. Донозологическая диагностика в оценке уровня здоровья педагогов / Н.А.Литвинова, Э.М. Казин, М.Г. Березина, А.М. Прохоров, Е.В. Броздовская, Л.И. Суворова. // Валеология. – 2003. - №3. – С. 7-11.
17. Дудина Е. А. Эволюционный подход в системе оценки адаптивных возможностей организма человека [Текст] / Е.А. Дудина // Теория и практика физической культуры. - 1999. - N5. - С. 14-16.
18. Зайцева Г.А. Оздоровительная аэробика в высших учебных заведениях / Зайцева Г.А., Медведева О.А. – М.: Физкультура и Спорт, 2007. – 104 с.
19. Зеленюк О.В. Физическое воспитание в управлении состоянием здоровья студенческой молодежи / О.В. Зеленюк // Физическое воспитание студентов творческих специальностей: Сб. науч. тр. под ред. Ермакова С.С. Харьков: ХГАДИ (ХХПИ). - 2002. - №2. – С. 75-82.
20. Илющенко В.Г. Современные подходы к оценке биологического возраста человека / В.Г. Илющенко // Валеология. – 2003. - №3. – С.11-19.
21. Казначеев В.П. Донозологическая диагностика в практике массовых обследований населения / Казначеев В.П., Баевский Р.М., Берсенева А.П. – Л.: Медицина, 1980. – 207 с.
22. Кашуба Н.А. О методологических подходах к оценке биологического возраста человека / Н.А. Кашуба // Гигиена труда. – 2003.– № 34.– С.813-825.
23. Клапчук В.В. Кількісна оцінка рівня фізичного здоров'я та рекреаційно-оздоровчі режими: [навч. посібник]. / В.В. Клапчук, В.В. Самошкін. – Д.: ДДІФКІС, 2009. – 38 с.
24. Кожевникова Л. Физическое воспитание как средство формирования здорового образа жизни и культуры досуга студенческой молодежи / Людмила Кожевникова // Физическое воспитание студентов. – 2010. - №3. – С. 34-38.
25. Король С.А. Оцінка стану соматичного здоров'я та фізичної підготовленості студентів I курсу технічних спеціальностей / С.А. Король // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. - 2014. - № 11. - С. 23-29. doi:10.15561/18189172.2014.1105
26. Круцевич Т.Ю. Теория и методика физического воспитания: [учеб. для студ. вузов физ. воспитания и спорта: в 2-х т.] / Татьяна Юрьевна Круцевич. – К., 2003. – Т.1. – 424 с.
27. Куделя И. А. Коррекция физического состояния студентов специального отделения вуза / И. А. Куделя // Физ. воспитание студ. творч. спец. - 2006. - № 86 - С. 106-113.

28. Кураев В.Г. Предмет, задачи и методы валеологии / В.Г. Кураев // Валеология - №3 - 1999. – С. 11-17.
29. Мальцева Е.А. Особенности внешнего дыхания и состояния сердечно-сосудистой системы у здоровых лиц юношеского возраста: дис. ...канд. мед. наук: 03.03.01 «Физиология» / Мальцева Елена Александровна; ГОУВПО «Читинская государственная медицинская академия». - Чита, 2011.- 138 с.
30. Мартинюк О. Аналіз різноманітних методик оцінки рівня фізичного здоров'я студентської молоді / Ольга Мартинюк, Валентина Печена, Катерина Кравченко // Фізична культура, спорт та здоров'я нації: збірник наукових праць. Випуск 18 (том 1) / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайло Коцюбинського; головний редактор В.М. Костюкевич. – Вінниця: ТОВ «Платер», 2014. – С. 183 – 189.
31. Перхуров А.М. Очерки донозологической функциональной диагностики в спорте [Под редакцией профессора Б.А. Полякова / Перхуров А.М. – М.: РАСМИРИБИ, 2006. – 152 с.
32. Присяжнюк С.І. Оцінка показників біологічного віку і паталогічного індексу студентів НУБІП України / С.І. Присяжнюк // Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (Фізична культура і спорт): Зб.наукових праць / За ред Г.М. Арзютова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Випуск 13. С. 491-494.
33. Приходько В.В. Креативная валеология... [учеб. пособие] / В.В. Приходько, В.П. Кузьминский [под ред. А. Г. Чичкова]. – Днепропетровск: Национальный горный университет, 2004. – с. 230.
34. Раевский Р.Т. Здоровье, здоровый образ жизни и оздоровительный образ жизни студентов / Р.Т. Раевский, С.М. Канишевский; Под общ. Ред. Р.Т. Раевского. – Щ.: Наука и техника, 2008. – 556 с.
35. Ромашин О.В. Система управления процессом целенаправленного оздоровления человека [Текст]: учеб. пособие. / Ромашин О.В. – М.: Советский спорт, 2009. – 100 с.: ил.
36. Сиваков Н.Н. Использование методов донозологической диагностики в оценке уровня здоровья человека / Н.Н. Сиваков // Теория и практика физической культуры.-2002. - №9. – С. 8-11.
37. Соловьев В.Н. Физическое здоровье как интегральный показатель уровня адаптации организма студентов к учебному процессу / В.Н. Соловьев // Фундаментальные исследования. – 2005. – № 6 – С. 61-66.
38. Сорокіна С.О. Вплив занять фізичними вправами на вікові зміни та темпи старіння організму у жінок 30-50 років / Сорокіна С.О. // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання. – 2010. - №7. – С. 109-111.
39. Фізичне виховання/ Присяжнюк С.І., Краснов В.П., Третьяков М.О., Раєвський Р.Т., Кійко В.Й., Панченко В.Ф. / Навч. Пос. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 192 с.
40. Футурный С.М. К проблеме формирования основ здорового образа жизни студентов в процессе физического воспитания / С.М. Футурный, В.А. Кашуба // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання. – 2011. - №2. – С. 127-130.
41. Хавруняк І.В. Роль здорового способу життя в адаптаційний період студентів I-II курсів ВНЗ на заняттях з фізичного виховання. //Зб. наук. пр. / Редкол.: О.А. Семенюк (голова) та ін.. - Кіровоград: Поліграфічне підприємство «Ексклюзив-Систем», 2011.-С.61-65
42. Чичиленко М.В. Интегрированный пакет прикладных программ для комплексной оценки уровня здоровья / М.В. Чичиленко, В.А. Махов // Валеология. – 1999. - №3. – С.62-63.
43. Шапавалова В.А. Комплексная экспресс-оценка функционального состояния и функциональной подготовленности организма («ШВСМ») / Шапавалова В.А., Маликов Н.В., Святъев А.А. – Киев-Запорожье., 2004. – 16 с.

УДК 377. 633. 035: [304.44+009] (043.3)

Мишак Олена Олексіївна*викладач кафедри англійської філології Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ)***Мышак Елена Алексеевна***преподаватель кафедры английской филологии Национального университета биоресурсов и природопользования Украины (г. Киев)***Myshak Helen***lecturer of Department of English Philology of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv)*

**МЕТОД ПРОЕКТІВ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ГУМАНІСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ
МАЙБУТНІХ БІОТЕХНОЛОГІВ
МЕТОД ПРОЕКТОВ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ГУМАНИСТИЧЕСКОЙ
НАПРАВЛЕННОСТИ БУДУЩИХ БИОТЕХНОЛОГОВ
PROJECT METHOD IS MEANS OF FUTURE BIOTECHNOLOGISTS
HUMANISTIC ORIENTATION**

У статті розглядається використання методу проектів як засобу формування гуманістичної спрямованості майбутніх біотехнологів. Представлено різні аспекти використання методу проектів, його етапи та види робіт. Доведено, що саме проектна методика – найбільш ефективна для формування особистості, здатної до професійної діяльності на гуманістичних засадах.

Ключові слова: метод проектів, гуманістична спрямованість, майбутні біотехнологи, особистісно-професійні якості.

В статье рассматривается использование метода проектов как средства формирования гуманистической направленности будущих биотехнологов. Представлены различные аспекты использования метода проектов, его этапы и виды работ. Доказано, что именно проектная методика – наиболее эффективная для формирования личности, способной к профессиональной деятельности на гуманистических основах.

Ключевые слова: метод проектов, гуманистическая направленность, будущие биотехнологи, личностно-профессиональные качества.

The article deals with the use of project method as means of humanistic orientation of future biotechnologists. Various aspects of project method, its stages and kinds of its activity are given. It is proved that project method is the most effective for developing professional direction of future biotechnologists, personality formation, capable to professional activities on humanistic principles.

Keywords: project method, humanistic orientation, future biotechnologists, personal and professional qualities, professional orientation.

Постановка проблеми. Серед різноманіття нових педагогічних технологій для створення гуманістичної спрямованості з урахуванням цілей і завдань навчання студентів аграрних ВНЗ, для розвитку особистісно-професійних якостей майбутніх біотехнологів на матеріалі суспільно-аграрної тематики найефективнішим поставленим цілям представляється метод проектів.

Актуальність дослідження полягає в тому, що переважання проектування в біотехнологічній діяльності є її особливістю, а саме проектна методика дозволяє створити професійний контекст навчання, виробити вміння проектування, забезпечити постановку мети діяльності, пошук шляхів її досягнення й оцінку отриманих результатів.

Аналіз досліджень. Метод проектів виник у 20-ті роки минулого століття у сільськогосподарських школах США і реалізовував концепцію прагматичної педагогіки, що проголошувала “навчання через діяльність”. На сучасному етапі розвитку освіти проектна методика детально досліджується в працях О. Авраменка, В. Бербеця, А. Вдовиченко, О. Коберника, Н. Коряковцевої, В. Сидоренка, А. Терещука, Л. Хоменко, І. Чечель, С. Ящука, які розкривають зміст і значення проектної діяльності в навчальному процесі.

Дослідженню методу проектів на заняттях з англійської мови присвячено публікації учених і викладачів Н. Абишевої, Ф. Бегьом, Т. Березиної, О. Дьоміної, Т. Душеїної, П. Китайгородської, І.Олійник, Є. Полат.

У працях учених висвітлено проблему використання методу проектів в навчальних закладах на заняттях з англійської мови для формування іншомовної комунікативної компетенції, але мало хто з науковців досліджував проблему використання методу проектів для розвитку особистісно-професійних якостей, формування особистості, здатної до професійної діяльності на гуманістичних засадах.

Мета дослідження. Мета статті – довести, що використання методу проектів на заняттях з англійської мови дозволяє ефективно вирішувати завдання розвитку особистісно-професійних якостей

студентів-біотехнологів та сприяє формуванню гуманістичної спрямованості майбутніх фахівців.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні науковці не мають єдиної точки зору, щодо визначення поняття “метод проектів”.

Метод проектів – це педагогічна технологія, яка містить сукупність дослідницьких, пошукових, проблемних методів, творчих за своєю суттю. Це спільна, навчально-пізнавальна, творча або ігрова діяльність учнів, яка має мету, узгоджені методи, засоби діяльності, спрямована на досягнення результату з розв'язання певної проблеми [4].

В “Українському педагогічному словнику” подано таке визначення цього способу навчальної роботи: “Метод проектів – організація навчання, за якої учні набувають знань і навичок у процесі планування й виконання практичних завдань – проектів” [1, с. 205].

Метод проектів – це спільна робота викладача і студента, в якій мовне спілкування слугує засобом досягнення мети іншої діяльності, спрямованої на пошук вирішення виниклої проблеми. Метод проектів у сучасному трактуванні завжди передбачає наявність проблеми, суб'єктивно або професійно значущої для студентів. Крім того, цей метод – не просто розгляд і дослідження означеної проблеми, а й практична реалізація отриманих результатів. Займаючись будь-яким проектом, студент повинен вивчити різні погляди й підходи до вирішення проблеми, уміти проаналізувати отримані результати і в підсумку захистити свій проект. Водночас у процесі практичної та теоретичної діяльності студент набуває знання, і це знання стає його власним знанням, а не абстрактною думкою [5, с. 9].

Розгляньмо специфіку методу проектів докладніше.

Метод проектів припускає наявність соціально та особистісно значущої проблеми. Для студентів-біотехнологів аграрного ВНЗ це можуть бути проблеми сучасних екологічних біотехнологій в агросфері, проблеми альтернативної біоенергетики та біопалива, проблеми біобезпеки та біоетики, проблема забезпечення населення високоякісними продуктами харчування, проблема виробництва генетично модифікованої продукції та багато інших. Роль викладача в проектній методиці полягає в тому, щоб викликати інтерес до тієї чи тієї проблеми, а потім надавати мовну та організаторську підтримку. Під кутом зору аксіології мета проекту – актуалізувати певні гуманістичні цінності, відібрані викладачем як цілі навчання й зумовлені темою проекту, а також сформулювати деякі особистісні якості, які розвиваються лише в діяльності й не можуть бути засвоєні вербально. До таких якостей належать самостійність, відповідальність, креативність, толерантність. Крім того, у ході виконання проекту студенти отримують досвід пізнавальної та дослідницької діяльності. Метод проектів сприяє формуванню у студентів соціально і професійно значущих мотивів, дає простір для гуманістичного розвитку особистості, здатної до продуктивної самостійної професійної діяльності на гуманістичних

засадах.

Метод проектів має містити такі компоненти:

- зміст навчального матеріалу – підбір гуманістично навантаженої мовної інформації, яку студенти повинні засвоїти;

- захист спеціальних проектів із професійного спілкування, які внесені в самостійну роботу;

- стратегія процесу навчання – інтерактивна робота в групах проектування, диференційований підхід,

- застосування стимуляційних форм, методів і прийомів суб'єкт-суб'єктної співтворчості;

- засоби навчання – слово викладача, студентів, технології інтерактивного спілкування, комп'ютер, інтернет, мультимедіа, e-mail;

- інтерактивне проектування в єдності його суб'єкт-суб'єктних складових: викладача як основного провідника ідей студента, студента як суб'єкта діяльності навчання, їх творча взаємодія в процесі аудиторної навчально-пізнавальної діяльності та в позааудиторний час.

Застосування проектів у навчанні іноземної мови в немовному ВНЗ характеризується низкою дидактичних можливостей. Отже, проект:

- має конкретну мету, яка передбачає використання іноземної мови в контексті майбутньої професійної діяльності;

- забезпечує вихід за рамки аудиторного навчання;

- припускає самостійний пошук іншомовної інформації і дослідження, здійснюване засобами іноземної мови, що сприяє міцному засвоєнню знань;

- передбачає отримання професійно значущого продукту, оформлення та презентація якого вимагають активного використання іноземної мови;

- допомагає студентам усвідомити практичну значущість володіння іноземною мовою;

- дає змогу отримати досвід спілкування іноземною мовою, який може бути застосований у майбутній професійній діяльності;

- досліджує стан порушеної проблеми в країнах, що вивчаються;

- пропонує свій шлях вирішення проблеми та обговорення його ефективності з одногрупниками;

- сприяє формуванню іншомовної комунікативної компетенції [3].

Слід зупинитися на загальних підходах до структурування проекту. Проект, що проводиться на заняттях з іноземної мови, включає основні етапи роботи: намір, планування, виконання, судження.

Намір представляє собою орієнтовний етап і полягає у визначенні проблеми і мети роботи; що проводиться у відповідності з принципом діяльного характеру навчання на основі виділених розділів змісту навчання іноземної мови, спрямованого на формування гуманістичної спрямованості майбутніх біотехнологів після вивчення відповідного тематичного розділу. Виокремлюється ряд тем і

проблем, а потім вибирається найактуальніша з точки зору студентів.

На етапі планування визначаються шляхи вирішення обраної проблеми, ставляться конкретні завдання, визначаються способи їх вирішення та послідовність роботи над проектом. Постановка завдань передбачає актуалізацію наявних знань, висунення гіпотез, вибір найперспективніших з них для досягнення мети. Розподіляються обов'язки учасників проекту.

Етапи наміру і планування створюють умови для активізації самостійної творчої діяльності при виконанні проекту, прагнення використовувати отримані знання, вміння і навички для вирішення виявлених проблем. На етапі виконання проекту на заняттях з іноземної мови значущими виявляються вміння працювати з інформацією: пошук (збір інформації базується на навичках читання іншомовної літератури); структурування, виділення головного; аналіз, синтез, висновки й умовиводи.

На заключному етапі – судження – здійснюється презентація та захист підготовленого результату, підведення підсумків, критична оцінка проекту. Підготовка обробленого матеріалу до захисту і оцінювання супроводжується оформленням комп'ютерних презентацій. Зміст пропонованої презентації залежить від домінуючого у проекті виду діяльності, відповідно до якого Э. Полат виділяє п'ять таких груп: інформаційні, дослідницькі, практико-орієнтовані, творчі, рольово-ігрові проекти [5].

Інформаційні проекти спрямовані на збір інформації про якийсь об'єкт, явище з метою її аналізу, узагальнення та подання для широкої аудиторії. Структура інформаційного проекту має таку послідовність: визначення мети проекту, його актуальність, джерел інформації (засобів ЗМІ, баз даних, анкетування, проведення «мозкового штурму»); обробка інформації (аналіз, узагальнення, зіставлення з відомими фактами, аргументовані висновки); оформлення результату (стаття, реферат, доповідь); презентація (публікація, обговорення на конференції, організація круглого столу). Робота з інформацією забезпечує орієнтацію майбутніх біотехнологів в інформаційному потоці, розширює кругозір, сприяє виробленню умінь аналізувати

проблемну ситуацію.

Дослідницькі проекти спрямовуються переважно на розвиток навичок пошукової діяльності, яка вимагає аргументації актуальності теми дослідження, формулювання проблеми дослідження, його предмета і об'єкта, позначення завдань дослідження, визначення джерел інформації, висунення гіпотез, розробки шляхів її доказів, обговорення отриманих результатів, формулювання висновків, оформлення результатів дослідження, позначення нових проблем.

Практико-орієнтовані проекти передбачають проведення етапів інформаційного та дослідницького проектів (збір інформації про проблемну ситуацію, узагальнення), на яких базується практична частина – пропозиція свого рішення розробленої проблеми (певної конструкції, системи, сценарію, програми конференції та ін.). В системі формування гуманістичної спрямованості майбутніх біотехнологів практико-орієнтовані проекти є одночасно творчими, що зумовлено творчим характером біотехнологічної діяльності.

Рольово-ігрові проекти спрямовані на вироблення соціальних, комунікативних умінь майбутніх біотехнологів, вони припускають дії відповідно до вимог проблемної ситуації, розвиток навичок організаційної та управлінської діяльності. Учасники проекту беруть на себе певні ролі (інженери, конструктори, замовники проекту і т.д.), зумовлені характером і змістом проекту, імітують ділові відносини в певних ситуаціях. Виконання рольово-ігрових проектів проходить етапи інформаційного, дослідницького, практико-орієнтованого проектів (необхідність збору інформації до проблемної ситуації, дослідження шляхів виходу з неї, пропозиція свого оригінального рішення) і доповнюється активізацією міжособистісної взаємодії, у процесі якої виробляються вміння співвідносити свої дії з діями інших, проводиться самооцінка і оцінка дій інших, яка впливає на коригування прийнятих рішень і виявлення нових проблем ситуації [5].

Для прикладу наведемо перелік тематики проектів, що застосовувалися в процесі навчання іноземної мови студентів-біотехнологів (табл.).

Таблиця

Вид проекту	Назва проекту
Інформаційний	Роль вивчення іноземних мов у формуванні особистості майбутнього біотехнолога
	Англійська мова – мова біотехнології
Дослідницький	Проблеми охорони природи та екобіотехнології
	Перспективи застосування біотехнологій в агросфері
Практико-орієнтований	Роль біотехнологій у вирішенні глобальних проблем людства
	Видатні діячі й винаходи в галузі біотехнології
Рольово-ігровий	Влаштування на роботу
	Виробничий конфлікт

Як приклад розглянемо методику проекту „Видатні діячі й винаходи в галузі біотехнології”,

проведеного для студентів факультету біотехнології, що було передбачено навчальною програмою з предмета „Іноземна мова”.

Тема: „Видатні діячі й винаходи в галузі біотехнології”.

Навчальний предмет: англійська мова.

Мета проекту: виявити внесок вітчизняних і зарубіжних учених у розвиток сучасної біотехнології та недоліки в роботі.

Завдання проектної діяльності:

1. Позначити проблеми сучасної біотехнології в Україні, з'ясувати, як і хто їх вирішує.

2. Виявити різні підходи у вирішенні проблем застосування біотехнологій в Україні і в зарубіжних країнах, переваги і недоліки цих підходів.

3. Визначити причини використання різних підходів у вирішенні одних і тих самих завдань у нашій країні і за кордоном.

4. Знайти вихід із такого становища, запропонувати альтернативні рішення.

Тип проекту: практико-орієнтований.

Методи дослідження: аналіз літератури, ЗМІ, ресурси Інтернету.

Етапи проведення проекту:

1-й етап. Вивчення теми проекту й визначення основних напрямків роботи. У ході мозкової атаки визначаються передбачувані проблеми й формуються групи за інтересами. Студенти в групах розподіляють завдання для кожного учасника проекту і планують терміни. Потім триває робота зі збору інформації за представленою проблемою.

2-й етап. Процес інтегрування отриманих даних і проміжне обговорення в групах знайденого матеріалу. Вироблення спільної позиції в ході дискусії. Коригування недоліків у роботі й затвердження попереднього плану проекту. Організація подальшої роботи та установка термінів наступного етапу.

3-й етап. Подальше колективне обговорення проекту в групах та усунення недоліків. Планування презентації результатів виконаного проекту та моделювання можливих питань.

Захист проекту проводиться на занятті у вигляді презентації. Кожна група вибирає свого доповідача, котрий представляє результати роботи над проектом. Доповідач викладає суть проблеми, над якою працювала його група, різні погляди на неї, виявляє шляхи вирішення, обґрунтовуючи свою позицію прикладами. Потім триває активне обговорення проектів кожної групи і приймається рішення про їх переваги та недоліки.

На завершення студенти підбивають підсумки виконаної роботи, обговорюють проблеми, які виникли, та отриманий досвід, який може бути необхідним у подальшій професійній сфері.

Роботи оцінюються за такими критеріями:

1. Наявність проблеми, що вимагає рішення.
2. Практична, теоретична, пізнавальна значущість передбачуваних результатів.
3. Самостійна діяльність студентів.
4. Структурування змістовної частини проекту з визначенням поетапних результатів.
5. Використання різних видів джерел для знаходження інформації.
6. Уміння відстоювати свої погляди і вступати в дискусію.
7. Оформлення презентації.

Очевидно, що використання методу проектів сприяє науково-обґрунтованому підходу до формування продуктивної комунікативної компетенції, гуманістичної соціалізації майбутнього фахівця-професіонала, активізуючи „процес входження індивіда в систему суспільних відносин, формування його суспільного досвіду, становлення і розвиток як цілісної особистості.” [2, с. 374].

Висновки. Отже, застосування проектів у навчанні іноземної мови сприяють розвитку професійного спрямування майбутніх біотехнологів, активізації інтересу до професійної діяльності. Проектний метод організації навчального процесу – дієвий засіб для формування особистісних якостей майбутнього біотехнолога, що сприяє його самореалізації, стимулюванню інтересу до вивчення іноземної мови, залучення до діалогу культур, активного дослідження навколишнього середовища – усього того, що називається гуманістичною спрямованістю професійної діяльності майбутнього фахівця.

Список літератури :

1. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко; гол. ред. Світлана Головка. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
2. Гудинг Д. Мировоззрение: Для чего мы живем и каково наше место в мире / Д. Гудинг, Дж. Леннокс; пер. с англ. Т. В. Барчуновой. – Минск: типография «Принткорп», 2004. – 448 с.
3. Качалов Н. А. Формирование профессиональных мотивов студентов неязыковых вузов в процессе изучения иностранного языка / Н. А. Качалов, Л. А. Собинова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – Т., 2012. – № 4 (119). – С. 110-114.
4. Олійник І. П. Використання методу проектів на уроках англійської мови / І. П. Олійник // Профтехосвіта. – 2012. – №10 (46). – С. 29-33.
5. Полат Е. С. Метод проектов на уроках иностранного языка / Е. С. Полат // Иностран. языки в школе. – 2000. – № 3. – С. 3–9.

УДК 025.5:001.891:[001.89:005.71](477)

Самчук Лариса Ивановна,
заведующая отделом научной информационно-библиографической деятельности Государственной научно-педагогической библиотеки Украины имени В. А. Сухомлинского, г. Киев
Samchuk L. I.,
a Head of Scientific Information Bibliographic Work Department under V.O. Sykhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine, Kyiv

**ИНФОРМАЦИОННО-БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАУЧНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК УКРАИНЫ
INFORMATION AND BIBLIOGRAPHIC SUPPORT OF NATIONAL ACADEMY OF
PEDAGOGICAL SCIENCES OF UKRAINE SCIENTIFIC RESEARCHES**

Аннотация. *Переход общества к новым экономическим и политическим реалиям обусловил радикальные изменения в системе деятельности библиотек, в том числе поиск новых парадигм информационно-библиографического обслуживания в условиях академической библиотеки. В статье отражены результаты деятельности Государственной научно-педагогической библиотеки Украины имени В. А. Сухомлинского в течение 2002–2015 гг. по информационно-библиографическому обеспечению научных исследований Национальной академии педагогических наук Украины, направленных на решение проблем, стоящих перед образовательной отраслью Украины на современном этапе. Акцентировано внимание на особенностях подготовки библиографических пособий. Подчеркивается необходимость координации и кооперации работы библиографов библиотеки и ученых Национальной академии педагогических наук Украины. Определены перспективы деятельности библиотеки в этом направлении.*

Ключевые слова: *Государственная научно-педагогическая библиотека Украины имени В. А. Сухомлинского, научно-информационная деятельность, информационно-библиографическое обеспечение, научные исследования, структурированный библиографический список.*

Abstract. *Social changes, new economic and political realities cause radical transformations in library activity system, especially it concerns the process of looking for new paradigms in information bibliographic service under the conditions of large academic library. The article deals with the results of activity concerning information bibliographic support provided by V.O. Sykhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine during 2002-2015 for scientific researches done at National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine for solving the problems in educational sphere of Ukraine on the present stage. Emphasis put on the features of bibliographical guides formation. Underlined the necessity of coordination and cooperation among bibliographers of the library and scientists of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.*

Future prospects concerning library activity in this direction are outlined.

Keywords: *V.O. Sykhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine; scientific information activity; information bibliographic support; scientific researches; structured bibliographic list.*

Постановка проблемы. В Законе Украины «О Национальной программе информатизации» определено, что стратегической задачей в нашей стране на современном этапе является «решение проблемы обеспечения информационных потребностей и информационной поддержки социально-экономической, экологической, научно-технической, оборонной, национально-культурной и иной деятельности в сферах общегосударственного значения» [24].

В многочисленных публикациях по вопросам информационной деятельности термины «обслуживание» и «обеспечение» употребляются в разных словосочетаниях: «справочно-информационное обеспечение», «библиотечно-библиографическое обслуживание», «информационное обеспечение», «информационно-библиографическое обслуживание» и др. Информационное обслуживание предусматривает, что инициатива исходит от специалиста и информационная система функционирует, как правило, в режиме «запрос-ответ», то есть удовлетворяет отдельные запросы, постоянные или разовые. Информационное обеспечение –

это процесс постоянной поддержки научного исследования от зарождения научной идеи до воплощения в практику результатов исследования, главным объектом являются конкретные научные темы, предусмотренные научными планами учреждений и комплексными программами исследований. Это направление работы является более совершенной формой информационной деятельности, неотъемлемой составляющей научной разработки.

Анализ последних исследований и публикаций. В библиотечном деле накоплен большой опыт информационной поддержки научной деятельности. В практику работы библиотек информационная деятельность вошла в 1966 г. после принятия Советом Министров СССР постановления № 916 «Об общегосударственной системе научно-технической информации» [20]. С этого времени в библиотеках библиотечно-библиографическое обслуживание сочетается с информационным. Это неразрывный процесс, в котором применяются библиотечные, библиографические и информационные формы работы: Дни информации, Дни специалиста, тематические выставки новых поступлений, ин-

формирование в режиме избирательного распространения информации, подготовка библиографических пособий и т.д.

Впервые термин «информационное обеспечение научно-технических разработок» введено в 1980 г. и определен как совокупность процессов по подготовке и представлению специально подготовленной научно-технической информации для решения управленческих и научно-технических задач в соответствии с этапами их выполнения. Термин «справочно-информационное обслуживание» определялся как совокупность процессов по удовлетворению информационных запросов пользователей научно-технической информации [6].

Вопросу научно-информационной деятельности библиотек посвящено десятки научных публикаций зарубежных и отечественных ученых, в т. ч. докторские и кандидатские диссертации, монографии, статьи и т.д. В частности, М. Соколова [26] представляет исторический обзор канадской системы информационного обеспечения науки начиная с 1920-х гг. Вопросам организации и форм информационного обслуживания ученых с использованием информационно-коммуникационных технологий посвящены работы Н. Березкиной [3] и А. Коротенко [15].

Теоретические аспекты информационного обеспечения научной деятельности в условиях библиотек исследованы в научном наследии Л. Бейлиса [2]. В работах В. Вергунова [5], Н. Артамоновой [1], Ю. Пасмор [21], Н. Петриной и Л. Онисимовой [22] убедительно доказано решающее значение библиотек в информационно-библиотечном обеспечении научных исследований, намечены перспективы развития и использование накопленных ресурсов с применением новейших информационных технологий, акцентировано на острых проблемах современности, путях их преодоления.

Целью статьи является освещение опыта Государственной научно-педагогической библиотеки Украины имени В. А. Сухомлинского (ГНПБ Украины им. В. А. Сухомлинского) по обеспечению целенаправленной информационно-библиографической поддержки научных исследований Национальной академии педагогических наук Украины (НАПН Украины).

Изложение основного материала. Благодаря тесным связям с учеными НАПН Украины специалисты ГНПБ Украины им. В. А. Сухомлинского согласовывают свою информационную работу с деятельностью ее учреждений. Перед учеными отдела научной информационно-библиографической деятельности (ОНИБД) библиотеки возникла необходимость совершенствования информационно-библиографической работы, благодаря чему обеспечение научных разработок НАПН Украины было бы оперативным, полным и квалифицированным. Ученые пришли к выводу о целесообразности подготовки компактных по объему библиографических пособий, которые получили наименование «структурированные библиографические списки» (СБС) [23, с. 79]. Поскольку

основную работу по сбору и систематизации материала выполняют библиографы-составители, многое зависит не только от их опыта библиографической работы, но и от приобретенных знаний в образовательной отрасли. Как правило, библиограф-составитель, внимательно анализируя научные публикации по теме, самостоятельно группирует материал и вносит необходимые изменения в структуру СБС. Однако при создании СБС, предназначенных для информационного обеспечения научных работ ученых НАПН Украины, важным является высокий уровень качества этих документов. Один из путей достижения этого – сотрудничество ученых и библиографов, что обеспечивает квалифицированный подбор литературы в соответствии с современным состоянием отрасли, рациональный выбор структуры СБС. С целью четкой организации информационно-библиографической поддержки научных исследований НАПН Украины разработана форма подачи письма-запроса, в котором указывается заказчик (учреждение НАПН Украины), тема запроса, виды документов, хронологические рамки, вид предоставления информации, срок исполнения, способ доставки.

Среди СБС, составленных в течение 2002–2015 гг., отмечаются основательностью: «Жизненная компетентность личности», «Содержание и методическое обеспечение Государственного стандарта начального общего образования», «Метод проектов в современной школе», «Создание концепции профильной школы», «Теория и практика проектирования инновационных педагогических систем 12-летней школы», «Модели инновационного развития различных типов учебных заведений» и другие.

Так, содержание образования не в полном объеме соответствует потребностям общества в квалифицированных специалистах, не направлено на приобретение необходимой жизненной компетентности. Одним из путей обновления содержания образования и согласования его с современными потребностями, интеграции в европейское и мировое образовательное пространство является ориентация учебных программ на приобретение таких базовых знаний, которые обеспечивают как потребности общества в квалифицированных кадрах, так и перспективы отдельной личности по дальнейшему профессиональному совершенствованию и повышению уровня образования. Поэтому в процессе информационно-библиографического обеспечения научной работы лаборатории педагогических инноваций Института педагогики НАПН Украины «Жизненная компетентность личности» (руководитель – И. Ермаков, старший научный сотрудник лаборатории, кандидат исторических наук) большое внимание было уделено систематизации материала. Практическим воплощением результатов теоретического поиска ученых по теме стало издание пособия «Жизненная компетентность личности: от теории к практике» [10]. Схема СБС разрабатывалась совместно с научным руководителем работы. Список состоит из семи разделов, каждый

из которых имеет несколько подразделов. Хронологические рамки – 1923–2002 г. Например, в разделе «Жизнетворческая парадигма 12-летней средней школы» собран материал об историческом опыте развития школы как школы жизни, модели ее реформирования в разных странах мира. Следующий раздел – «Феномен компетентности и успеха» – раскрывает понятие компетентности и содержит документы о жизненном опыте и компетентном жизненном пути личности. Типологическую классификационную характеристику жизненной и социальной компетентности предоставляет третий раздел. Проблемы жизненного и профессионального самоопределения выпускника отражены в разделе «Образовательные результаты. Образовательные результаты в отечественной и зарубежной педагогической практике». Заключительные разделы охватывают документы, посвященные использованию перспективных технологий в развитии жизненной и социальной компетентности.

В «Национальной доктрине развития образования» [19] отмечено, что государство должно обеспечивать разнообразие типов учебных заведений, вариативность учебных программ, индивидуализацию обучения и воспитания. На уровне старшей школы возникла необходимость создать условия для профильного обучения как в общеобразовательных учебных заведениях, так и на базе профессионально-технических. Сложившаяся ситуация на рынке труда, требует новых подходов к организации образования в старшей школе, неотложного ее реструктурирования, а именно – создание такой профильной школы, которая соответствовала европейским стандартам и удовлетворяла потребности общества. В 2003 г. коллективом ученых Института педагогики НАПН Украины под руководством академика НАПН Украины Н. Бибик и члена-корреспондента НАПН Украины М. Бурды разработана «Концепция профильного обучения в старшей школе» [14], которая стала результатом исследования теоретических проблем содержания школьного образования. В концепции раскрыта сущность, цели и задачи профильного обучения, обоснованно его структуру и формы организации, освещены вопросы осуществления предпрофильной подготовки. Информационно-библиографическое обеспечение научной работы Отделения дидактики, методики и информационных технологий в образовании НАПН Украины «Создание концепции профильной школы» (руководитель – Н. Бибик, академик-секретарь Отделения дидактики, методики и информационных технологий в образовании НАПН Украины) воплощено в СБС с вышеупомянутой темы. В нем освещены отечественный опыт профильного обучения, начиная от «Устава гимназий и прогимназий» 1864 г., зарубежный опыт, представлены научные труды выдающихся педагогов и общественных деятелей о политехническом и трудовом обучении и воспитании, внедрении профильного обучения на современном этапе в Украине и других странах, источники о системе политехнического обучения в сельской школе,

психологических особенностях профессионального самоопределения старшеклассников. В 11 разделах собрано 312 названий документов. Хронологическими рамками отбора материала является период с 1902 г. по 2003 г. Вышеупомянутый список стал базой для создания научно-вспомогательного библиографического указателя «Профильное обучение в старшей школе: пути развития», который опубликован в газете «Образование Украины» как специальный выпуск [25]. Его получили более 150 тыс. подписчиков.

Существенный вклад ученых НАПН Украины, исследовавших проблемы научно-методического и дидактического обеспечения реализации содержания школьного и дошкольного образования. В 2003 г. завершено исследование, которое предусматривало формирование содержания и создание научно-методического и дидактического обеспечения учебно-воспитательного процесса начального образования в 12-летней школе. Информационно-библиографическое обеспечение научной работы Отделения дидактики, методики и информационных технологий в образовании НАПН Украины «Содержание и методическое обеспечение Государственного стандарта начального общего образования» (руководитель – Н. Бибик, академик-секретарь Отделения дидактики, методики и информационных технологий в образовании НАПН Украины) представлено в СБС, который состоит из четырех разделов: «Образовательная отрасль „Язык и литература“», «Образовательная отрасль „Математика“», «Интегрированный курс „Основы здоровья“», «Образовательная отрасль „Человек и мир“». В них освещается широкий спектр вопросов, связанных с историческим развитием методики преподавания различных предметов в начальной школе и достижениями отечественных ученых в данной области в независимой Украине. В список включены 808 названий документов, хронологические рамки – 1931–2003 г. Материалы СБС были использованы учеными при подготовке учебных программ для 3–4 классов по предметам: украинский язык, чтение, математика, трудовое обучение; курсов «Я и Украина» и «Основы здоровья»; учебников для 3 класса: «Родной язык», «Украинский язык», «Чтение», «Математика», «Трудовое обучение», «Основы здоровья», «Я и Украина». Подготовлено учебники по этим предметам для 4 класса. Как составляющие учебно-методических комплектов, создано учебное пособие по внеклассному чтению (2 класс), рабочие тетради по математике и естествознанию (3 класс), пособие для тестовой проверки знаний учащихся по украинскому языку (2–3 классы), методическое пособие «Обучение родного языка в 3 классе», а также учебное пособие «Послебукварик» для завершающего периода обучения грамоте первоклассников [11, с. 61–62].

Развитие образования XXI века побуждает к внедрению в учебно-воспитательном процессе инновационных технологий, современных концепций, программ, методик. Наиболее целесообразным является метод проектов. Он направлен на развитие

познавательных способностей школьников, формирование умений самостоятельно находить пути решения проблем через различные формы деятельности.

Информационно-библиографическое обеспечение научной работы лаборатории педагогических инноваций Института педагогики НАПН Украины «Метод проектов в современной школе» (руководитель – И. Ермаков, кандидат исторических наук) осуществляли в 2003 г. научные сотрудники ОНИБД. Результатом НИР стало издание пособия «Метод проектов: традиции, перспективы, жизненные результаты» [18], которое содержит источниковедческую, теоретическую и эмпирическую базу работы в виде СБС «Метод проектов в современной школе: информационное сопровождение» (238 названий). Также лабораторией совместно с ГНПБ Украины им. В. А. Сухомлинского проведена тематическая конференция на базе Лицея международных отношений № 51 г. Киева – экспериментальной площадки по внедрению метода проектов в учебно-воспитательный процесс с одаренными детьми.

Чтобы быть на уровне вызовов XXI века, образование должно носить опережающий характер, то есть быть нацеленным на решение проблем нового века, развитие ключевых компетенций воспитанников, формирование у них проектной культуры, новых способов мышления и деятельности. Это требует коренного переосмысления фундаментальных основ 11-летней школы, усиление ее компетентностной направленности, суть которой заключается в переориентации от общей подготовки к освоению способов интеграции в современное общество. Первый опыт компетентностного подхода в современном образовании обобщила Всеукраинская научно-практическая конференция «Компетентностное образование: первый опыт, сравнительные подходы, перспективы», которая состоялась в 2011 г. по инициативе Института инновационных технологий и содержания образования МОН Украины, Института педагогики НАПН Украины и ГНПБ Украины им. В. А. Сухомлинского. Результаты конференции опубликованы в сборнике [13], составной частью которого стал СБС по теме исследования (204 названия). В списке отражен широкий спектр вопросов: общие стратегии компетентностного образования в контексте диалога культур: Украина – страны ЕС; педагогические инновации в обучении детей с особыми потребностями; содержание компетентного образования и др.

Инновации – это сущность постиндустриального, информационного общества, постоянные изменения которого проблематизируют бытие человека. Особое значение этот феномен имеет для образования Украины. Инновации в образовании «характеризуются новизной, направленной на качественное улучшение образовательного процесса и результаты, и отражаются в усовершенствованных или новых: образовательных составляющих; образовательных технологиях, научных и научно-методических разработках, технических средствах, нормативно-правовых документах,

регламентирующих деятельность учебных заведений и учреждений образования и их отношения с другими учреждениями» [4, с. 32]. В этом контексте заслуживает внимания работа над пособием «Инновации в современной школе в контексте диалога педагогических культур» [12], в котором раскрываются концептуальные основы инновационного развития общеобразовательных учебных заведений Украины, дается сущностная характеристика инноватики как стержневой доминанты педагогической компаративистики. Приложение к пособию содержит СБС «Инновационные школы как педагогический феномен» (109 названий).

Проблема одаренности в настоящее время становится все более актуальной. Это прежде всего связано с потребностью общества в неординарных творческих личностях. Неотъемлемой составляющей государственной деятельности в этом направлении является создание соответствующих условий и возможностей раскрытия, развития и реализации талантов молодежи. Указанные задачи задекларировано в Законах Украины, указах Президента, Национальной доктрине развития образования Украины в XXI веке (2002 г.), Концепции государственной программы работы с одаренной молодежью на 2006–2010 годы (2006 г.). С этой же целью действуют государственные программы, введены именные стипендии победителям международных и всеукраинских олимпиад, Всеукраинского конкурса научных работ учеников – членов Малой академии наук Украины, стипендии Кабинета Министров Украины победителям олимпиад по украинскому языку и литературе [7]. Распоряжением Кабинета Министров Украины от 8 августа 2007 г. № 635-р создан Институт одаренного ребенка НАПН Украины, главной целью которого является необходимость улучшения научно-методического и организационно-побудительного обеспечения функционирования системы выявления, развития и поддержки детей и молодежи, проявляющих различные виды одаренности, в реальном социально-экономическом и образовательном пространстве Украины.

В течение 2013–2015 гг. учеными отдела поддержки одаренности и международного сотрудничества Института одаренного ребенка НАПН Украины осуществлялась НИР на тему «Научно-методические основы поддержки одаренных детей склонных к исследовательской деятельности» (руководитель – Н. Полихун, кандидат педагогических наук). Ученые систематически получали информацию о новых поступлениях по вышеназванной теме, к Всеукраинской научно-практической конференции «Исследовательский компонент в деятельности общеобразовательных учебных заведений: ретроспектива и перспектива» (2013), организованной Институтом одаренного ребенка НАПН Украины и проведенной при поддержке ГНПБ Украины им. В. А. Сухомлинского, ОНИБД подготовлен каталог выставки «Отечественный и зарубежный опыт работы с одаренными детьми». Цель работы –

способствовать практическому воплощению принципов обучения и воспитания одаренных детей в Украине, углублению научных исследований в этой сфере, обобщению передового педагогического опыта и внедрению его в практику современных учебных заведений. Каталог охватывает 252 названия документов и состоит из трех разделов, в которых представлено вклад отечественных и зарубежных исследователей в разработку проблемы детской одаренности. Каталог выставки опубликован в сборнике материалов конференции [9].

Выводы и перспективы. Итак, на основании проведенного анализа деятельности ГНПБ Украины им. В. А. Сухомлинского можно сделать следующие выводы: информационно-библиографическое обеспечение научных исследований является одним из приоритетных направлений работы, и в дальнейшем эта деятельность будет целенаправленно совершенствоваться. В процессе информационного обеспечения научных проектов НАПН Украины повысился профессиональный уровень всех участников информационной деятельности – как производителей библиографической продукции, так и ее потребителей; ученым была предоставлена значительная помощь в формировании источниковедческой, теоретической и эмпирической базы, которая способствовала качественному осуществлению исследований.

Перспективным направлением информационно-библиографического обеспечения отрасли в научных исследованиях, в частности по изучению истории образования считаем широкую репрезентацию редких изданий, вошедших в состав научного объекта ГНПБ Украины им. В. А. Сухомлинского «Документы психолого-педагогического и историко-культурного направления XVIII – начала XX века» и является национальным культурным достоянием [17, с. 275].

Повышение роли научных библиотек в обществе требует постоянного совершенствования их организационных структур, информационного обслуживания, внедрения новых технологий, повышения профессионального уровня работников, занимающихся информационной деятельностью. Только при таком подходе возможно качественное, оперативное, оптимальное обеспечение информационной поддержки науки.

Список литературы

1. Артамонова Н. Система інформаційного забезпечення медичної науки в Україні : монографія / Н. Артамонова. – Харків : Міськдрук, 2010. – 371 с.
2. Бейліс Л. І. Теоретичні аспекти у інформаційного забезпечення наукової діяльності в бібліотеках / Л. І. Бейліс // Наук. пр. Держ. наук.-пед. б-ки ім. В. О. Сухомлинського / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. – Київ, 2008. – Вип. 1 : Науково-інформаційне забезпечення освітньої галузі України. – С. 37–44. – Бібліогр.: 8 назв.
3. Березкина Н. Ю. Новые возможности информационно-библиотечного обслуживания уче-

ных (на примере ЦНБ НАН Беларуси) / Н. Ю. Березкина // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теорет. сб. / НАН Украины, Нац. б-ка Украины им. В. И. Вернадского [и др.]. – Киев, 2012. – Вып. 10. – С. 180–186.

4. Біла книга національної освіти України / за заг. ред. В. Г. Кременя ; НАПН України. – Київ : Інформ. системи, 2010. – 342 с.

5. Вергунов В. А. Стан та перспективи інформаційно-бібліотечного забезпечення наукових досліджень аграрної галузі України / В. А. Вергунов // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2010. – № 3. – С. 32–42. – Бібліогр.: 10 назв.

6. ГОСТ 7.27–80. Научно-информационная деятельность. Основные термины и определения. – Введен 01.01.1982. – М. : Изд-во стандартов, 1981. – 14 с.

7. Гришук Ю. В. Підтримка обдарованої учнівської молоді: нормативно-правовий та соціально-педагогічний аспекти / Гришук Юлія Володимирівна // Освітол. дискурс. – 2014. – № 1. – С. 46–57. – Бібліогр.: 16 назв.

8. Державна цільова соціальна програма «Школа майбутнього» на 2007–2010 роки : затв. постановою Каб. Міністрів України від 30 серп. 2007 р. № 1071 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 66. – Ст. 2543.

9. Дослідницький компонент у діяльності загальноосвітніх навчальних закладів та позашкільних закладів освіти: ретроспектива і перспектива : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 21 листоп. 2013 р. / МОН України, НАПН України, Ін-т обдар. дитини НАПН України [та ін.]. – Київ, 2013. – 292 с.

10. Життєва компетентність особистості: від теорії до практики : наук.-метод. посіб. / АПН України, Ін-т педагогіки, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [та ін.]; [за наук. ред. І. Г. Єрмакова]. – Запоріжжя : ЦентрІон, 2005. – 640 с. – Бібліогр.: с. 607–632.

11. Звіт про роботу Академії педагогічних наук України за 2003 рік / АПН України; [упоряд.: О. І. Ляшенко, Т. К. Полонська]. – Київ : [б. в.], 2004. – 357 с.

12. Інновації в сучасній школі в контексті діалогу педагогічних культур : практико-орієнт. посіб. / Ін-т інновац. технологій і змісту освіти МОНмолодьспорту України, Ін-т педагогіки НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [та ін.]. – Київ, 2012. – 351 с.

13. Компетентнісно спрямована освіта: перший досвід, порівняльні підходи, перспективи : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 28 квіт. 2011 р. / Ін-т інновац. технологій і змісту освіти МОНмолодьспорту України, Ін-т педагогіки НАПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського; [редкол.: Федоренко О. А. та ін.; заг. ред.: Єрмаков І. Г. та ін.]. – Київ, 2011. – 643 с.

14. Концепція профільного навчання в старшій школі : затв. рішенням колегії М-ва освіти і науки України від 25.09.03 № 10/12–2 / АПН України, Ін-т педагогіки; уклад.: Л. Березівська,

Н. Бібік, М. Бурда [та ін.] // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2003. – № 24. – С. 3–15.

15. Коротенко Е. В. Электронные ресурсы в информационном обеспечении научных исследований (из опыта ЦНБ АН Молдовы) / Е. В. Коротенко // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теорет. сб. / НАН Украины, Нац. б-ка Украины им. В. И. Вернадского [и др.]. – Киев, 2008. – Вып. 6. – С. 166–170.

16. Лутовинаова В. І. Новий рівень інформаційного забезпечення освітян України / В. І. Лутовинаова // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 4. – С. 133–140. – Бібліогр.: 6 назв.

17. Мацібора Н. Г. Особливості історико-бібліографічного дослідження книжкових і журнальних колекцій ХІХ – початку ХХ ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського / Н. Г. Мацібора // Наук. пр. Держ. наук.-пед. б-ки України ім. В. О. Сухомлинського / НАПН України ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. – Київ : Пед. думка, 2010. – Вып. 2 : Всеукраїнський інформаційний ресурс з питань психолого-педагогічної науки і освіти: сучасний стан та шляхи розвитку. – С. 274–280. – Бібліогр.: 10 назв.

18. Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати : практико зорієнт. зб. / АПН України, Ін-т педагогіки, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [ред. рада: С. М. Шевцова (голова), І. Г. Єрмаков (наук. кер. і ред.), О. А. Федоренко та ін.]. – Київ : [б. в.], 2003. – 504 с. – Бібліогр.: с. 491–500.

19. Національна доктрина розвитку освіти : затв. указом Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 347 // Проф.-техн. освіта. – 2002. – № 3. – С. 2–8.

20. Об общегосударственной системе научно-технической информации : постановление Совета Министров СССР от 29 нояб. 1966 г. № 916 // Собр. постановлений правительства СССР. – 1966. – № 25. – Ст. 220.

21. Пасмор Ю. В. Наукові дослідження в галузі права як об'єкт інформаційного забезпечення / Ю. В. Пасмор // Вісн. Харків. держ. акад. культури / М-во культури і туризму України, Харків. держ. акад. культури. – Харків, 2010. – Вып. 30. – С. 187–194. – Бібліогр.: 9 назв.

22. Петрина Н.О. Інформаційне забезпечення процесів освіти і науки в умовах становлення інформаційного суспільства / Петрина Н. О., Ониксимова Л. Т. // Вісн. Укр. акад. банків. справи. – 2002 – № 2. – С. 96–99.

23. Пономаренко Л. Формування системи бібліографічних посібників у ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського / Лариса Пономаренко // Історія освітянських бібліотек України : наук. зб. / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. – Київ, 2006. – С. 75–83. – Бібліогр.: 12 назв.

24. Про Національну програму інформатизації [Електронний ресурс] : Закон України від 4 лют. 1998 р. : [станом на 16.10.2012 р.] // Законодавство України / Верхов. Рада України. – Текст. дані. – Київ, 2012. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 16.01.14). – Назва з екрана.

25. Профільне навчання в старшій школі: шляхи розвитку : наук.-допом. бібліогр. покажч. Вип. 1 / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Пономаренко Л. О., Ніколюк Л. І., Самчук Л. І. та ін.] // Освіта України. – 2005. – 6–9 груд. (№ 90/91). – С. 1–63.

26. Соколова М. Е. Информационное обеспечение научных исследований в Канаде: история и тенденции развития [Электронный ресурс] / М. Е. Соколова // Россия и Америка в XXI веке : электрон. науч. журн. – Текст. дан. – М., 2011. – № 3. – Режим доступа: <http://www.rusus.ru/?act=read&id=298> (дата обращения: 15.01.14). – Загл. с экрана.

УДК 378: 63.007.2 (73)

Сиротін Олексій Сергійович*старший викладач кафедри англійської філології Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ)***Сиротин Алексей Сергеевич***старший преподаватель кафедры английской филологии Национального университета биоресурсов и природопользования Украины (г. Киев)***Sirotin Alexey***Senior lecturer of Department of English Philology of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv)*

**АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОСВІД ПІДГОТОВКИ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ
АМЕРИКАНСКИЙ ОПЫТ ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ
ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ
AMERICAN EXPERIENCE OF TRAINING HIGH SCHOOL
TEACHERS**

У статті висвітлено питання підготовки викладачів вищої школи у США. Здійснено аналіз тенденцій у сфері підготовки та підвищення кваліфікації викладачів вищої школи. Розглянуто зміни в парадигмі підготовки кадрів для викладання у вищій школі.

Ключові слова: викладач вищої школи, реформування вищої освіти, підвищення якості освіти, професійний розвиток.

В статье освещены вопросы подготовки преподавателей высшей школы в США. Осуществлен анализ тенденций в сфере подготовки и повышения квалификации преподавателей высшей школы. Рассмотрены изменения в парадигме подготовки кадров для преподавания в высшей школе.

Ключевые слова: преподаватель высшей школы, реформирование высшего образования, повышение качества образования, профессиональное развитие.

The article deals with preparing faculty in the United States. The analysis of trends in the field of training and professional development of faculty is made. The changes in the paradigm of preparing faculty in higher education are considered.

Keywords: teacher of high school, higher education reform, improving the quality of education, professional development.

Постановка проблеми. Ефективність підготовки спеціалістів з вищою освітою для різних галузей безпосередньо залежить від компетентності викладачів, які забезпечують навчальний процес у вищій школі.

Дослідження останніх десятиліть ХХ ст. у галузі педагогіки вищої школи показали, що до навчального процесу ВНЗ залучали близько 74% фахівців без педагогічного досвіду у тій чи іншій галузі спеціальної діяльності. Як правило, більшість з них не мала педагогічної освіти і не володіла методикою навчання дисципліни і, як наслідок, здійснювала свою викладацьку діяльність на ситуативно-творчому рівні. І лише невелика кількість викладачів володіли концептуально-творчим стилем діяльності і на цій основі здатні були не тільки якісно реалізовувати дидактичні завдання навчального процесу, але й впливати на його виховну складову. Ситуація, коли на викладацьку роботу до ВНЗ приходять фахівці, що проявили себе в тій чи іншій науковій діяльності, спостерігається і донині.

Вищі педагогічні навчальні заклади готують учителів для шкіл або середніх спеціальних навчальних закладів. Аспірантура та докторантура приділяють основну увагу дослідницькій діяльності аспірантів і докторантів. Курси, факультети

та інститути підвищення кваліфікації викладачів ВНЗ націлені на розвиток умінь і навичок або в галузі дисциплін, що викладаються, або у сфері інформаційних технологій. Нові пріоритети в освіті зумовили об'єктивну необхідність у спеціальній професійній підготовці викладачів для роботи у вищій школі.

Підвищення інтересу до проблеми професійної підготовки викладачів вищих навчальних закладів спостерігається в багатьох країнах світу, в тому числі й у США.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З метою вивчення американського досвіду професійної підготовки викладачів вищої школи досліджено наукові праці зарубіжних фахівців у даній галузі (Ф. Боббіта, Н. Еванса, У. Чартерса, Р. Тайлера, М. Джонсона, Д. Дудерштадта, В. Херріка, Х. Таба, Ф. Фенікса, Р. Зейса, Я. Пелікена).

Вивчення спеціальної літератури дає підстави стверджувати те, що ця проблема набула актуальності у 90-ті роки ХХ століття, коли в суспільстві виникло інформаційне середовище. Особливо вона загострилася в останнє десятиліття, коли зміст вищої освіти багатьох країн був зорієнтований на педагогічну складову діяльності викладача. Важливим є і той факт, що підвищення інтересу до підготовки викладачів вищих навчальних закладів,

створення відповідних органів і програм спостерігалось майже одночасно у всіх країнах світу, зокрема і в США.

На початку 90-х рр. XX ст. у США, як і в інших розвинених країнах, постало питання про зміни у парадигмі підготовки викладацьких кадрів для вищої школи, створення нових програм підготовки й акредитації науково-педагогічного персоналу, заснування закладів, які займаються проблемами персоналу для вищої школи. Отже, вивчення наукових джерел дало можливість розкрити основні тенденції реформування системи підготовки викладачів вищої школи у США, а саме:

1) спрямування підготовки викладачів вищої школи до всіх видів діяльності, а не лише до наукової;

2) прагнення розвивати спеціальність «викладач вищої школи» як окрему професію;

3) введення схем акредитації для сектора вищої освіти та розроблення стандартів професійного розвитку викладачів вищої школи;

4) створення й активізація діяльності установ та організацій, що займаються питанням підготовки та професійного розвитку викладачів вищої школи;

5) підвищення статусу викладання у вищій школі до рівня дослідження та винагородження педагогів за викладацьку діяльність;

6) розроблення програм та моделей підготовки і професійного розвитку викладачів, які становлять новий підхід до розв'язання проблеми;

7) залучення всіх членів професорсько-викладацького колективу до неперервного професійного розвитку в контексті концепції навчання впродовж усього життя;

8) визнання якості викладання одним з головних завдань вищого навчального закладу;

9) перехід до нової парадигми підготовки докторів наук до роботи як викладів вищого навчального закладу [1].

Мета статті – дослідження досвіду підготовки викладачів вищої школи у США, починаючи від навчання в магістратурі і закінчуючи самоосвітою.

Виклад основного матеріалу. Основними формами підготовки викладачів вищої школи у США є магістратура і докторантура.

Дослідження американських програм магістерського рівня дає підстави виділити їх особливі риси:

1) програми складаються з обов'язкових та факультативних дисциплін;

2) основна тематика, яку охоплюють навчальні програми, стосується таких питань: роль викладача вищої школи, основи процесу навчання студентів, оцінювання знань, умінь та навичок студентів, техніки, методи і форми викладання у вищій школі, філософія викладання;

3) майже всі програми містять курси, що присвячені проблемі запобігання плагіату в науковій діяльності;

4) одним з головних методів оцінювання роботи магістрантів є портфоліо;

5) велика увага приділяється рефлексії, або

самоаналізу;

6) у процесі навчання використовується низка підходів та методів навчання, з яких основними є особистісно-зорієнтоване навчання, інтерактивні технології, метод проектів, проблемний метод;

7) обов'язковим є захист магістрантом науково-дослідницької роботи [1].

Американська система вищої освіти є триступеневою: перший ступінь завершується отриманням ступеня бакалавра, другий – майстра (магістра), і третій – доктора наук, що іменується латинським терміном *Philosophia Doctore* (PhD).

Навчання для отримання ступеня бакалавра є базовою вищою освітою і здійснюється в коледжі. Як правило, воно триває чотири роки, або 8-12 семестрів, залежно від кількості кредитів (обов'язкових курсів), необхідних для отримання ступеня бакалавра з тієї чи іншої дисципліни. Для більшості студентів навчання у ВНЗ закінчується з отриманням цього ступеня. Лише близько 15-20% студентів продовжують своє навчання в магістратурі, і тільки 5-7% з них вступають до аспірантури, після закінчення якої їм присвоюється ступінь PhD, або доктора наук. Щоб навчатися на майстра, формально студент повинен пройти через таку ж процедуру вступу, як і при вступі до коледжу. Він повинен скласти тест, розрахований на вступників так званої *graduate school* (аспірантури). Мета цього етапу навчання – прищепити студентам навички дослідної роботи, навчити їх мислити аналітично, творчо підходити до вирішення наукового завдання. Це своєрідний досвід, який отримують студенти, працюючи у студентських лабораторіях, конструкторських бюро, в процесі написання наукових доповідей та статей, тобто будучи залученими до активної дослідної діяльності під керівництвом професора-ментора. Водночас майбутні магістри зобов'язані вивчити певну кількість курсів, в основному, в межах своєї спеціалізації. Навчання на майстра триває, як правило, два роки; щоб отримати ступінь доктора наук (PhD), студент повинен провчитися ще три роки.

Навчання за докторськими програмами в США може реалізовуватися на різних рівнях і в різних формах: факультетський рівень (лекції, форуми, дискусії, курси, семінари, підтримка докторантів, практика викладання, керівництво науковою діяльністю студентів), університетський та партнерський рівні (семінари, сертифіковані програми, складання портфоліо, тренінги для наставників).

Щоб не було різночитань, відразу зазначимо, що в США, на відміну від ряду європейських країн, є тільки один науковий ступінь – докторський. По суті, він відповідає нашому ступеню кандидата наук і присвоюється після закінчення аспірантури та подання тексту дисертації. Процедура захисту принципово відрізняється від тієї, яка прийнята в Україні. Вона швидше нагадує наш захист диплома або курсової роботи на старших курсах і відбувається перед комісією, яка складається з чотирьох осіб: наукового керівника аспіранта і трьох інших професорів тієї кафедри, за профілем якої виконана

робота. Ніяких зовнішніх відгуків на роботу не потрібно. Правда, результати, отримані в дисертації, як правило, мають бути опубліковані в наукових статтях та апробовані у виступах на наукових конференціях.

Історично склалося так, що у кар'єрі викладача вищої школи США довгий час головним напрямом діяльності була наукова робота, а не власне викладання; академічне визнання, фінансові винагороди, просування кар'єрними сходами насамперед залежали не від якості викладання або процесу організації навчального процесу, а від наукових досягнень. З часом американські педагоги визнали необхідність змін у парадигмі підготовки майбутніх викладачів ВНЗ. Американський дослідник Ярослав Пелікен зазначає, що очевидно, логічним було б те, щоб сфера наукових досліджень і викладання розвивалися паралельно, в одних і тих самих закладах, одними і тими самими людьми [5]. У 1996 році Національна наукова рада (США) рекомендувала визнати, що інтеграція наукових досліджень і освіти є національним інтересом, вона має стати національною метою [3].

Зміна у системі підготовки кадрів для вищої школи зумовлена реформою вищої освіти, яка розпочалася у 80-х і продовжилася у 90-х роках минулого століття. У 80-ті роки було внесено низку законодавчих змін у систему вищої освіти США. Найбільше дискусій при цьому викликало не питання якості професійної підготовки спеціалістів, а проблеми розподілу та витрат бюджетного та позабюджетного фінансування вищої освіти, ефективного витрачання фінансів на професійну підготовку спеціалістів згідно з потребами внутрішнього ринку праці. При цьому політики і законодавці надали вищим навчальним закладам право самостійно вирішувати проблеми стандартів, якості, змісту і методів навчання для отримання вищої освіти [4].

Нові соціальні потреби, економічні зв'язки країн та використання сучасних технологій призвели до значних змін у секторі вищої освіти. Отже, на початку 90-х років минулого століття у багатьох розвинених країнах світу, зокрема й у США, було зроблено перші кроки до глобальних знань і „наукової” індустрії, коли у діяльності вищих традиційних академічних закладів значну роль почали відігравати методи і принципи інтенсифікації знань, зокрема такі, як телекомунікації, інформаційні технології тощо. Студенти „інформаційної епохи” вимагають змін у методах навчання, надаючи перевагу інтерактивному навчанню у співпраці. І, як зазначає Джеймс Дудерштадт, нині вже існують нові форми навчання: асинхронне навчання (навчання будь-коли і будь-де). Отже, мета суспільства безперервної освіти – щоб люди постійно були залучені до навчання і отримання знань [2]. Проте, незважаючи на появу нових навчальних технологій, форм навчання, головним академічним джерелом в університеті залишається професорсько-викладацький склад. Саме від цих людей значною мірою залежить якість академічних

знань студентів. Тому на початку 90-х років минулого століття у багатьох країнах, зокрема у США, набуло актуальності питання про зміни у парадигмі підготовки кадрів для викладання у вищій школі, створення нових програм підготовки й акредитації науково-педагогічного складу, заснування закладів, які готують кадри для вищої школи. У цей же час у США запровадили нову програму підготовки майбутніх викладачів ВНЗ під назвою "Preparing Future Faculty" (PFF), яка нині є національною [6].

Основна мета цієї програми – підвищення якості освіти на основі підготовки нового покоління викладачів. Ця програма спрямована на активізацію підготовки викладачів саме у дослідницьких університетах з числа тих студентів, які досягли певних успіхів у наукових дослідженнях.

Одним з показників, які дають змоги робити висновки про популярність і вплив PFF на освіту, є різноманітність університетів та дисциплін, які беруть у ній участь. Отже провідні університети США створюють нову модель підготовки майбутніх докторів наук, підвищуючи значення підготовки викладачів для вищої школи і пробуджуючи інтерес до академічної кар'єри у студентів.

Другий напрям підготовки кадрів для викладання у вищій школі – це робота з молодими викладачами. Практично у всіх університетах в тій чи іншій формі проводяться орієнтаційні семінари або майстерні, які допомагають викладачеві увійти в освітнє співтовариство свого університету, ознайомитися з обов'язками і різними видами діяльності в університеті, це допомагає викладачам у побудові кар'єри.

Для цих цілей створюються спеціальні адміністративні одиниці, які мають різні назви: Center for Faculty and Staff Development, Center for Instructional Development, Center for Instructional Development and Research, Center for Teaching and Learning і под. Їх функції можуть де в чому відрізнятися, але мета спільна – підвищення якості викладання та навчання.

Так, у США існують найрізноманітніші форми підвищення кваліфікації викладачів: денні, вечірні, заочні, суботні, недільні курси, що діють при консультативних фірмах або наукових центрах, в яких є програми з теоретичним або практичним нахилом. Багато американських ВНЗ координують роботу так званих літніх шкіл, які пропонують очні курси інтенсивної підготовки тривалістю від 1–2 тижнів до 3 місяців.

Найбільш яскравий приклад – це організація короткострокових (тижневих або двотижневих) курсів перед початком семестру. Їх основна ідея полягає в негайній апробації вивченого на курсах у практичній роботі. Також активно використовуються форми індивідуального консультування діяльності молодих викладачів; тренінгів та практичних занять. За допомогою подібних форм відпрацьовуються конкретні практичні вміння та навички, які будуть необхідні слухачам у викладацькій діяльності.

У сфері підвищення кваліфікації викладачів

ВНЗ спостерігаються певні зміни розвитку педагогічної компетентності. На зміну центрам «вдосконалення викладання», «підвищення кваліфікації викладачів» приходять «програми вдосконалення викладання і навчання».

Абсолютно очевидна практична орієнтація системи підготовки та підвищення кваліфікації викладачів вищих освітніх закладів у США.

Висновки. Отже, навіть короткий аналіз тенденцій у сфері підготовки та підвищення кваліфікації викладачів вищої школи та їх організації в університетах США дає змогу зробити такі висновки:

– університети з самого початку не передбачали підготовку за педагогічними спеціальностями викладачів вищої школи США;

– такі питання, як виконання викладацьких обов'язків, професійна компетентність професорсько-викладацького складу стали актуальними як ніколи до цього у багатьох розвинених країнах світу, зокрема і у США, у 90-ті роки ХХ століття, що, в свою чергу, зумовило створення унікальних закладів і програм з підготовки і професійного розвитку викладачів ВНЗ;

– основною формою підготовки викладачів ВНЗ є аспірантура (або подібні форми) і система післядипломної освіти. Однак у сфері підвищення кваліфікації викладачів вищої школи фіксуються певні зміни інституціалізованої форми розвитку педагогічної компетентності;

– попри значне різноманіття форм перепідготовки викладачів, спостерігається тенденція до впорядкування системи підготовки викладачів ВНЗ. Хоча провідною формою залишається аспірантура, конкуренцію їй складають професійні школи і професійні об'єднання. Різні нетрадиційні установи (курси, центри, слухання на фірмах і організаціях) пропонують велику кількість освітніх послуг, проте їхній рейтинг набагато нижчий.

Список літератури :

1. Бельмаз Я. М. Професійна підготовка викладачів вищої школи у Великій Британії та США : монографія / Я. М. Бельмаз. – Горлівка : ГДПІМ, 2010. – 304 с.

2. Duderstadt J. J. Preparing future faculty for future universities // Liberal Education. – 2001. – V. 87. – № 2. – P. 24–31.

3. National Science Board. Science and indicators. – Washington, D C: National Science Foundation, 1996.

4. Peliken J. The idea of the university: A re-examination. – New Haven: Yale University Press, 1992.

5. Романовський О.О. Хроніка вищої освіти США (на прикладі діяльності державних і недержавних закладів) / О. О. Романовський – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1997. – 78 с.

6. The Preparing Future Faculty Program. Brochure, 2004 [El. resource]. – // www.preparing_faculty.org/Brochure.pdf.

УДК [378.016.80]:33

Якубовська Марія Степанівна

Кандидат філологічних наук, доцент

Українська академія книгодрукування, Львів

Yakubovskaya Maria Stepan

candidate of philological sciences, associate professor the Ukrainian academy of book-printing, Lvov

ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧИСТЬ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ ВНЗ

АНОТАЦІЯ

Впровадження сучасних педагогічних технологій визначається тим, що сучасна парадигма професійної освіти потребує свого вдосконалення. Дослідження пропонує шляхи розв'язання важливої проблеми сучасної професійної освіти: формування культурологічної компетентності за допомогою пробудження інтересу до літературної творчості сучасного студента як основи компетентнісно-орієнтованої парадигми сучасної професійної освіти.

КЛЮЧОВІ СЛОВА

Системний, компетентнісний, особистісно-діяльнісний, культурологічний та аксіологічний методи, культурологічна компетентність, професійна освіта.

АННОТАЦИЯ

Внедрение современных педагогических технологий определяется тем, что современная парадигма профессионального образования нуждается своего совершенствования. Исследование предлагает пути решения важной проблемы современного профессионального образования: формирование культурологической компетентности современного студента как основы компетентностно-ориентированной парадигмы современного профессионального образования.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Системный, личностно-деятельный, культурологический и аксиология методы, культурологическая компетентность, профессиональное образование.

ANNOTATION

Introduction of modern pedagogical technologies is determined by that the modern paradigm of trade education needs the perfection. Research offers the ways of decision of important problem of modern trade education : forming of culturological competence of modern student as bases of the компетентнісно-орієнтованої парадигми of modern trade education.

KEYWORDS

System, culturological and axiology methods, culturological competence, trade education.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні питання формування культурологічної компетентності обґрунтовуються у працях Є. Баллера, В. Біблера, Є. Бондаревської, І. Зязюна, М. Кагана, Н. Крилової, О. Рудницької, В. Сластьоніна, Г. Тарасенко, Н. Щуркової та ін. Ідея культурологічного підходу до вивчення української літератури стала однією з провідних у системі сучасної літературної освіти (Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті; Державний стандарт базової та повної загальної середньої освіти; Концепція літературної освіти).

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми. Література і літературна творчість – один із найважливіших засобів залучення студентів до загальнолюдських цінностей, джерело формування особистості майбутнього професіонала-фахівця. Вона поглиблює у студента процес пізнання і розвиває парадигму самопізнання, відкриває багатогранний світ прекрасного, формує високодуховне ставлення до життя, морально-естетичні ідеали, формує високий рівень культури, вихованості, освіченості людини, сприяє формуванню творчого потенціалу індивідуальності студента. Використання даної парадигми формування культурологічної компетентності на даний час мало вивчене у плані його використання для студентів ВНЗ технічного профілю, але становить важливий напрямок сучасних педагогічних інновацій.

Ціль статті. Поняття культурологічної компетентності розглядається нами як сформований інтегрований архетип індивідуальності, яка проявляється в постійній необхідності розвивати свій творчий потенціал, який ґрунтується на знаннях, уміннях, навичках, трансформується у спосіб мислення, у необхідності і вмінні відстоювати духовні цінності.

На основі аналізу науково-педагогічної літератури та результатів констатуючого експерименту нами виокремлені та обґрунтовані компетенції (мотиваційна, когнітивно-творча, комунікативна) базового рівня фахової компетентності, які є основою становлення сучасного професіонала-фахівця. Формування цих компетенцій неможливе без культурологічної складової парадигми сучасної професійної освіти.

Дослідження проблеми методологічних засад формування професійних компетентностей майбутнього фахівця технічного профілю виявили протиріччя, які існують у процесі професійної підготовки студентів: одноманітність форм, методів і прийомів викладання дисциплін викликає падіння інтересу до пізнавальної діяльності. Гармонія освітньої діяльності неможлива без сформованої гармонії із навколишнім світом. Пошуки всезагальної мотиваційної діяльності, на наш погляд, знаходяться у гармонії людської душі як основа інтегративного принципу культурологічного підходу у формуванні професійної самосвідомості студентів.

Формування культурологічної компетентності, на наш погляд, передбачає у процесі вивчення предметів культурологічного циклу, у даному випадку сучасної літератури, становлення системи культурологічних підходів: усвідомлення єдності літератури, культури і суспільства, формування новітнього погляду на роль соціуму у становленні гармонійної творчої особистості.

Реалізація культурологічного принципу навчання української літератури сприяє "усвідомленню художньої літератури як важливого складника мистецтва; ознайомленню учнів із фундаментальними цінностями світової художньої культури; розкриттю особливостей творів, літературних явищ і фактів у широкому культурному кон-

тексті..." та передбачає "висвітлення зв'язків літератури з філософією, міфологією, фольклором, звичаями, віруваннями, культурними традиціями різних народів і національностей" – йдеться у Державному стандарті [8].

Навчання й виховання сучасного фахівця-професіонала з яскраво сформованими рисами культурологічної компетентності становить основу архетипу особистісно орієнтованого навчання. Ця проблема, на думку Є. Бондаревської, може бути реалізована лише за допомогою культурологічної освіти, в якій слова й думки про культуру втілюються в науково організовану систему і забезпечують умови для становлення культури як суб'єкта діяльності [5]. Парадигмою творення такої системи виступає література як спосіб відображення і пізнання дійсності.

Культурологічна компетентність у педагогічній теорії визначається як здатність особистості орієнтуватись у питаннях культури як феномена, сформованість уміння вписувати явища в її контекст, визначати взаємозв'язок між різними галузями культури і відтворювати зразки тієї чи іншої епохи безпосередньо в творчій діяльності [6].

У студентів формуються особистісні риси, які дають змогу відчувати себе об'єктом і суб'єктом культурно-історичного процесу, розуміти закономірності розвитку культури як процесу творення і збереження культурологічних цінностей, здатність відчувати навколишній світ, оперуючи культурними компонентами.

Літературна творчість не тільки дозволяє сформувати духовний світ молоді особистості, а і сприяє вивільненню творчого «я» індивіда, що є надзвичайно важливим для активізації творчості у інших галузях людської діяльності. І. Франко у праці «Із секретів поетичної творчості» наголошував на винятковій ролі свідомого і підсвідомого у творчій діяльності, звернувши увагу на його уяву, фантазію, асоціативне мислення. Джерелом творчості він називав «змисли» (відчуття), які є будівельним матеріалом для художніх образів, а основним критерієм у сприйманні естетичної природи мистецтва визнавав психологію: «Літературна критика мусить бути, по нашій думці, попереду усього естетичною, значить, входить в обсяг психології і

мусить послуговуватися тими методами наукового дослідю, якими послуговується сучасна психологія» [6].

Б.-І. Антонич писав, що «мистець створює окрему дійсність. Але створити щось із нічого не можна. До кожної творчості потрібен матеріал. Матеріалом мистецького творення є уявлення мистця (...) Уявлення постають на основі вражень, вражіння мусять мати спонуки; вони є витвором нервів під впливом зовнішніх побуджень, цебто постають вони на основі зовнішньої дійсності. Ось такий далекий шлях від реальної до мистецької дійсності. Має він аж п'ять ступенів: від спонуки до вражіння, від вражіння до уявлення, від уявлення до укладу уявлень, від їхнього укладу до засобів барви чи слова, і в кінці матеріалізація цих засобів» [1. 323].

Літературна творчість як спосіб формування культурологічної компетентності свідчить множинність пізнавальних аспектів особистості: екзистенційний вимір буття, формування духовної природи свідомості, детермінація навчальної діяльності у будь-якій галузі знань, формування гармонійного співвідношення творчості й життєвого простору особистості, психоаналітика творчого процесу, становлення парадигми індивідуальної творчої особистості студента.

Швейцарський психолог і психіатр Карл-Густав Юнг імпульс і потенціал художньої творчості вбачав у підсвідомості. Він розробив теорію архетипів — носіїв колективної свідомості і з цього погляду розцінював творчий процес як одухотворення архетипів, їх розгортання й пластичне оформлення. «Найвище, чого поет досягає, — це надання твору форми. Тлумачення він повинен залишити іншим та майбутньому. Великий твір — це як сон, що попри всю очевидність сам себе не витлумачує й ніколи не є однозначним» [1, 123].

Оскільки формування культурологічної компетентності, на наш погляд, неможливе без активізації ірраціональних пластів людської свідомості, то мистецька творчість є не лише своєрідним святом душі для вихованця, а і тим чуттєво-ціннісним архетипом, який за допомогою творчості формує гармонійно розвинену, творчу людську індивідуальність. Народжені у процесі словесної творчості духовні імпульси виявляють різноманітні грані духовного життя і своїми естетичними енергіями впливають на емоційну й інтелектуальну сферу вихованця.

Художній твір як продукт духовної креативної діяльності визріває у складних емоційних переживаннях. Він виникає як і як засіб пізнання світу, і як форма самовираження, в процесі свого розвитку набула різноманітних функцій, головна з яких — створення нового, досконалішого, самобутнього, неповторного.

Водночас, творчість є породженням складних психічних процесів у внутрішньому світі людини, в якому відбувалося перетворення сприйняття життя на індивідуалізовані образи внаслідок осмислення навколишнього середовища. Рушійну роль у цивілізаційному поступі завжди відігравали

творчі особистості. Спроби наблизитися до таємниць творчості, розгадати їх завжди диктовані інтелектуальною та культурною потребою збагнути найзагадковіший феномен людської діяльності. Видатний письменник Григорій Тютюнник, наголошуючи на особливому феномені індивідуальної творчості казав, що «немає загадки таланту», а є лише загадка любові».

Формування культурологічної компетентності студентів засобами творчої діяльності, як уже було нами зазначено, розглядає художню творчість як гру, що надзвичайно важливо для вивільнення творчого потенціалу у будь-якій іншій галузі професійної діяльності. Нерідко доводилося чути, як великі світові відкриття були здійснені не у процесі сидіння за письмовим столом, а у процесі несподіваних занять. Наприклад, закони Ньютона чи теореми Піфагора. Відомий математик, доктор технічних наук Василь Чабан розповідав автору цієї статті, як відоме математичне відкриття здійснив, коли підкоряв гірську вершину. Отож, гра творча і гра як спосіб удосконалення професійної діяльності стають важливими складовими у процесі формування основ культурологічної компетентності студентів.

Ідея «ігрової спонуки» в мистецькій творчості простежується в «Листах про естетичне виховання людини» Йоганна-Фрідріха Шіллера [9]. Австрійський лікар-психіатр та психолог Зигмунд Фройд так пояснював природу поетичної фантазії: «Поет робить те саме, що й дитина, яка грається, — він витворює світ фантазії, який сприймає дуже серйозно, тобто він, поет, переповнений дуже багатьма почуттями, які рідко відокремлює від дійсності. А мова що спорідненість між дитячою грою та поетичною творчістю фіксує, коли вона називає такі твори поета, що потребують допасування до тих явних об'єктів, які надаються до гри: комедія — гра весела, трагедія — гра сумна. А особу, яка їх представляє, — актором, тим, хто грає. Утім, із неральності поетичного твору виникають дуже важливі наслідки для мистецької техніки, бо багато чого з того, що як реальне не могло б принести насолоду, здатне на це при грі фантазії; багато хвилювань, на правду болісних самі собі, можуть стати для поетового слухача чи глядача джерелом насолоди» [6].

Формування культурологічної компетентності виникає й існує в діалозі між індивідами як нескінченний рух до трансцендентності. Діалог культур — це і спосіб людського спілкування, і можливість розкрити внутрішній потенціал особистісного «я». Феномен літературної творчості вимагає діалогу людини із людиною і людини зі світом. **Діалогічність як основа** формування культурологічної компетентності вимагає залучення історичного та культурного контексту під час осмислення чи творення літературного твору; організація діалогової діяльності студентів (діалог читача з художнім текстом, діалог студента та викладача, діалог між студентами, діалог тексту з його епохою — формування в студентів основної школи культурологічної компетентності.

Літературна творчість стає основою набуття не лише певних навиків, розширенням діапазону духовного світогляду студента, а і дозволяє створити базову основу для діалогу людини зі світом, який, як відомо, розпочинається від діалогу із собою. Гармонія стосунків міжособистісних розпочинається із гармонії самої людської індивідуальності.

Культура, як зазначав К. Ясперс, за своїм первинним смислом є діалогічна. У даному випадку діалог і комунікація стають центральними поняттями усього світорозуміння; вони підносяться в ранг критерію філософської істини й ототожнюються з розумом. Комунікація, за Ясперсом, це не переказування висновків пізнання з допомогою незаперечних доказів, а певного роду *commercium* (спілкування, співвідношення, зв'язок) екзистенції. Літературна діяльність – це можливість відповісти не лише на запитання чи виклики зовнішнього світу, а і на запитання, які індивід ставить сам собі. Культурологічна компетентність є основою формування професійної компетентності сучасного студента ВНЗ і допомагає активізувати внутрішній творчий потенціал людської індивідуальності: це, на наш погляд, чарівний ключик, який відмикає ворота людської душі і розуму, відпускає їх у спільному гармонійному польоті для пошуку нових горизонтів відкриттів.

У процесі формування культурологічної компетентності відбувається усвідомлення значущості власного «Я», через літературні ремінісценції відбувається побудова діалогу, як між особистістю індивіда, так і між різними духовними площинами – культурами, народами, цивілізаціями, як у вертикальному зрізі, так і у горизонтальному.

Категорія часу стає філософською величиною. У залежності від потреби вбудованого світу індивідуальності, час або сконцентровується, або набуває такої протяжності, яка необхідна для пошуку гармонії буття. Відбувається взаємопроникнення культур; це не просто спілкування як розмова різними мовами, а спілкування рівновеликих духовних субстанцій, взаєморозуміння; що є не просто усвідомлення альтернативи, а й толерантним ставлення до неї. Поняття толерантності якнайкраще передає моральну атмосферу взаємин учасників діалогу. Бути толерантним означає чути себе і чути світ у собі.

Діалог людини зі світом стає основою розв'язання проблем людського буття. У процесі літературної творчості людина створює світ, у якому людина ніколи не буває самотньою, самотні, оскільки думка і слово, які матеріалізація думки, уже є формою зустрічі і з іншою людиною, і з цілим світом. Мова у художньому тексті несе в собі відчуття потрібної безпеки для людського «Я». Будь-який прочитаний чи відтворений, чи написаний текст – це внутрішньо діалогічна система, яка містить раціональні та ірраціональні звернення до цілого світу.

Літературний твір як продукт духовної діяльності народжується у складних переживаннях, роздумах, пошуках нових форм, неповторного

стилю. Ці питання акумулюють проблеми, у процесі розв'язання яких народжується не лише літературний текст, що, власне, і не є самоціллю, а актуалізуються ті унікальні грані в духовному історичному розвитку людства і на рівні її сучасних надбань. Опанування цього матеріалу допомагає тим в діагностуванні і розвитку літературних здібностей, у літературній освіті, самоосвіті й індивідуальній самоорганізації авторів.

Криза сучасного буття торкнулася і питання розвитку сучасних мистецьких тенденцій у цілому світі. Добре відомо, що література – це не прогрес, а процес. А поки що “постмодерністський індивід відкритий для до всього, але сприймає все як знакову поверхню, навіть не прагнучи проникнути у глибину речей, у значення знаків. Постмодернізм – культура легких та швидких дотиків, на відміну від модернізму, де діяла фігура буріння, проникнення в середину, ламання поверхні... Усе сприймається як цитата, як умовність, за якою не можна відшукати жодних витоків, начал, походження” [10, 43]. Зрозуміло, що сучасні тенденції у розвитку постмодерністської літератури є, на наш погляд, літературною провокацією, яка розриває окупи байдужості сучасного суспільства. Це не констатація факту, а швидше вибух, протест молодого покоління проти несправжності, політики подвійних стандартів.

Тому у процесі літературного дійства студентів ВНЗ повинна домінувати своя принципова лінія, адже літературна творчість, на відміну від наукової, найменше опирається на досвід попередників. «Людей мільйони і мільйони слів, а ти їх маєш вимовити вперше...» – ці слова Ліни Костенко стосуються основ психології творчої діяльності, яка стверджує думку про особливість літературно-мистецького духовного дійства.

Організація діалогової діяльності студентів має розмаїту структуру: діалог читача з художнім текстом, діалог викладача та студента, діалог між студентами, діалог тексту з його епохою, діалог літературного твору і світового мистецтва тощо. Це становить парадигму формування у студентів архетипу культурологічної компетентності, основою якого є залучення історичного та культурного контексту як під час знайомства із літературним твором, так і у процесі творення самостійного тексту, а також в озброєнні студентів раціональними прийомми розумової і навчальної діяльності, які є надзвичайно важливими для успішного навчання в умовах вищого навчального закладу, організації їхньої самостійної роботи.

Вагоме місце у цьому положенні становить формування навичок самостійної діяльності студентів. За структуру навичок самостійної роботи нами була вибрана запропонована К.К. Платоновим структура, де найвища результативність процесу формування навичок самостійної роботи визначає майстерність, що вимагає творчого використання засвоєної сукупності знань, умінь, навичок для ефективно самостійної діяльності та формування самостійності як основи професійної компетентності особистості. Формування культурологічного під-

ходу потребує перегляду методики організації, апробування й включення до його структури нових прийомів і форм роботи, які відповідають новому "діалогово-культурологічному підходу".

За визначенням Н. Є. Щуркової, ідивідуальне сходження вихованця до культури відбувається завдяки трьом взаємопов'язаним процесам: 1) освоєння як накопичення знань про людину й навколишній світ; 2) засвоєння як оволодіння вихованцем набором культурних умінь і навичок, необхідних для життя в сучасному світі; 3) присвоєння як інтеріоризація цінностей культури людства [12]. Таким чином відбувається перехід до компетентно-орієнтованої парадигми освітнього процесу ВНЗ, який становить закономірний етап її модернізації, що дозволяє розв'язати наявні протиріччя між вимогами до якості освіти та її актуальними освітніми результатами. Цей закономірний процес є наслідком необхідності постійно оптимізувати навчально-виховний процес сучасної професійної освіти, що сприятиме появі нових і вдосконалення використовуваних педагогічних технологій різних рівнів та різної цільової спрямованості.

Своєю чергою, ці зв'язки становлять ядро культурологічної лінії та потребують добору відповідного текстового та ілюстративного матеріалу, зокрема відомостей з історії, мови, музики, живопису, власного життєвого досвіду студентів. Такі форми зв'язку свого часу були науково обґрунтовані й досліджені Т. Ф. Бугайко [7].

Посилений інтерес до літературної творчості і до літератури як засобу формування культурологічної компетентності студентів ВНЗ можна пояснити такими факторами: гострим дефіцитом культури, звуженням сфери її впливу в сучасному суспільстві; традиційною освітою, головною метою якої є засвоєння знань, умінь і навичок, слід за допомогою культурологічних ефективних чинників переорієнтовується на розвиток особистості студента, його творчих можливостей; вивчення літератури і літературна творчість студентів є важливою сходинкою культурного і духовного становлення особистості; формування цілісної картини світу, духовність, культура особистості є головними принципами оновлення сучасної системи освіти, і тому не випадково культурологічна лінія є однією з чотирьох основних ліній Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (2011 р.)

Таким чином, ми бачимо, що культурологічний підхід – основний метод проектування особистісно орієнтованої освіти, компонентами якої є: ставлення до студента як до суб'єкта, здатного до культурного саморозвитку; ставлення до педагога як посередника між вихованцем і культурою, здатного надати дитині підтримку в самовизначенні і розвитку; ставлення до освіти як до культурного процесу, рушійними силами якого є особистісні смисли, діалог і співробітництво його учасників; ставлення до освітнього середовища як до цілісного культурно-освітнього простору, в якому відтворюються культурні зразки життя, здійснюється виховання людини культури. Становлення культурологічної компетентності передбачає також

формуванні свідомості студентів, їхнього "вживання" в культуру, що розвиває естетичний смак і критичне мислення.

Література як навчальний предмет пропонує студентам такі знання про навколишній світ, які не дають інші навчальні предмети, тому що література як мистецтво словесного образу – це особливий спосіб пізнання життя, уявлення художньої моделі світу, що має високий ступінь емоційного впливу. Саме тому культурологічний підхід має бути дієвим засобом у процесі формування культурологічної компетентності студентів. Навчальний матеріал структурований на основі наскрізних культурологічних тем, у яких закладена проблема становлення внутрішнього світу людини. Досвід прочитання художнього твору в контексті культури – це досвід емоційно-ціннісного проживання й ціннісного ставлення.

Діалогічність – це показник якості культурного існування людини: "Бути означає спілкуватися діалогічно" [2, с. 294]. У результаті діалогу людина замислюється над своїм місцем у суспільстві, над вибором життєвого шляху, зможе нести відповідальність за свій вибір, свою особисту долю. Такий вибір є творчістю. Зважаючи на це визначаються такі основні цінності культурологічної особистісно орієнтованої освіти: людина як суб'єкт культури, особистого життя та індивідуального розвитку; освіта як культурно-розвивальне середовище; творчість і діалог як способи існування і саморозвитку людини в культурно-освітньому просторі.

Діалогічний метод навчання дає розуміння того, що художній текст – це не відображення реальної дійсності, а окремих світ, який живе і розвивається за своїми власними законами. Діалог читає з літературним твором відбувається під час прочитання твору й проектується в широку панораму культурно-історичного процесу як діалог культур, суб'єктами-учасниками якого виступають, як зазначає Є. Більченко, "традиція, носієм якої є читач", і "традиція, яку репрезентує "автор" [5, с. 10]. Культурологічний підхід сприяє літературному й загальнокультурному розвитку студентів ВНЗ. Вона покликана вирішувати важливі цілі нашого суспільства: готувати студентів до життєдіяльності в полікультурному просторі; виховувати у них повагу до інших національних культур; формувати вміння бачити світовий контекст і через нього на новому рівні усвідомлювати здобутки української літератури, її здобутки та внесок у розвиток світової культури, що буде сприяти формуванню культурологічної компетентності студентів.

Висновки і пропозиції. Вирішення означених завдань вимагає трансформації ціннісного змісту підготовки майбутнього фахівця, переорієнтації на продуктивність, а саме: уміння вести проєкту, дослідницьку діяльність (у даному випадку все – дослідником культурно-освітніх процесів, здійснювати їх культурологічний аналіз на основі системи культурологічних знань і вмінь, детермінованих культурологічними ціннісними орієнтаціями.

Список літератури.

1. Антонич Богдан-Ігор. В. / Упоряд. Д. Ільницький; передм. Д. Ільницького та І. Старовойт. 2012, 872 с.
2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М. : Сов. Россия, 1979. – 320 с.
3. Більченко Євгенія. Педагогіка як форма буття культури: перспективи діалогу педагогічної та культурологічної парадигми / Євгенія Більченко // Шлях освіти. – 2006. – № 3. – С. 2–5.
4. Більченко Євгенія. Проблема тексту культури в змісті освіти / Євгенія Більченко // Шлях освіти. – 2007. – № 3. – С. 8–12.
5. Бондаревская Е. В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания / Е. В. Бондаревская. – Ростов-на-Дону, 1999. – 560 с.
6. Боровик М. Г. Системно-культурологические основы изучения гуманитарных предметов в школе : автореф. дисс. ... канд. пед наук / М. Г. Боровик. – СПб., 1997. – 19 с.
7. Бугайко Т. Ф. Майстерність вчителя-словесника / Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко. – К. : Рад. школа, 1963. – 188 с.
8. Державний стандарт базової і повної середньої освіти. – [Чинний від 2004-14-01]. – К. : КНТ, 2004. – 88 с.
9. Доманский В. А. Литература и культура: Культурологический подход к изучению словесности в школе : учебное пособие / В. А. Доманский. – М. : Флинта : Наука, 2002. – 368 с.
10. Епштейн М. Інформаційний вибух і травма постмодерну // Література плюс, 1998. - № 2. – С.8.
11. Крылова Л. А. Культурологический аспект преподавания литературы в школе / Л. А. Крылова. – Петропавловск, 1999. – 266 с.
12. Щуркова Н. Е. Культура современного урока / Н. Е. Щуркова. – М. : Пед. об-во России, 2000. – 112 с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 159.923:379.85

Кравець Ольга Миколаївна

старший викладач кафедри туризму і готельного господарства,
Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова

Кравець Ольга Николаевна

старший преподаватель кафедры туризма и гостиничного хозяйства,
Харьковский национальный университет городского хозяйства
имени А. Н. Бекетова

Kravets O. N.

senior lecturer of the department of tourism and hotel industry,
O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv

ПСИХОКОРЕКЦІЯ ОСОБИСТІСНОЇ КРИЗИ ЗАСОБАМИ ТУРИЗМУ ПСИХОКОРРЕКЦИЯ ЛИЧНОСТНОГО КРИЗИСА СРЕДСТВАМИ ТУРИЗМА PSYCHO-CORRECTION OF PERSONAL CRISIS BY MEANS TOURISM

Анотація: досліджена ефективність методу психокорекції особистісної кризи засобами туризму у відповідності до рекреаційних потреб людини та структури особистості на основі проведення тесту смисложиттєвої орієнтації СЖО.

Ключові слова: психокорекція особистісної кризи, туризм, рекреація, СЖО тест.

Аннотация: исследована эффективность метода психокоррекции личностного кризиса средствами туризма в соответствии с рекреационными потребностями человека и структуры личности на основе проведения теста смысловжизненной ориентации (СЖО).

Ключевые слова: психокоррекция личностного кризиса, туризм, рекреация, СЖО тест.

Summary: the efficiency of the method of psychological correction of personal crisis by means tourism in accordance recreational needs of the person and the personality structure on the basis of the test life orientations (LSS).

Key words: psycho-correction of personal crisis, tourism, recreation, LSS test.

Постановка проблеми. На різних етапах життєвого шляху людина зіштовхується із кризовими ситуаціями, які можуть спровокувати особистісну (екзистенціальну) кризу. У наші дні число осіб, що переживають порушення, які мають духовне походження, швидко зростає. Причини, що викликають особистісну кризу, закладені в перехідному періоді, що переживає соціум.

Особистісна криза охоплює різні рівні існування людини: соматичний; нервово-психічний; дисбаланс на психологічному рівні як конфлікт базових структур особистості, у тому числі й духовних компонентах; соціально-психологічний як порушення комунікативних функцій і адаптаційних механізмів до навколишнього середовища. Вихід зі стану кризи спричиняє необхідність надання психологічної допомоги. У зв'язку із цим постає гостра необхідність дослідження психотерапевтичних методів за використання їх у допомозі людям, що перебувають у стані особистісної кризи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Розглядом питання психології особистісної кризи займалися багато відомих психологів: Р. Ассанджиолі [1–2], Т. і Е. Йоманс [3–4], К. і С. Гроф [5–7], Д. Тайарст, К.Г. Юнг, Е. Еріксон, Дж. Якобсон, Л. І. Анциферова, К. А. Абульханова-Славська, Р. А. Ахмеров, В. Ф. Василюк, С. Л. Рубінштейн та інші. Автори дотримуються думки про те, що криза є предтечею

важливих особистісних змін, характер яких може бути як позитивним (конструктивним, творчим, інтегруючим), так і негативним (деструктивним, руйнуючим, роз'єднуючим). Особистісна криза є свого роду поворотною крапкою в розвитку особистості, де можливий як прогрес – сходження на вищий щабель розвитку, так і зупинка в розвитку, застрягання в зоні кризи. Питанню впливу туризму на психічний стан людини присвячені роботи таких психологів як А. Фрейд, Г. Ернста, К. Кеніга та інших.

Так, Г. Ернст наголошує на позитивному впливі подорожей на емоційний стан людини у разі зміни оточення [8]. К. Кеніг пояснює організацію дозвілля у відповідності до домінуючого радикалу у структурі особистості [9].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Постає проблема дослідження ефективності використання психотерапевтичних методів корекції особистісної кризи засобами туризму.

Мета статті. Дослідження ефективності психологічної допомоги в стані особистісної кризи засобами туризму. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити наступні завдання дослідження:

1. Вивчити прояви й ступінь вираженості особистісної кризи осіб, які приймали участь у дослідженні.

2. Дослідити особистісні фактори психологічної кризи.

3. Розробити психокорекційну програму, спрямовану на подолання кризових явищ та дослідити ефективність її використання.

Викладення основного матеріалу. Під особистісною кризою розуміють той стан особистості, коли виникає дисбаланс у житті й діяльності людини, який сприяє нерозумній з погляду особистості й неадекватній в соціальному аспекті поведінці, вчинкам й діям, а також зриву нервово-психічного й соматичного стану.

Причини особистісної кризи мають цілком об'єктивне походження. Пусковим механізмом для кризи можуть бути не тільки сумні або травматичні переживання (нешасний випадок, операція, отримане в результаті травми каліцтво; смерть коханої людини, переживанням різного роду втрат, втрата родини або роботи; кризи, викликані розлукою, самотністю, невиліковною хворобою, зміною соціального статусу тощо), але й радісні, позитивні події (народження дитини; закоханість, одруження; підвищення по службі тощо).

Іноді в кризи взагалі складно знайти певну зовнішню причину. У людини з'являється відчуття, що усередині щось змінилося й сьогодні вона вже не може жити так, як жила учора: вона стала іншою. Подія, що „запускає” кризу, може бути абсолютно незначною; вона спрацьовує за типом „останньої краплі”. Пускові механізми кризи визначаються не тільки зовнішнім, але й внутрішнім змістом, динамікою психологічного життя особистості, що так часто залишаються за межами свідомості – тому не піддаються контролю й передбаченню. Криза – своєрідна реакція особистості на ситуації, що вимагають від неї зміни способу буття – життєвого стилю, способу мислення, ставлення до себе, навколишнього світу й основних екзистенціальних проблем. Можна припустити, що якщо подолання вікових криз сприяє розвитку людини, то екзистенціальних – становленню особистості. Отже, криза – це відповідь на заклик потенційних можливостей особистісного росту й будь-яка криза вже закладена в основній властивості особистості – прагненні розвиватися, тобто постійно змінюватися.

Одним з варіантів подолання особистісної кризи є зміна оточення. Однак, подорожі – це щось більше, ніж просто зміна місць. Будь-яка подорож, якщо її правильно спланувати та провести, може вирішити проблеми, виконати бажання і навіть замінити психотерапію. Під час подорожі людина реалізовує власне бажання відволіктися від щоденних проблем, набути нового досвіду, приділити час вирішенню проблем, вихід з яких є неможливим за певних умов. Зміна звичного способу життя сприяє змінам в емоційному стані людини. Такий самоініційований, квазітерапевтичний досвід буквально витягає людину з депресії, залежності, іпохондрії і багатьох інших проблем повсякденності.

За теорією потреб людини А. Маслоу мотивація рекреаційних потреб зводиться до духовної, пізнавальної, фізіологічної, розважальної, економі-

чної. Встановлення логіки в поведінці людини і виявлення поведінкових констант у процесі рекреаційної діяльності, систематизація і класифікація мотивацій, прогнозування можливих змін у цій сфері можуть бути забезпечені біхевіористичним підходом до рекреаційних досліджень.

Рекреаційна діяльність нерозривно пов'язана з рекреаційними потребами і спрямована на створення оптимальних умов для їх реалізації. Прагнення до самоактуалізації відбиває фундаментальне прагнення людини виявити і розвинути свій потенціал повною мірою, одержати психолого-естетичні стимули, сформувати власну особистість та характер. Існує велика розмаїтість потреб окремих людей і того, що вони вважають власною актуалізацією. Рекреаційні потреби, як і будь-які людські потреби, є продуктом історичного розвитку і виступають змінною категорією. Маючи фізіологічну сутність за своїм походженням, у процесі суспільного розвитку поряд з елементарною потребою у відпочинку формуються нові, соціально обумовлені рекреаційні потреби, що є складовою частиною суспільних потреб і розвиваються за спільними з ними законами. Так, Ю. Веденін та І. Зорін поділяють рекреаційні потреби на три рівні: 1) індивідуальні – потреба у відновленні та розвитку фізичних і моральних сил людини, у фізичному, інтелектуальному та духовному вдосконаленні; 2) групові – потреби окремих вікових і соціальних груп; 3) суспільні – потреба у простому і розширеному відтворенні соціально-трудового та соціокультурного потенціалу суспільства [10, с. 21].

У відповідності до домінуючого радикалу у структурі особистості з урахуванням результатів дослідження рекреаційних потреб людини відомий німецький психоаналітик, професор Карл Кеніг виділяє наступні типи переваг в організації дозвілля. Так, люди з переважно істеричним і нарцистичним радикалами в структурі особистості полюбляють і вміють відпочивати, а люди з переважними шизоїдним і депресивним радикалами – зазнають проблем, коли в них з'являється вільний час, їм важко нічого не робити [8, с. 215].

Відомий вчений-суспільствознавець Стенлі Плог поділяє туристів на два типи: 1) психоцентрики, тобто люди, що намагаються відправитися за знайомими, перевіреними туристськими маршрутами; 2) аллоцентрики, тобто люди, що надають перевагу новим і невідомим маршрутам.

У дослідженні ефективності психокорекції особистісної кризи брала участь група, яка складалася з 15 туристів ТА „МГП в Харкові”, що здійснювали подорож у Чехію в період з 23 по 29.01.2016 року за туристським маршрутом „Чеська казка”. До складу досліджуваної групи психологічної допомоги входило – 10 жінок та 5 чоловіків віком від 21 до 56 років.

Дослідження проводилося в два етапи: до та після здійснення подорожі. Для визначення ступеня виразності особистісної кризи був використаний тест смисложиттєвих орієнтацій [11], що складається з 20 шкал, кожна з яких представляє собою

ствердження з двома закінченнями: два протилежних варіанта закінчення задають полюси оціночної шкали, між якими можливі сім градацій вибору. Досліджуваному запропоновувалося обрати найбільш підходящу з семи градацій й підкреслити відповідну цифру. Обробка результатів такого тестування зводилася до складання числових значень. Після цього складаються бали асиметричних шкал, які відповідають позиціям, поміченим досліджуваними. За тестуванням, що передувало здійсненню подорожі, дані дослідження рівню смислової регуляції виявили, що у 30 % досліджуваних низькі показники (80 балів) загальної осмисленості життя. Ці люди знаходяться в стані особистісної кризи та екзистенціальної фрустрації, коли людина втрачає сенс життя, виникає дисбаланс в житті й діяльності, знижується її відповідальність за своє життя. В 67 % учасників дослідження середні показники загальної осмисленості життя (100,20 бала). Порівнюючи їх із середньогруповими показниками (100,67 балів), можна відзначити, що ця група людей має перспективні цілі, вони організовані, їх діяльність цілеспрямована й відповідає особистісній мотивації.

Таблиця 1 – Результати дослідження рівня смислової регуляції поведінки в осіб, що перебувають у стані особистісної кризи

Групи	№ з/п	Стать	Вік	Загальний показник ОЖ	Цілі	Про-цес	Результативність	Локус контроль-Я	Локус контроль-життя
I	1	Ж	21	77	23	23	16	15	18
	2	Ж	41	83	19	23	20	13	28
Середні показники				80	21	23	18	14	23
II	3	М	22	87	33	21	21	21	30
	4	М	45	93	20	33	26	16	24
	5	М	36	95	27	28	27	20	29
	6	М	34	95	24	33	24	18	24
	7	Ж	42	99	30	31	27	17	24
	8	Ж	31	101	29	32	25	19	29
	9	Ж	45	105	37	29	28	18	32
	10	Ж	56	108	34	33	27	22	31
	11	Ж	32	108	26	38	33	18	32
	12	Ж	42	111	31	36	26	22	25
Середні показники				100,20	29,10	34,12	26,40	19,10	29,00
III	13	М	33	117	35	37	24	21	40
	14	М	34	120	32	36	30	22	39
	15	Ж	42	126	39	39	28	25	39
Середні показники				121,00	35,33	37,33	27,33	22,67	39,33
Середні показники по групі				101,67	29,27	31,47	25,47	19,13	30,27
Нормативні показники				99,43	31,14	29,90	24,30	19,80	29,42

Відповідність середньо групового показника загальної осмисленості життя осіб, що звернулися за психологічною допомогою нормативним значенням свідчить про відсутність гострого кризового

стану, тобто стан досліджуваних, враховуючи їх незадоволеність власним станом і різноманітні проблеми, може бути розцінений як стан хронічної особистісної кризи.

У дослідженні визначалися середні показники для вибірки з 15 осіб. Отримано наступні середні значення: загальна осмисленість життя – 101,67 балів, цілі в житті – 31,14; процес життя – 29,9; результативність життя – 25,47; локус контролю-Я – 19,13; локус контролю-життя або керованість життям – 30,27 балів відповідно. Співвідношення показників по групі в цілому відповідають встановленим авторами тексту нормам, хоча такі показники, як „Процес життя або інтерес й емоційна насиченість життя” (31,47 балів), „Результативність життя або задоволеність самореалізацією” (25,47 балів) і „Локус контролю-життя або керованість життям” (30,27 балів) вище встановлених лабораторних середніх показників. При цьому показники „Цілі в житті” (29,27 балів) і „Локус контроль-Я” нижче встановлених авторами норм (див. табл. 1, рис. 1).

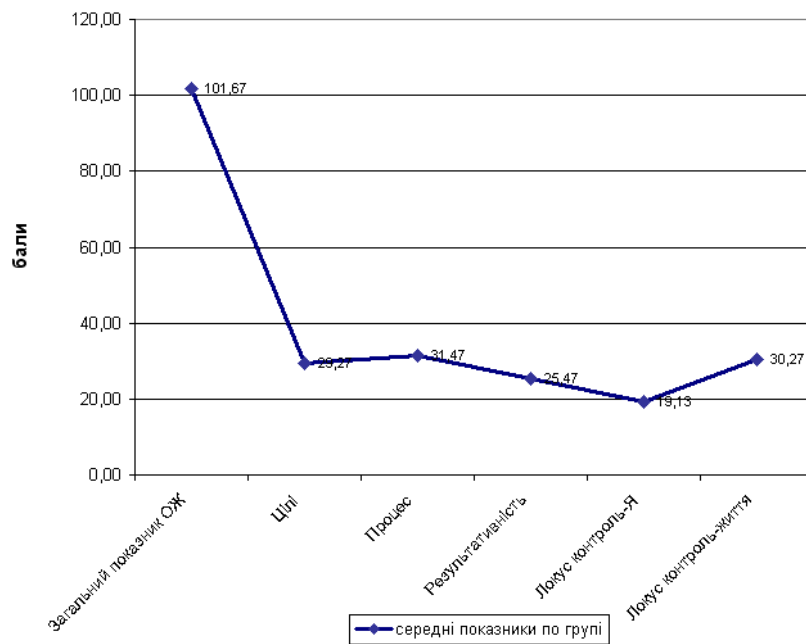

Рис. 1. Показники осмисленості життя у осіб, що знаходяться у кризовому стані

Виходячи з отриманих даних видно, що найвищий показник „Процес життя або інтерес й емоційна насиченість життя” (31,47 бала): випробувані сприймають сам процес свого життя як цікавий, емоційно-насичений і наповнений змістом. Зміст цієї шкали збігається з відомою теорією про те, що єдиний сенс життя полягає в тому, щоб просто жити. Високі бали по цій шкалі й низькі по всім іншим характеризують гедоністів, що живуть сьогоднішнім днем. Також, високі бали (30,27) за шкалою „Локус контроль-життя або керованість життя” ілюструють переконання в тім, що людині дано контролювати своє життя, вільно приймати рішення й втілювати їх в життя. Показник „Цілі в житті” трохи нижче встановлених лабораторних норм (29,27), що свідчить про наявність у житті випробуваних перспективних цілей, які надають життю насиченість, спрямованість і осмисленість. Разом з тим високі бали по цій шкалі можуть характеризувати не тільки цілеспрямовану людину, але й прожектера, плани якого не мають реальної опори в сьогоднішній й не підкріплюються особистою відповідальністю за їх реалізацію. Дещо нижчі порівняно з показниками за іншими шкалами показники за шкалою „Цілі в житті” можуть розглядатися як прояв невизначеності, непевності власних життєвих перспектив осіб, що звернулися по психологічну допомогу, тобто можуть виступати як ознака смислової кризи, в якій вони перебувають на цьому

життєвому етапі. Показник „Результативність життя або задоволеність самореалізацією” (25,47) відбиває оцінку пройденого відрізка життя, відчуття того, наскільки продуктивна й осмислена була прожита її частина. Низький показник за шкалою „Локус контроль-Я (Я – хазяїн життя)” (19,13) показує невір’я в свої сили контролювати події власного життя, труднощі організації життя у відповідності зі своїми мотивами (нездатність брати на себе відповідальність за власне життя). Це найбільш низький показник серед інших показників смислових орієнтацій у осіб, що перебувають у стані особистісної кризи, можна розглядати як найбільш важливий фактор, що спричиняє розвиток кризового стану. Дані дослідження показують, що у досліджуваних осмисленість життя досить висока й вони задоволені прожитим відрізком життя, але на даному етапі виникла потреба переосмислення сенсу життя і його цінностей, встановлення причинно-наслідкових зв’язків подій і подальшого розвитку, але також у досліджуваних спостерігається невдоволення рівнем продуктивності своєю діяльністю, рівнем самореалізації, відсутністю реалізації власної мотивації. Порівняння показників групи дозволило розділити досліджуваних на підгрупи за різними рівнями ефективності смислової регуляції поведінки. Рівень смислової регуляції в I-й підгрупі, що свідчить про максимально виражену кризу особистості (табл. 2, рис. 2).

Таблиця 2 – Показники осмисленості життя групи осіб з найбільш вираженими ознаками кризового стану

	Загальний показник ОЖ	Цілі	Процес	Результативність	Локус контроль-Я	Локус контроль-життя
I група	80	21	23	18	14	23
лабораторно встановлені норми	99,43	31,14	29,90	24,30	19,80	29,42

Показники II-ої підгрупи, у цілому, відповідають встановленим лабораторним нормам, що свідчить про те, що ці люди вже адаптувалися в стані

особистісної кризи. Їх задовольняє процес життя (34,12 бала) (табл. 3, рис. 3), вони живуть одним днем, досить цілеспрямовані.

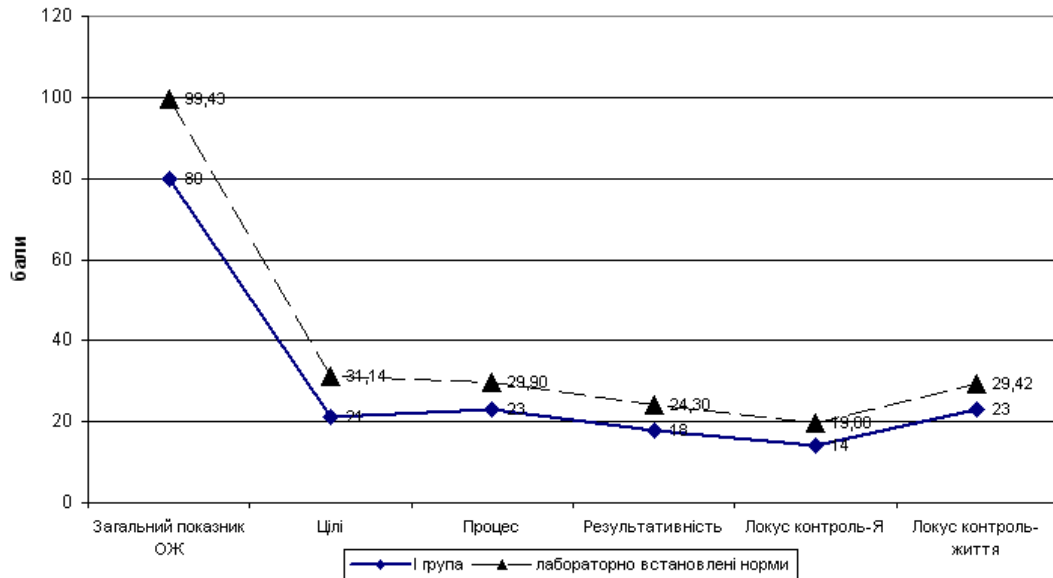

Рис. 2. Показники осмисленості життя у I-ої підгрупи осіб

Ці люди здатні організувати своє життя згідно з власними цілями, вони вільно приймають рішення

й здійснюють їх у життя, але відповідальність за результативність за задоволення самореалізації знижені, що й підтверджує наявність кризового стану.

Таблиця 3 – Показники осмисленості життя групи осіб з середнім ступенем вираженості особистісної кризи

	Загальний показник ОЖ	Цілі	Процес	Результативність	Локус контроль-Я	Локус контроль-життя
II група	100,20	29,10	34,12	26,40	19,10	29,00
лабораторно встановлені норми	99,43	31,14	29,90	24,30	19,80	29,42

У III-ої підгрупи досліджуваних рівень регуляції вище, ніж у всіх інших і вони, також, перебувають у стані особистісної кризи, їх бажання змінити своє життя, контролювати його й вільно

приймати рішення й втілювати їх в життя досягло піку (табл. 4, рис. 4).

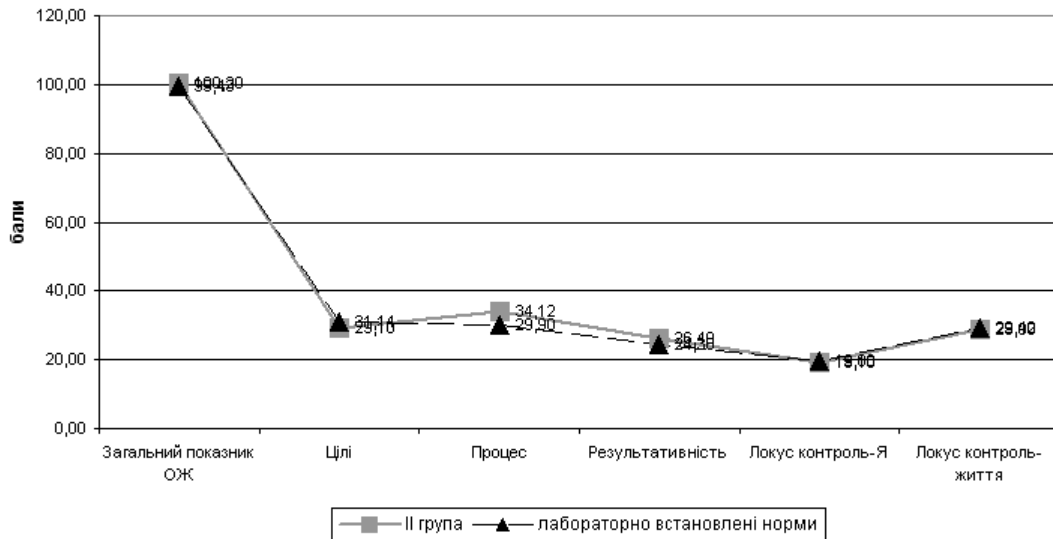

Рис. 3. Показники осмисленості життя II-ї підгрупи осіб

Таблиця 4 – Показники осмисленості життя групи осіб з найбільш високими показниками досліджування

	Загальний показник ОЖ	Цілі	Процес	Результативність	Локус контроль-Я	Локус контроль-життя
III група	121,00	35,33	37,33	27,33	22,67	39,33
лабораторно встановлені норми	99,43	31,14	29,90	24,30	19,80	29,42

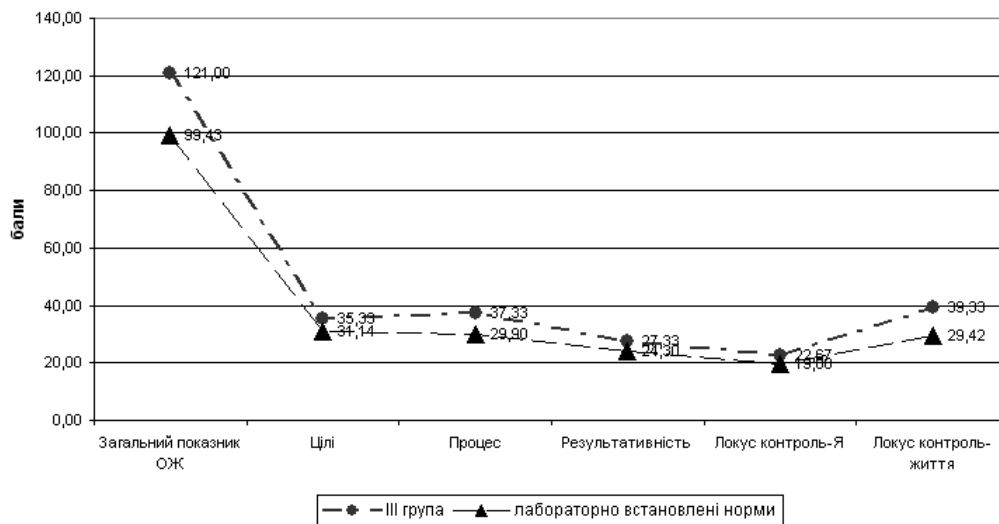

Рис. 4. Показники осмисленості життя III-ї підгрупи осіб

Загальний показник осмисленості життя у III-ї підгрупи досліджуваних значно перевищує лабораторно встановлені норми і середньо групові показники. Це свідчить про те, що у цих осіб присутній високий рівень регуляції поведінки. Вони впевнені в тому, що здатні контролювати власне життя, вільно приймати рішення і втілювати їх; процес життя для них цікавий і насичений сенсом,

вони досить свідомо прожили частину свого життя, але на даному етапі не можуть контролювати події, що відбуваються навколо них і не беруть відповідальність за своє життя.

Порівнюючи всі три підгрупи (рис. 5), видно, що I-а підгрупа перебуває в яскраво вираженому стані особистісної кризи й потребує психологічної допомоги.

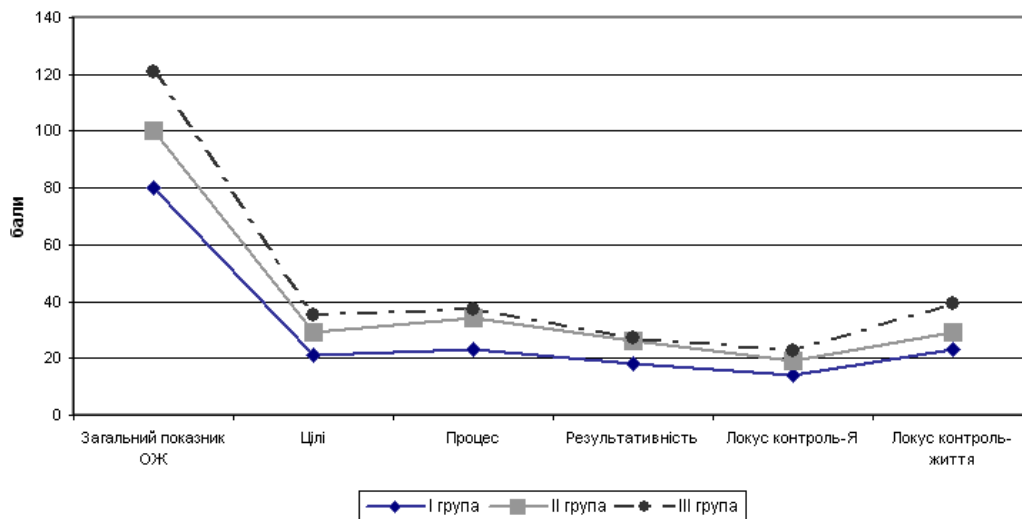

Рис. 5. Співвідношення показників складових осмисленості життя у осіб з різним ступенем вираження кризового стану

II-а підгрупа відбиває досить високу адаптацію в соціумі, задоволеність своїм життям, але потребує психологічної підтримки й деякої корекції свого стану. III-я підгрупа з дуже високими показниками показує високий рівень самосвідомості й має потребу в аналізі власної ролі у формуванні труднощів, з якими досліджувані зіштовхуються й пошуку виходу з особистісної кризи, у якому вони перебувають. Вираженість особистісної кризи I-ї підгрупи виявляється у нижчих порівняно з нормативними показниками загальної осмисленості життя, значно нижчих від нормативних показників за шкалою „Цілі в житті”, та „Результативність життя або задоволеність самореалізацією” (нормативні показники за шкалою „Осмисленість життя”, „Цілі” та „Результативність” – 96, 29 та 23 бала відповідно, середньо групові показники I-ї підгрупи за цими шкалами – 80, 21 та 18 балів відповідно). Це може розглядатися ознаками смислової кризи, в якій перебувають особи, що належать до цієї групи, тому що здатність формувати власні цілі виступає найважливішим фактором смислової регуляції власного життя. У поєднанні з нижчим від нормативних показниками за шкалою „Результативність життя або задоволеність самореалізацією”, які свідчать про незадоволеність продуктивністю власного життя у минулому досліджуваними цієї групи, ці дані можуть розглядатися і як оцінка попереднього періоду життя як недостатньо осмисленого, і як неможливість віднайти смисл свого життя у майбутньому. Разом з цим ця група дещо більше задоволена процесом перебігу власного життя у теперішній період (показники за цією шкалою досліджуваних I-ї групи відповідають нормативним), що може розглядатися як прагнення жити лише поточними, сьогоденними справами, не зазираючи у майбутнє. У цьому може виражатися адаптація досліджуваних I-ї підгрупи до кризового стану – вони не мають змоги зараз формувати власні життєві перспективи в майбутньому часі, тому обмежують своє життя лише теперішнім часом. По-

казники групи за всіма шкалами тесту смисложиттєвих орієнтацій відповідають нормативним показникам, лише показники за шкалою „Процес життя” знаходяться у верхніх межах нормативного діапазону (нормативний діапазон за цим показником – від 23 до 35 балів, середньо груповий показник цієї групи – 34 бала). Це свідчить про те, що досліджувані II-ї підгрупи прагнуть будувати процес власного життя як цікавий і емоційно насичений, і це прагнення наразі виступає як найважливіше, визначає собою зміст їх життя на даному етапі. Стосовно III-ї підгрупи, що має надвисокі показники за всіма шкалами тесту Смисложиттєвих орієнтацій (їх показники відповідають верхній межі нормативного діапазону і навіть перевищують її за шкалою „Процес життя”) виникає питання, що змушує цих осіб звертатися по психологічну допомогу. Виходячи з даних дослідження можна припустити, що досліджувані вдаються до певної ідеалізації свого стану і тому відчують загрозу його стабільності, що й пояснює їх прагнення отримувати постійно психологічну допомогу як таку, що зміцнює їх психологічні захисні механізми.

Найбільша ступень вираженості кризи проявляється в переконаності у тому, що життя людини непідвласне свідомому контролю, що свобода вибору ілюзорна, а також в відсутності перспективних цілей, незадоволенні процесом життя й неможливістю організувати повсякденну діяльність, спрямовану на досягнення задоволення власних потреб і пов'язану з цим нездатність керувати своїм життям. За психологічною допомогою зверталися особи з реальними складнощами, що переживалися ними. Це й шлюбнорозлучний процес, звільнення з місця роботи, складні стосунки в родині з батьками, дітьми, втрата сенсу життя, творчий пошук тощо. Після здійснення подорожі за зазначеним маршрутом контрольне психодіагностичне дослідження для визначення ефективності застосованого методу виявлені значні зміни у всіх трьох підгрупах. Дані, що отримані у потроєному дослідженні смисложиттєвих орієнтацій трьох груп, наведені у таблиці 5.

Таблиця 5 – Результати повторного дослідження смисложиттєвих орієнтацій

Групи	№ з/п	Стать	Вік	Загальний показник ОЖ	Цілі	Процес	Результативність	Локус контроль-Я	Локус контроль-життя
I	1	Ж	21	117	35	28	30	22	34
	2	Ж	41	92	27	26	22	12	24
Середні показники				104,50	31,00	27,00	26,00	17,00	29,00
II	3	М	22	121	39	36	26	27	41
	4	М	45	105	28	33	29	21	30
	5	М	36	115	36	33	28	23	35
	6	М	34	101	29	32	25	19	29
	7	Ж	42	108	36	33	26	23	29
	8	Ж	31	105	36	30	28	19	30
	9	Ж	45	110	36	30	29	18	30
	10	Ж	56	102	30	33	26	18	28
I	11	Ж	32	111	31	36	26	22	35
	12	Ж	42	135	42	40	32	28	41
Середні показники				111,30	34,30	33,60	27,50	21,80	32,80
III	13	М	33	117	37	36	26	26	34
	14	М	34	129	41	37	32	26	40
	15	Ж	42	117	30	41	33	23	37
Середні показники				121,00	36,00	38,00	30,30	25,00	37,00
Середні показники по групі				112,30	34,20	33,60	27,90	21,80	33,10
Нормативні показники				99,43	31,14	29,90	24,30	19,80	29,42

Наведені у таблиці 5 дані показують значні зміни у показниках смисложиттєвих орієнтацій досліджуваних: збільшилися показники за всіма шкалами, що свідчить про зростання продуктивності смислової регуляції поведінки внаслідок психокогнітивної роботи.

Найбільші зміни відзначаються у I-й групі досліджуваних, яка на початковому етапі характеризувалася глибоким станом психологічної кризи. Серед змін показників за всіма шкалами найбільш підвищилися показники цих досліджуваних за шкалами „Цілі в житті” (31 бал замість 21) та „Результативність життя” (26 балів порівняно з попередніми 18). Значні зміни за цими шкалами виявляють підвищення здатності досліджуваних цієї групи до формування цілей, перспективного смислотворення, а також задоволеність вирішенням цих завдань смислотворення, що відбилися у підвищенні

задоволеністю результативністю власного життя. Найменших змін зазнав показник за шкалою „Локус контроль-Я”, що може бути пов’язане з тим, що формування здатності до контролю власного життя вимагає розвитку складних вмінь і навичок, з тим, що застосовані психотерапевтичні заходи меншою мірою сприяють формуванню уявлення про себе як про сильну особистість, здатну будувати своє життя у відповідності зі своїми власними цілями.

Достовірність змін за показниками шкал „Цілі” і „Результат” у I-й групі досліджуваних підтверджується розрахунками критерію вірогідності різниць Ст’юдента: емпіричне значення критерію $t_3 = 2,5$, що перевищує критичне значення критерію для даної кількості досліджуваних ($p < 0,05$).

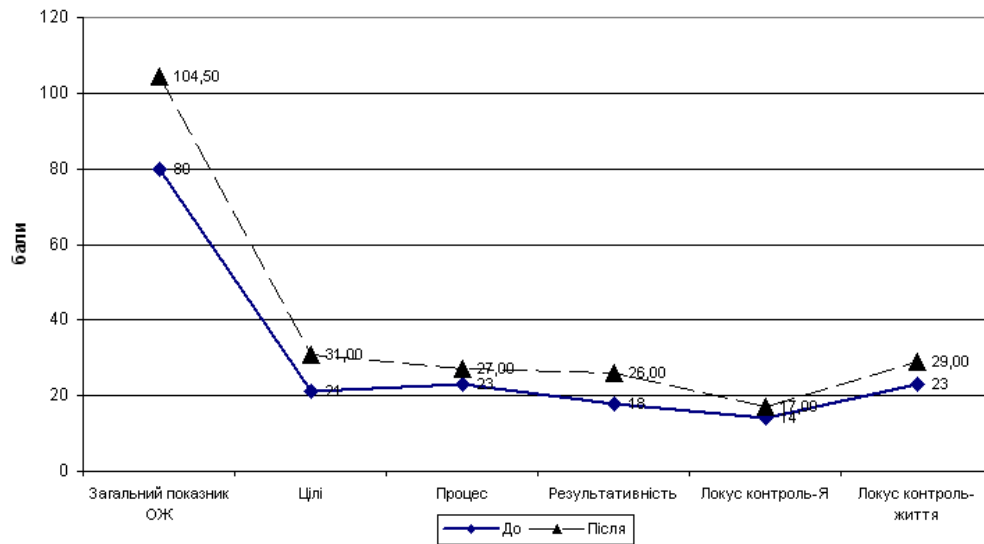

Рис. 6. Співвідношення показників смисложиттєвих орієнтацій до та після психокорекції у I-ї підгрупі

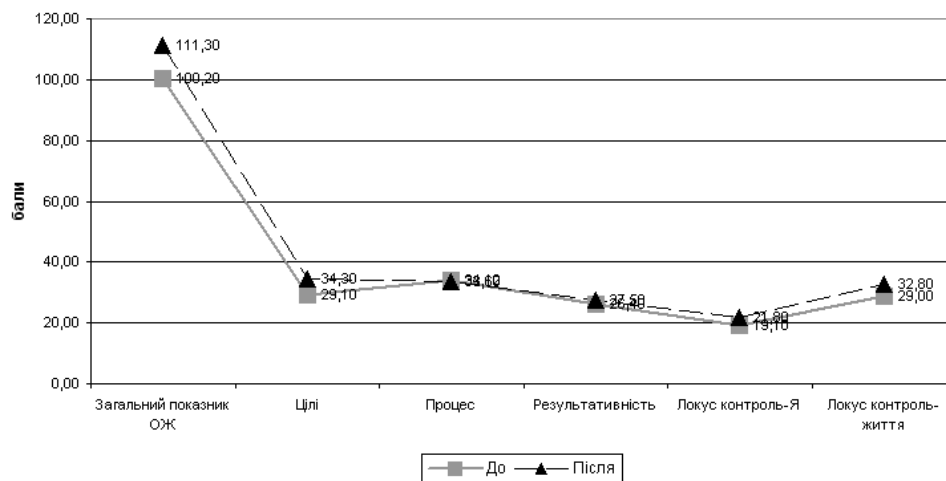

Рис. 7. Співвідношення показників смисложиттєвих орієнтацій до та після психокорекції у II-ї підгрупі

Серед показників II-ї підгрупи також найбільш змінилися показники за шкалою „Цілі” (34 бала порівняно з попередніми 29), також змінилися показники за шкалою „Локус контролю-життя або керованість життям” (22,8 бала порівняно з попередніми 29). Це свідчить про підвищення здатності до

смислуотворення цих досліджуваних разом з підвищенням впевненості в тому, що людина має змогу контролювати власне життя. У цій групі також менш за всі інші показники змінилися показники за шкалою „Локус контроль-Я”.

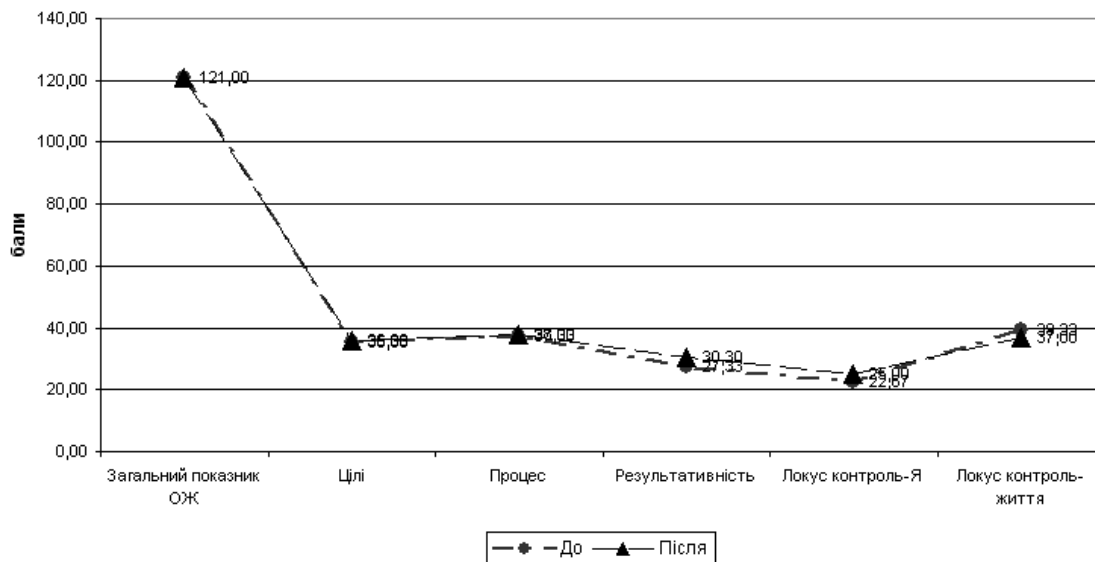

Рис. 8. Співвідношення показників смисложиттєвих орієнтацій до та після психокорекції у III-ї підгрупі

Напрямок змін показників смисложиттєвих орієнтацій досліджуваних III-ї підгрупи дещо інший – в них найбільш підвищилися показники за шкалами „Результативність життя або задоволеність самореалізацією” та „Локус контроль-Я”, але підвищення показників цієї групи найменше, що може бути пов’язане з високим вихідним рівнем їх показників смислової регуляції. Підвищення задоволеності результативністю власного життя, підвищення впевненості у власних можливостях змінювати своє життя парадоксально поєднується у цих

досліджуваних зі зниженням впевненості у здатності людини вільно втілювати власні рішення у життя.

Таким чином, найбільших змін у смисложиттєвих орієнтацій досягли досліджувані, які на початку психокорекції перебували у стані яскраво вираженої кризи, найменших – досліджувані з високими показниками осмисленості життя на вихідному етапі схильні до ідеалізації власного „Я”.

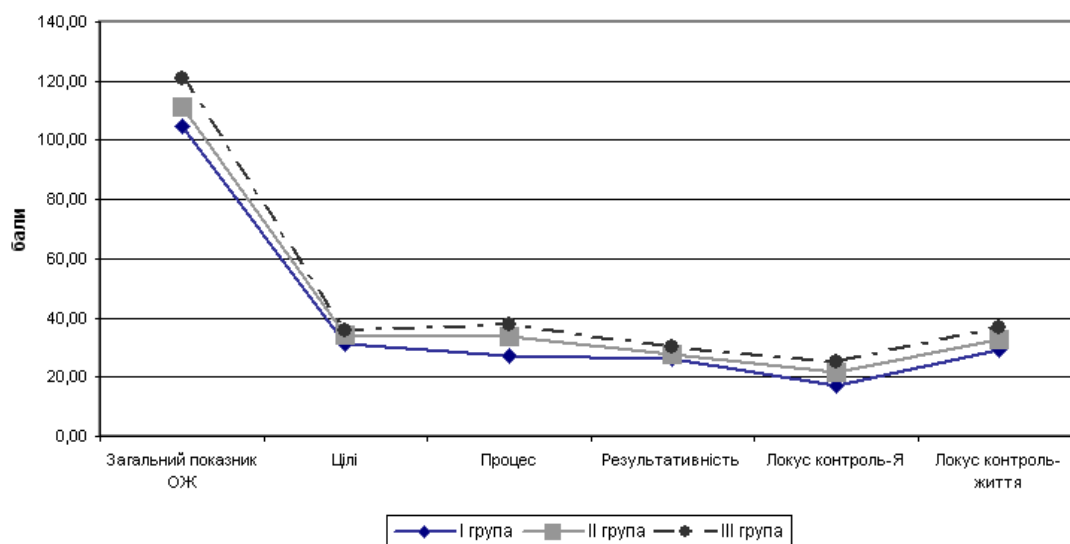

Рис. 9. Співвідношення показників смисложиттєвих орієнтацій після психокорекції у осіб з різним рівнем особистісної кризи

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки щодо ефективності впливу туристської подорожі на психофізичний стан людини.

За результатами дослідження можна зробити позитивний висновок – осмисленість життя у групи досліджуваних досить висока; вони задоволені про-

житим відрізком життя, але на даному етапі виникла потреба переосмислення сенсу життя і його цінностей, встановлення причинно-наслідкових зв’язків подій і подальшого розвитку. Однак, у досліджуваних також спостерігається невдоволення рівнем продуктивності своєю діяльністю, рівнем самореалізації, відсутністю реалізації власної

мотивації.

Порівняння показників групи дозволили розділити досліджуваних на підгрупи за різними рівнями ефективності смислової регуляції поведінки.

Рівень смислової регуляції в першій підгрупі найбільш низький, що свідчить про максимально виражену кризу особистості. Дослідження показали, що кризовий стан цієї підгрупи зумовлений невір'ям в свої здібності контролювати події власного життя, нездатність самим змінювати своє життя („Локус контроль-Я” – 14 балів), власними силами реалізовувати власні мотиви. Їх життя невіддільно осмисленому контролю, й вони незадоволені прожитим відрізком життя. Таким чином, вираженість особистісної кризи першої групи виявляється у нижчих порівняно з нормативними показниками загальної осмисленості життя, значно нижчих від нормативних показників за шкалою „Цілі в житті” та „Результативність життя або задоволеність самореалізацією” (нормативні показники за шкалою „Осмиленість життя”, „Цілі в житті” та „Результативність життя або задоволеність самореалізацією” – 96, 29 та 23 бала відповідно, середньо групові показники першої групи за цими шкалами – 80, 21 та 18 балів відповідно). Це може розглядатися ознаками смислової кризи, в якій перебувають особи, що належать до цієї групи, тому що здатність формувати власні цілі виступає найважливішим фактором смислової регуляції власного життя. У поєднанні з нижчим від нормативних показниками за шкалою „Результативність життя або задоволеність самореалізацією”, що свідчать про незадоволеність продуктивністю власного життя у минулому досліджуваними цієї групи, ці дані можуть розглядатися і як оцінка попереднього періоду життя як недостатньо осмисленого, і як неможливість віднайти смисл свого життя у майбутньому. Разом з цим ця група дещо більше задоволена процесом перебігу власного життя у теперішній період (показники за цією шкалою досліджуваних першої групи відповідають нормативним), що може розглядатися як прагнення жити лише поточними, сьогоднішніми справами, не зазираючи у майбутнє. У цьому може виражатися адаптація досліджуваних першої групи до кризового стану – вони не мають змоги зараз формувати власні життєві перспективи в майбутньому часі, тому обмежують своє життя лише теперішнім часом.

Показники групи за всіма шкалами тесту смисложиттєвих орієнтацій відповідають нормативним показникам, лише показники за шкалою „Процес життя” знаходяться у верхніх межах нормативного діапазону (нормативний діапазон за цим показником – від 23 до 35 балів, середньо груповий показник цієї групи – 34 бала). Це свідчить про те, що досліджувані другої групи прагнуть будувати процес власного життя як цікавий і емоційно насичений, і це прагнення наразі виступає як найважливіше, визначає собою зміст їх життя на даному етапі. Стосовно третьої групи, що має надвисокі показники за всіма шкалами тесту смисложиттєвих орієнтацій (їх показники відповідають верхній межі нормативного діапазону і навіть перевищують її за

шкалою „Процес життя”) виникає питання, що змушує цих осіб звертатися по психологічну допомогу. Виходячи з даних дослідження можна припустити, що ці досліджувані вдаються до певної ідеалізації свого стану і тому відчують загрозу його стабільності, що й пояснює їх прагнення отримувати постійно психологічну допомогу як таку, що зміцнює їх психологічні захисні механізми.

Висновки і пропозиції. Психологічна трансформація під час здійснення туристських подорожей характеризується кумулятивним ефектом, зумовленим поступовим нагромадження досвіду внаслідок декількох подорожей. Туристська подорож – це певний емоційний „струс”, що приводить в активний стан мозок і нервову систему, стимулює всі процеси в організмі. Позитивні і негативні емоції переживаються більш інтенсивно в умовах стишлого строку. Повернувшись додому, людина здатна краще аналізувати ситуації і приймати життєві рішення. Подорож – це завжди новий досвід, який відноситься до категорії нематеріального, тому винагорода від поїздки або розчарування від неї в першу чергу виявляється на рівні почуттів. Цей же досвід стає основою для майбутніх очікувань, приємних або негативних, тих, що надихають або що насторожують, що підбурюють на удачу або на розчарування. Очікування, набутий досвід і пам'ять – усі ці явища відбуваються на рівні свідомості, не залишаючи фізичного свідчення в явному виді, про яке можна було б судити об'єктивно. Не можна вважати подорож панацеєю виходу з особистісної кризи. Туризм лише запускає в людині процес змін, відкриває можливості особистісного росту, самопізнання. Проте у комплексі психокорекційної роботи з подолання особистісної кризи залучення як групових, так індивідуальних туристських подорожей можна вважати цілком доцільним.

Список джерел:

1. Ассаджиоли Р. Постижение Высшего Я и психологические расстройства // В кн.: Психосинтез и другие интегративные техники психотерапии / Под ред. А. А. Бадхена, В. Е. Кагана. – М. : Смысл, 1997. – С.40–69.
2. Ассаджиоли Р. Самореализация и психологические потрясения./ Духовный кризис. Ред. Ст. Грофа. – М. , 1995. – С. 40–61
3. Йоманс Т. Введение в психологию духовного измерения // В кн.: Психосинтез и другие интегративные техники психотерапии / Под ред. А. А. Бадхена, В. Е. Кагана. – М. : Смысл, 1997. – С. 154–196.
4. Йоманс Э. Самопомощь в мрачные периоды. // В кн.: Психосинтез и другие интегративные техники психотерапии. /Под ред. А. А. Бадхена, В.Е. Кагана. М.: Смысл, 1997. – С. 108–136.
5. Гроф С., Гроф К. Духовный кризис: понимание эволюционного кризиса. // Духовный кризис: Статьи и исследования. – М. : МТМ, 1995. – 256 с.
6. Гроф С., Гроф К. Помощь при духовном кризисе // Духовный кризис: Статьи и исследования. – М. : МТМ, 1995. – 256 с.
7. Гроф С. Путешествие в поисках себя:

Измерение сознания. Новые перспективы в психотерапии и исслед. внутр. мира: Пер. с англ. – М., Издательство Трансперсон. Ин-та, 1994. – 338 с.

8. Отпуск, отдых, путешествия и структура личности // Символ и Драма: сцена психологического пространства: Ил. сб. научно-практ. статей 3 / МОО СРС; под ред. Р.П. Есюка. – Х. : Новое слово, 2002. – С. 215–216.

9. Психотерапия через путешествия //

Символ и Драма: сцена психологического пространства: Ил. сб. научно-практ. статей 3 / МОО СРС; под ред. Р.П. Есюка. – Х. : Новое слово, 2002. – С. 212–214.

10. Стафійчук В.І. Рекреалогія : навч. посібник / В. І. Стафійчук. – К. : Альтерпрес, 2006. – 264 с.: картосхеми 15.

11. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) : психодиагностическая серия / Д. А. Леонтьев. – 2000. – 18 с.

Е.А. Лебедева

Студент магистратуры ТИЭИ

Г. Тула Российской Федерации

EA Lebedev

graduate student TIER

Tula Russia

ОПЫТ ФОРМИРОВАНИЯ ГЕНДЕРНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ.

THE EXPERIENCE OF GENDER TOLERANCE FORMATION IN ADOLESCENCE.

Аннотация: В статье приводится анализ проблемы гендерной толерантности в юношеском возрасте и различные подходы к ее определению, освещаются основные проблемы юношеского возраста. Описаны результаты исследования гендерной толерантности в юношеском возрасте на примере студенческого сообщества, а также программа формирования гендерной толерантности и перспективы ее реализации.

Ключевые слова: гендерная толерантность, интолерантность, гендер, юношеский возраст, гендерная идентичность.

Abstract: In article the analysis of problems of gender tolerance in young adulthood, and different approaches to its definition, highlights the main problems of youthful age. The results of the study of gender tolerance at a young age by the example of the student community, as well as the program of formation of gender tolerance and the prospects for its implementation.

Key words: gender tolerance, intolerance, gender, youth age, gender identity.

Для современного общества характерно наличие специфического гендерного конфликта - взаимодействия, в основе которого лежит противоречивое восприятие гендерных ценностей, отношений, ролей, приводящее к столкновению интересов и целей, что, т.е. конфликтные противоречия возникают между традиционными и новыми ролями представителей разного пола, что зачастую влияет на толерантность представителей разных гендеров друг к другу [2; с. 71]. С.Д. Щеколдина с психологической точки зрения указывает на гендерную толерантность как один из видов толерантности, которая характеризуется как «непредвзятое отношение к представителям другого пола, недопустимость априорного приписывания человеку недостатков другого пола, отсутствие идей о превосходстве одного пола над другим» [3, с. 21].

Опираясь на определения толерантности С.Д. Щеколдиной, Л.В. Байбородовой, П.В. Степанова, а также на необходимость разработки гендерных подходов в образовании, обозначенных А.В. Мудриком, Л.П. Шустовой приходим к необходимости обозначить новое содержание понятия гендерной толерантности.

Под гендерной толерантностью нами понимается психолого-педагогическая готовность к пониманию, принятию и признанию различных типов

гендерной идентичности, многообразия проявлений гендерного поведения, идей гендерного равенства в социуме на основе активной нравственной позиции личности.

Первое, на что следует обратить внимание в данной формулировке, что гендерная толерантность описывается нами не как пассивное смирение, а выступает в качестве активной жизненной позиции, подразумевающей, что человек находится в позиции субъекта взаимодействия, осознанно и самостоятельно определяющего свою судьбу. Второе, что важно для понимания гендерной толерантности, это позиция нравственная, где личность характеризуется как носитель определенных нравственных ценностей, в качестве важнейших среди которых выступают такие ценности, как «ненасилие», «свобода», «равенство», «человек», «другой».

Гендерная толерантность – это личностная позиция, в которой проявляются установки, ценности, мотивы и смыслы личности, а на их основе осуществляется сознательный, осмысленный и ответственный выбор.

Юношеский возраст является одним из наиболее важных периодов для формирования гендерной толерантности. Как показывают исследования И.В. Дубровиной, И.С. Кона, А.В. Мудрика, Э.

Эриксона и других данная стадия – период активного формирования мировоззрения, и присвоение тех или иных ценностей является одной из составляющих этого процесса. Происходит расширение социальной среды воздействия индивидуума, закономерная возрастная переоценка его возможностей, актуализация потребности в самопознании и самореализации. Именно в этом возрасте у человека складываются многие мировоззренческие позиции, которые будут определять его поведение в типичных жизненных ситуациях в будущем. Путь юношеского развития – это путь социализации и освоения новых социальных ролей. Традиционно полагается, что осознание смысла и цели жизни проявляется в юности. Окончательное самоопределение, позволяющее начать утверждать себя в жизни, и является центральным возрастным новообразованием юности.

Среди прочих задач, которые должны быть решены в юношеском возрасте, акцентируем внимание на следующих:

1. Формирование новых, более зрелых отношений со сверстниками обоего пола; детские интересы и дружба между сверстниками одного пола должны смениться гетеросексуальной дружбой; чтобы стать взрослыми, необходимо научиться искусству общения и поведения в группе.

2. Принятие мужской/женской социально-сексуальной роли, что предполагает поиск ответы на такие вопросы как: «Что означает быть мужчиной/женщиной?»; «Как должен выглядеть мужчина/женщина?»; «Как они должны вести себя?»; «Кем стать в жизни?». Психосоциальные и социальные роли определяются той культурой, в которой развивается юноша или девушка.

3. Достижение эмоциональной независимости от родителей и от других взрослых. Надлежит научиться лучше понимать себя и старших, разбираться в причинах конфликтов, сформировать отношения, основанные на взаимопонимании, привязанности и уважении, но свободные от эмоциональной зависимости [1].

Исходя из особенностей и закономерностей развития в юношеском возрасте, описанных выше, мы считаем, что целенаправленная работа по формированию гендерной толерантности будет способствовать и решению важнейших задач развития на данном возрастном этапе. Среди них – формирование новых и более зрелых отношений со сверстниками обоего пола за счёт развития коммуникативных способностей, принятие мужской или женской социально-сексуальной роли, а также принятие роли другого человека, обретение системы ценностей и этических принципов и закрепление толерантности как личностного важного качества в сфере гендерных отношений.

Гендерные отношения и стиль общения в юношеском возрасте зачастую тесно связаны с необходимостью поддерживать принятый культурой нормативный канон маскулинности или феминности. Мужской стиль, традиционно ориентированный на поддержание статуса, обязывает

скрывать свои слабости и подчеркивать достижения и высокие притязания. Женский стиль рассчитан на уменьшение социального расстояния и установление психологической близости с другими. Такая нормативная установка заставляет мужчин скрывать такие свои черты и проблемы, которые выглядят феминными (например, застенчивость), что уменьшает степень их общего самораскрытия. Возможности интимного общения и взаимоотношения могут затрудняться и психологическими различиями (воспитание, моральная атмосфера коллектива), и темпом общего созревания полов.

Проведенное исследование сформированности гендерной толерантности в юношеском возрасте проходило в два этапа. На 1 этапе изучались непосредственно уровень гендерной толерантности у юношей и девушек (опросник «Гендерная толерантность» Л.П. Шустовой) и качества личности, которые на нее влияют: общая толерантность (Экспресс-опросник «Индекс толерантности» Г.У. Солдатовой, О.А. Кравцовой, О.Е. Хухлаева, Л.А. Шайгеровой; методика «Интолерантность-толерантность» Л. Г. Почебут); принятие других людей (методика «Диагностика принятия других» (по шкале Фейя) Н.П. Фетискина, В.В. Козлова, Г.М. Мануйлова); коммуникативная толерантность (Методика «Диагностика общей коммуникативной толерантности» В.В. Бойко). На 2 этапе исследовалась готовность юношей и девушек к семейной жизни (тест-карта готовности к семейной жизни, И.Ф. Юнда), с целью выявить взаимозависимость между уровнем гендерной толерантности и желанием и готовностью вступить в брак.

Анализ результатов исследования гендерной толерантности и качеств личности непосредственно влияющих на ее уровень показал следующее распределение юношей и девушек по уровням: У 5% испытуемых в итоге выявлен высокий уровень гендерной толерантности. Это свидетельствует о том, что у них в достаточной мере закреплены адекватные установки в отношениях с противоположным полом, нет затруднений в принятии своей собственной и чужой гендерной идентичности. Также они способны выстраивать своё поведение с позиции сотрудничества и бесконфликтного взаимодействия, так как внутренне мотивированы к положительному отношению к другому человеку, а также обладают соответствующими практическими умениями разбираться в людях, обстановке, умениями понимать динамическую социальную среду. В целом студенты данного уровня занимают активную жизненную позицию, являются сторонниками и «носителями» таких нравственных ценностей как «гендерная свобода», «гендерное равенство». 25% респондентов имеют средний уровень гендерной толерантности с тенденцией к высокому. Для этих людей характерны нарушения в эмоциональном компоненте гендерной толерантности, а именно в области эмоционально-ценностных отношений к лицам своего и противоположного пола и типа гендера, чужому мнению, позиции. Кроме того имеют

место нарушения некоторых социальных установок, в частности – неверное неадекватное интолерантное отношение к определённым социальным группам (меньшинствам, нищим и др.). Причиной выше указанных особенностей может быть недостаточная содержательность когнитивного компонента гендерной толерантности, то есть отсутствие либо недостаточное количество знаний о понятиях «гендер», «толерантность», о качествах толерантной личности.

И, наконец, 70% участников нашего исследования отнесены к среднему уровню гендерной толерантности с тенденцией к низкому. Это означает, что юноши и девушки могут проявлять предвзятое отношение к представителям другого пола и гендерной идентичности, что может привести к авторитарности в отношениях с ними. Отмечаются сбои в деятельностном компоненте гендерной толерантности. Конкретнее это выражено в следующих проявлениях: 1) использование себя в качестве эталона при оценке людей; 2) чрезмерная категоричность и консервативность в оценке других; 3) интолерантность в стремлении перевоспитания окружающих; 4) затруднение в процессе приспособления к привычкам и характеру другого человека; 5) чрезмерное стремление подогнать партнёра «под себя». Неблагоприятные изменения в деятельностном компоненте гендерной толерантности могут в зависимости от ситуации дополняться нарушениями и в эмоциональном её компоненте. В основе же выше перечисленных отрицательных проявлений вполне вероятно лежит недостаточная содержательность когнитивного компонента гендерной толерантности, отсутствие определённых знаний и личностных установок, касающихся гендерного равенства и принятия отличной от своей гендерной идентичности. Что же касается области низкого уровня гендерной толерантности, то студентов с подобным показателем, выявлено не было.

На втором этапе диагностического исследования анализ результатов теста-карты готовности к семейной жизни 15 % исследуемых респондентов демонстрируют удовлетворительный уровень готовности к семейной жизни, у 85 % испытуемых готовность к семейной жизни недостаточная. Рассматривая гендерное распределение, то все 15% исследуемых респондентов готовых к семейной жизни – девушки. Тогда как юноши в распределении готовности остаются на низком уровне, что говорит о более позднем гендерном созревании.

Для определения взаимосвязи гендерной толерантности и готовности к семейной жизни был проведен корреляционный анализ, который наглядно показал, что данные показатели находятся в прямой зависимости ($r = +0,736$), юноши и девушки с низким и тенденцией к низкому уровню гендерной толерантности также имеют низкую готовность к семейной жизни и наоборот девушки с высоким уровнем гендерной толерантности демонстрируют готовность к будущей семейной жизни. Однако из качественного анализа видны и некоторые противоречия. Некоторые юноши с низкой готовностью к семейной жизни

(12%) имеют высокий (2%) и средний (10%) уровни гендерной толерантности, они принимают представительниц противоположного пола, проявляя как коммуникативную толерантность так и симпатию.

Таким образом, основной задачей нашего исследования ставится формирование гендерной толерантности как в условиях образовательной среды вуза так и вне ее. Опираясь на результаты констатирующего этапа исследования, разработана собственная программа по формированию гендерной толерантности.

Поскольку на развитие толерантных установок оказывает влияние межличностное взаимодействие, то для данной цели возможно использование такой формы социально-психологического обучения, как тренинговое занятие.

Целью программы является формирование у юношей и девушек гендерного сознания и установки на гендерную толерантность, что является условием для: осуществления гендерной социализации юношей и девушек; определения жизненной стратегии личности и профессионального самоопределения; внедрения норм толерантного поведения в практику взаимодействия полов.

Для достижения поставленной реализуются следующие задачи:

- ознакомить студентов с понятиями «толерантность», «толерантная личность», «гендер», «гендерная толерантность» и др.;

- способствовать осознанию гендерных стереотипов сознания, значимости проблемы воспитания в себе качеств толерантности личности;

- развить способность к принятию собственной гендерной идентичности, произвести ознакомление со способами саморегуляции эмоциональных состояний;

- сформировать такие элементы толерантности в контексте гендерных отношений, как эмпатийное понимание и безусловное принятие;

- способствовать развитию модели толерантного поведения в гендерных отношениях, предполагающей вести конструктивный диалог, использовать тактику сотрудничества и компромисса, приёмы бесконфликтного взаимодействия.

Программа рассчитана на 16 занятий, которые проводятся 1 раз в неделю длительностью 1.5 часа. Программа по формированию гендерной толерантности включает три проблемных блока.

Первый блок – «Знакомство» - это вводная часть, которая захватывает 1-е и 2-е занятие. Основной задачей в данном блоке является знакомство происходит знакомство участников программы, ознакомление с целями программы и правилам работы в группе. Далее раскрывается понятийный аппарат: «толерантность», «интолерантность», «пол» как биологическая данность, «гендер» как заданность или психологический пол, «гендерная толерантность», «феминность», «маскулинность» и др.

Второй блок – «Я и гендерная толерантность вокруг меня» - основная часть, охватывающая с 3-го по 14 занятия. Основной раздел, в нём рассматриваются гендерные стереотипы в общении между

девушками и юношами, в спортивных, интеллектуальных увлечениях, вопросы гендерной социализации и гендерных ролей. Студенты ведут отработку приёмов бесконфликтного взаимодействия, овладевают навыками эмпатического принятия и т.д.

Третий блок – «Итоги программы» - заключительная часть нашей формирующей программы. Цель: освоение участниками программы способов саморегуляции эмоциональных состояний, рефлексия занятий.

Среди психолого-педагогических технологий, направленных на развитие толерантности, в том числе и в области гендерных отношений, незаменимы именно такие, которые являются, во-первых, лично ориентированными, во-вторых, имеющими диалогическое основание и, в-третьих, рефлексивными. Поэтому, на занятиях целесообразно применять разнообразные методы, формы и приемы совместной деятельности: элементы тренинга, сюжетно-ролевые и деловые игры, беседы в кругу, мини-лекции, тестирование, анкетирование участников, индивидуальную и групповую рефлексию, использование материалов СМИ, дискуссии и диалоги, разбор конфликтных ситуаций, моделирование ситуаций, психотехнические игры и упражнения.

По итогам сравнительного анализа результатов методики на констатирующем и контрольном этапах эксперимента можем говорить о позитивных изменениях в сфере толерантного/интолерантного отношения к другим людям, что доказывает возросшее количество респондентов, чьи показатели относятся к высокому уровню по шкале «Толерантность» и, соответственно, к низкому уровню по шкале «Интолерантность». Стоит отметить также, что отрицательная корреляция шкал «Толерантность» и «Интолерантность» более ярко выражена на контрольном этапе по сравнению с констатирующим этапом, что свидетельствует об уменьшении нарушений и рассогласований различных компонентов толерантности (в том числе и гендерной) - когнитивном, эмоциональном, деятельностном.

Сравнительный анализ результатов констатирующего и контрольного этапов диагностического исследования гендерной толерантности, выявляет увеличение количества показателей в области высокого уровня изучаемого признака с 5% на констатирующем этапе до 15%. Этот факт свидетельствует о закреплении более адекватных установок в отношениях с противоположным полом, об уменьшении затруднений в принятии своей собственной и чужой гендерной идентичности, а также о повышении внутренней мотивации к положительному отношению к другому и мотивации к бесконфликтному взаимодействию. Количество юношей и девушек с результатами, соответствующими среднему уровню с тенденцией к высокому увеличилось несущественно (с 70% до 75%). Уменьшение же числа респондентов, чьи результаты располагаются на среднем уровне с тенденцией к низкому с 25% до 10% также говорит, что юноши и девушки менее предвзято относятся к

представителям другого пола и гендерной идентичности, исключают авторитарность во взаимодействии с окружающими. Однако у 10% по-прежнему недостаточно сформированы некоторые из компонентов гендерной толерантности. Это может проявляться в качестве конфликтов при использовании студентами себя в качестве эталона при оценке поведения и образа других людей, и в плане чрезмерной нетерпимости к физическому и психическому дискомфорту, создаваемому другими людьми. Показатели низкого уровня гендерной толерантности на повторном контрольном этапе эксперимента обнаружено не было.

Проведённое нами экспериментальное исследование показало, что у участников экспериментальной выборки наблюдалась позитивная динамика сформированности проявлений гендерной толерантности. Анализ результатов пяти методик, составивших диагностическую программу, позволяет выявить изменения большинства показателей на когнитивном, эмоциональном и деятельностном уровнях. Использование предложенной формирующей программы позволило юношам и девушкам расширить понятийный аппарат в области толерантности, более чётко сфокусировать представление о собственной гендерной идентичности и необходимых качествах толерантной личности, а также осознать собственные гендерные установки и стереотипы. Юноши и девушки смогли скорректировать эмоционально-ценностные отношения к лицам своего и противоположного пола и гендера, чужой позиции, в некоторой степени улучшить способность к эмпатии и безусловному принятию собственной и чужой гендерной идентичности. Кроме того большее число участников эксперимента стали более предрасположенными к поведению на основе сотрудничества и бесконфликтного взаимодействия между представителями различных полов и гендеров. Это делает возможным решение проблем в межличностном общении со сверстниками, формирование каждым своей собственной поведенческой программы и выстраивание жизненной концепции личности.

Анализ гендерных отношений в ходе работы с экспериментальной группой позволяет утверждать, что на формирование гендерной толерантности у юношей и девушек огромное влияние оказывают не всегда верные установки сознания и гендерные стереотипы, которые, реализуясь в поведении людей, в свою очередь, оказывают существенное влияние на формирование социальной реальности. Для коррекции подобных установок и стереотипов в ходе применявшихся тренинговых занятий была создана обстановка, которая обеспечивала понимание участниками группы того, какие индивидуальные и групповые психологические события развертываются в процессах межличностного общения, включающих и гендерные отношения. В обычных условиях юноши и девушки не осознают до конца тех ситуаций, в которых он участвует, однако в ходе формирующего занятия с группой такой опыт дополнительно получает научное объяснение.

При работе с экспериментальной группой наиболее успешно были применены такие приёмы совместной деятельности как разбор конфликтных ситуаций, дискуссии и диалоги. Затруднения у участников встречались в некоторых случаях индивидуальной рефлексии, при использовании сюжетно-ролевых игр.

Мы рекомендуем разработку в будущем следующих приоритетных направлений по формированию гендерной толерантности:

1) изучение особенностей формирования гендерной толерантности у лиц с различными типами гендерной идентичности;

2) уточнение факторов воздействия, способствующих гармонизации и регуляции гендерных отношений;

3) включение проблемы формирования культуры гендерного равенства в тематику практических занятий по соответствующим дисциплинам (социальная психология, социальная антропология и др.) в рамках вузовского обучения.

Литература:

1. Волков Б.С. Психология юности и молодости: Учебное пособие. – М.: Академический Проект: Трикта, 2006. – 256 с., с.13

2. Гудович, И.С. Специфика гендерного подхода в анализе современных российских реалий [Текст] / И.С. Гудович, Е.Ю. Красова // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. 1. Гуманит. науки. - 2006. - № 1. – С. 65-89.

3. Щеколдина, С. Д. Тренинг толерантности [Текст] / С.Д. Щеколдина. – М.: «Ось-89», 2004. - 80 с.

Literature:

1. Volkov B. S. Psychology of adolescence and youth: textbook. – М.: Academic Project: Trikska, 2006. – 256 S.,p. 13

2. Gudovich, Ivan S. the Specificity of the gender approach in the analysis of contemporary Russian realities [Text] / I. S. Gudovich, Krasova E. Yu., Vestn. Voronezh. state University. Ser.

3. Gumanit. science. - 2006. - No. 1. – S. 65-89.

Skaldina, S. D. tolerance Training [Text] / S. D. Secondine. – М.: "OS ' -89", 2004. - 80 p

Полянничко О.М.

Київський університет імені Бориса Грінченка

«ОБЪЕКТИВНА РЕАЛЬНОСТЬ ПСИХІЧНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В РАКУРСІ ПСИХОДИНАМІЧНОЇ ТЕОРІЇ»

Анотація У статті розглядається поняття об'єктивної реальності в контексті категорії психічного, яка пов'язана з несвідомою сферою. Вивчення цілісного феномену психіки (свідомого і несвідомого) в рамках психодинамічної теорії забезпечує розуміння психологом-практиком об'єктивної реальності в контексті категорії психічного, яка і задає суб'єктивізм.

Ключові слова психічне, відображення, об'єктивна реальність, глибинна психологія, метод активне соціально-психологічне пізнання (АСПП)

Annotation In the article the concept of objective reality is examined in the context of category of psychical, that is related to the irresponsible sphere. The study of the integral phenomenon of psyche (conscious and irresponsible) within the framework of psychodynamic theory provides understanding the practical psychologist of objective reality in the context of category of psychical, that sets subjectivism.

Keywords psychical, reflection, objective reality, deep psychology, method active social-psychological perception (ASPP)

Глибинна психологія пізнає об'єктивну реальність, пов'язану з несвідомою сферою, яка робить свій вклад у формуванні суб'єктивізму, на відміну від досліджень академічної психології, які мають справу з «суб'єктивним віддзеркаленням об'єктивного світу», наголошує академік АПН України Т.С. Яценко. Цілісність психіки в глибинно-психологічному розумінні характеризується взаємозв'язками між сферами свідомого й несвідомого, тому в нашому аналізі поняття об'єктивної реальності в контексті категорії психічного ми спираємось на основи, які закладені в психодинамічній теорії та представлені в „Моделі внутрішньої динаміки психіки” (за Яценко Т.С.) доповнюючи створену З. Фрейдом вертикальну структуру психіки лінійними залежностями, які існують за типом антиномії, і дають змогу зрозуміти психіку в єдності суперечливих тенденцій. Психічна реальність, є фундаментальним інтеграційним утворенням. Система

психологічних захистів є тим інтегративним механізмом який охоплює свідому і несвідому сфери. Свідоме і несвідоме є виявами однієї й тієї самої реальності – психіки, але водночас вони відрізняються і мають різні функціональні особливості: свідоме (знаково-вербальне) „прагне” знаходитись в об'єктивних категоріях реальності, несвідоме (образно-метафоричне) - в уявних, таких, що передбачаються. Психологічні захисти виконують функцію вирішення конфлікту між свідомою та несвідомою сферами психіки. Базові і ситуативні захисти введені Т.С. Яценко у психодинамічну теорію є цілісною системою, яка підкорена генеральному механізму від слабкості до сили. В основі базисної форми захисту знаходиться об'єктивна реальність психічного, де одна першопричина детермінує варіативність поведінки. Базисна форма захисту формується поза досвідним шляхом під впливом витиснень пов'язаних переважно з негативними

емоціями і емоційною деривацією. Об'єктивна реальність феномену несвідомого знаходиться на перетині базових і ситуативних захистів, а закріплені рефлексії (динамічні стереотипи) складають основу цієї об'єктивної реальності. Несвідоме має логічну і системну впорядкованість відрізняючись від свідомого за часовими параметрами (існує поза часом і простором), за відношенням до фізичної реальності (на перший план виступає психічна реальність). Логічно впорядкований зміст несвідомого проявляючись зберігає захисну функцію – бути непізнаним за сприяння опорів, що стають перепоною на шляху пізнання логіки несвідомого, яка покликана „об'єднати” протилежності. При цьому слід вирізнити категорію потенційно усвідомлюваного, що зберігається на несвідомому рівні. Несвідоме (перед свідоме) своїми символічними засобами перебуває поза фізичною реальністю. Незмінні відступи від реальності (що різняться в кожній особі) забезпечуються системою психологічних захистів, що спираються на умовні цінності. Само по собі поняття умовності цінностей указує на певну її фіктивність, не справжність, ідеалізованість (з урахуванням генерального механізму захистів „до сили”). Відступи від реальності сприймаються як справжня реальність, тобто маскується всередині самої ж захисної системи. Ці відступи в кожній особі є індивідуально-неповторними, що пов'язано з рядом причин: необхідністю маскувати змісти, детерміновані едіпальною залежністю, на які в психіці є табу, складністю інтросекційних зв'язків із первинними лібідними об'єктами, зумовленою амбівалентністю почуттів до них. Глибинний ракурс бачення інтеграційних механізмів зобов'язує враховувати динаміку психічних процесів у поєднанні з їх ітеративними, інваріантними, незмінними характеристиками. Саме ця незмінність указує на семантичний аспект несвідомого в поєднанні з динамікою свідомого, тобто з плінністю, варіативністю конкретних ситуацій. Дослідження показують, що в усталеності, незмінності, повторюваності, певних характеристик, незалежних від динаміки поведінки, криється діагностично суттєвий зміст несвідомого.

Розроблений Т.С. Яценко Раметод активного соціально-психологічного пізнання (АСПП) ґрунтується на феноменологічному підході, який передбачає цілісне пізнання психіки суб'єкта в її свідомих і несвідомих виявах. Більш ніж 30-ти річна практика Т.С. Яценко доводить важливість розуміння психічної реальності через дієвість її компонентів. Реальне те, що діє, що активне [1, с.328]. Пізнання в глибинному напрямі під час психокорекційної роботи в АСПП здійснюється в ході безпосередньої діалогічної взаємодії. Завдяки

професійній допомозі психолога можна актуалізувати цілісні вияви психіки. В процесі комунікації в розмовній мові (не залежно від волі того, хто говорить) обов'язково присутній контекстний смисл несвідомих уявлень в неявному, непрямому, імпліцитному, прихованому вигляді, завдяки оцінній інтерпретації вчинків, дій, поведінки. Психодіагностичне спрямування, що сприяє об'єктивуванню глибинно-психологічних витоків деструкцій поведінки суб'єкта. Аналіз комплексу тематичних малюнків передбачає встановлення взаємозв'язків між окремими образами та символами що уможлиблює виявлення логіки несвідомого, яка є неповторною в кожній особі. Робота з комплексом тематичних психомалюнків також може поєднуватися з використанням камінців та поєднанням неавторських малюнків. Отже, діагностико-корекційна процедура в межах методу активного соціально-психологічного навчання АСПН передбачає розуміння функціональних особливостей несвідомого і відкриває можливості дешифрувати його прояви у поведінці суб'єкта який піддається психокорекції відкриваючи можливості для гармонізації його особистості. Вивчення цілісного феномену психіки (свідомого і несвідомого) можливе в рамках психодинамічної теорії, що забезпечує розуміння психологом-практиком об'єктивної реальності в контексті категорії психічного, яка і задає суб'єктивізм.

Висновки Згідно з психодинамічної теорією самостійно пізнати в собі несвідоме людина не в силах, якщо свідоме можна пізнати цілеспрямовано, то несвідоме - лише контекстно і опосередковано. Об'єктивна частина психіки, яка безпосередньо презентує зміст несвідомого виявляється в цілісній поведінці, в якій несвідоме маскується варіативною форм поведінки, що узгоджуються з вимогами актуальної ситуації. Діагностико-корекційна процедура в межах методу активного соціально-психологічного пізнання АСПП передбачає зосередження уваги психолога на системних характеристиках психіки в її свідомих та несвідомих виявах що окреслює суперечність тенденцій поведінки особи на яку переважно впливають дві групи детермінант – соціальні і біологічні, але окрім цього, є внутрішня детермінанта поведінки, яку неможливо віднести ні до соціального, ні до біологічного, – це їх синтез, презентований феноменом несвідомого. Останнє і представляє ту об'єктивну реальність, пізнати яку покликана глибинна психологія.

Література

1. Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2006. – 382с.

УДК 316.6

Ставицький О.О.*доктор психологічних наук, професор
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарного університету
імені акад. С.Дем'янчука»***Хоружа Н. П.***магістр психології ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарного
університету імені акад. С.Дем'янчука»***Stavitskiy O.O.***doctor of psychology, professor
PHEI «International economics and humanities university
named acad. S.Dem'yanchuka»***Khoruzha N.P.***magister of psychology PHEI «International economics and humanities
university named acad. S.Dem'yanchuka»*

**ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ СИНОФОБІНИХ ПОВЕДІНКОВИХ
ПРОЯВІВ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ**
**THE PSYCHOLOGICAL PREDICTORS OF SYNOFOBIC BEHAVIORAL MANIFESTATIONS
AMONG STUDENTS**
**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ СИНОФОБИЧЕСКИХ
ПРОЯВЛЕНИЙ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ**

Анотація: У статті розглядаються наукові підходи дослідження синофобії та її поведінкових проявів, розкрито психологічні чинники та особливості синофобічної поведінки серед молоді студентського віку. Акцентовано увагу на інтолерантному ставленні та стереотипному сприйнятті українськими студентами китайських у ВНЗ. Проаналізовано попередні дослідження поведінкових проявів синофобії на території США та Росії. Висвітлено думку, що синофобія студентів України нав'язана ззовні в попередні періоди історії або на сучасному етапі некоректними засобами інформації у зв'язку зі стрімким економічним розвитком країн Азії, загостренням боротьби з тероризмом, агресією, міграцією населення.

Ключові слова: інтолерантне ставлення, ксенофобія, синофобія, студент, поведінкові прояви.

Аннотация: В статье рассматриваются научные подходы исследования синophobia и ее поведенческих проявлений, раскрыты факторы и особенности синophobic поведения среди молодежи студенческого возраста. Акцентируется внимание на интолерантном отношении и стереотипному восприятию украинскими студентами китайских в вузе. Проанализированы предварительные исследования поведенческих проявлений синophobia на территории США и России.

Ключевые слова: интолерантное отношение, ксенофобия, синофобия, студент, поведенческие проявления.

Summary: In the article scientific deals research approaches senophobia and her behavioral manifestations, disclosed factors and features sinophobic behavior among college-age youth. Accentuated attention on intolerance relation against and stereotyping of Ukrainian students Chinese in universities. Preliminary studies analyzed the behavioral manifestations sinophobia in the United States and Russia.

Key words: intolerant attitude, xenophobia, sinophobia, student, behavioral manifestations.

Постановка проблеми. Багатоміліардна історія світу, в якій присутні мирне співіснування різних націй і народностей, релігій, вміння зрозуміти і пробачити, якщо потрібно, помилки один одного, усім своїм досвідом закликає сучасний світ давати відсіч проявам агресії та тероризму, що загострились буквально на наших очах. Важкі та незворотні наслідки, патологічні прояви агресії одних народів до інших роблять тему надзвичайно актуальною.

Освіта і культура, закон і порядок повинні допомогти сформувати такий толерантний простір, де не було б місця націоналізму, геноциду, расової ненависті, ксенофобії та синофобії зокрема.

Соціально-демографічна група студентської молоді є одною з чутливих, та, водночас, дієвою групою політкультурної комунікації. Зокрема, міжнародна інтеграція в галузі освіти призводить до збільшення іноземних студентів у вітчизняних вишах, так само, і українських студентів за кордоном.

Це також актуалізує питання запобігання проявів синофобії та виховання толерантності серед сучасної молоді щодо представників інших етнічних груп.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зовсім недавно традиційно вивчення фобій проходило в рамках розгляду неврозу нав'язливих станів, що є проявом порушення мислення. Деякі форми нав'язливих явищ було описано на початку 17 ст. у роботах швейцарського медика Ф. Платтера, автора першої наукової класифікації душевних хвороб [7, с. 398].

Фобія – стійкий і необґрунтований страх перед окремими предметами, діями чи ситуаціями; страх, що стає нав'язливим, тобто переживається часто, погано контролюється й істотно порушує самопочуття та діяльність людини [8].

Фобії лікуються, зокрема, за допомогою ліків, проте ті мають побічну дію. Використовується

гіпнотерапія, психотерапія, нейро-лінгвістичне програмування.

Фахівці налічують півтисячі різних фобій. Остаточні незрозумілі причини їх виникнення. Деякі німецькі автори, В. Бройтигам, П. Крістіан, М. Рад [9, с. 376] услід за З. Фрейдом, вважають, що їх коріння психологічні, зокрема тягнуться з дитинства. Підтверджено, що фобії мають спадковий характер. Правда, у батьків і дітей можуть виявитися різні за характером страхи. На думку інших авторів, природа страхів біологічна [10]. І. Павлов підкреслював емоційне забарвлення фобій [11].

Синофобія означає неповагу, неприйняття, нетерпимість щодо існування інших, відмінних від власних, думок, позицій, культури, етносу, що виражається в етнічній, релігійній, культурній та іншій нетерпимості до них аж до прямої агресії.

Дослідник історії синофобії О. Муравйов вважає: «Соціопсихологи вважають, що в основі синофобії лежить триада – гнів, відраза, презирство. Ці емоції утворюють нескладний поведінковий комплекс, обумовлений особистісним і колективним рівнем тривожності і агресії. На колективному рівні тривога виливається у «пошук винуватих» [12].

Ціль статті. Головною ціллю дослідження є теоретичне та емпіричне обґрунтування психологічних чинників синофобічних проявів у студентському середовищі. Розкриття особливостей синофобічних проявів поведінки серед молоді студентського віку та їх причин.

Виклад основного матеріалу. Фобія – стійкий і необґрунтований страх перед окремими предметами, діями чи ситуаціями; страх, що стає нав'язливим, тобто переживається часто, погано контролюється й істотно порушує самопочуття та діяльність людини [1].

Традиційно вивчення фобій проходило в рамках розгляду невроту нав'язливих станів, що є проявом порушення мислення. Деякі форми нав'язливих явищ було описано у 1617 р. у роботах швейцарського медика Ф. Платера. Російський учений І. Балинський у 1858 році висунув власну версію визначення таких станів. Фобії – явища у психоемоційній сфері, яким властиві страхи, хвилювання, думки, потягу «нав'язувати» поза волю людини. Незважаючи на збереження самокритики до подібних станів, часто самостійно позбавитися від страхів індивід не може.

Систематичне вивчення фобій почалося у 1871 році, після виходу роботи німецького психіатра і невропатолога О. Вестфала. Він відзначав, що в основі фобії лежить розлад мислення. Французький психіатр Б. Морель висунув іншу теорію, вважаючи, що причиною її появи є порушення емоційної сфери. Віднесення фобій до різних феноменів психічної сфери не тільки відображає ймовірність багатогранності фобій, але і викликає ряд труднощів у їх вивченні.

Поняття «ксенофобія» (Xenophobia), до якої можна віднести синофобію, походить від двох грецьких слів «ксенос» (іноземний, незнайомий, іноземець) і «фобія» (побоювання, страх). Нав'язливий

страх перед іншими людьми, а також ненависть, нетерпимість до кого-небудь або чого-небудь чужого, незнайомого, незвичного. Сприйняття чужого як незрозумілого, незбагненого, а тому небезпечного і ворожого. Зведена у ранг світогляду, ксенофобія може стати причиною ворожечі за принципом національного, релігійного або соціального розподілу [6].

У словнику Уебстер ксенофобія – це «страх або ненависть до незнайомців, або іноземців, або до того, що дивно або чуже». Головним об'єктом ксенофобії завжди були незнайомці або чужинці [5].

Ксенофобія та синофобія, які ми визначали, передбачають не фобію в клінічному сенсі, а негативне ставлення, ірраціональний, постійний, або надмірний страх перед іноземцями або незнайомими людьми.

Синофобія – це фобія (страх) країни і держави Китаю, китайської культури, китайців, усього китайського. У деяких людей цей страх пов'язаний зі страхом комунізму, від якого вони постраждали, та комуністичних проявів на теренах Китаю (страхи, суворі заборони, цензура, обмеженість у користуванні Інтернетом). Це специфічна фобія.

Ми розглядаємо питання синофобії, як страху перед чужим, китайським, що обумовлено, частково, різницею менталітету, незвичних та незнайомих традицій китайської культури, стилю життя, навіть конфуціанством, що непритаманно картині світу українців; тобто страху перед тим, що ми не можемо змінити.

Найважливішою причиною інтолерантності, агресивного ставлення виступає фактор приналежності до якої-небудь групи, страх перед несхожістю і агресивна відповідь на це. Причина та джерело інтолерантності знаходяться в обмеженості особистості, моральної або інтелектуальної.

Обмеженість інтелекту стверджує винятковість тільки своєї групи та її членів, які проповідують абсолютну істину – остаточну і таку, що не піддається сумнівам. Моральна обмеженість є достатньою підставою для визнання цінної тільки особистої моралі і прийнятті своєю групою принципів.

Безапеляційні заяви, агресивна реакція на критику, ігнорування доводів опонента або просто небажання зрозуміти і вислухати – це характеристика людини, який діє не в злагоді з розумом, а лише потураючи умовним інстинктам. Інше – несхоже – сприймається не як факт, який потрібно і можна вивчити, а загроза, яку необхідно негайно усунути. Іншою причиною виникнення синофобії є особистісні установки: є категорія людей, яка звинувачує у всіх своїх невдачах когось іншого. Це своєрідний спосіб психологічного захисту як вправдання своїх невдач. А якщо такої особистості властива соціально-психологічна нестійкість, то група подібних людей, «підбурюючи» один одного, є джерелом агресії, ксенофобії, синофобії, нетерпимості.

Психологічна наука підтверджує, що швидше засвоюються негативні стереотипи. Це озна-

час, що на примітивному рівні розвитку психіки невдоволення, ворожість, осуд, страх більш доступні для розуміння, ніж доброзичливість. Отже, чим вище розвиток особистості, тим більше вона готова бути толерантною і навпаки. Боротьба між власними поглядами і визнанням на існування відмінних від свого переконань і пояснює внутрішню напруженість.

За підрахунками соціолога Л. Гудкова, в Росії ймовірність перетину різних ксенофобських установок становить 75-80%, таким чином середньостатистичний ксенофоб може обирати в якості об'єкта програми своєї ненависті і «чорних», і євреїв, і китайців, і перуанців, навіть геїв або представників іншої молодіжної (і будь-якої іншої) субкультури, досить того, що перед ним – чужий (інакомислячий) [2, с. 179-181].

3. Сікевич зауважує, що виходячи з даних етносоціальних досліджень (проводились на території Росії, тому ми розглянули суто теоретичний аспект), інтенсивність етнічних упереджень (зокрема синофобії – авт.), обумовлена такими характеристиками контактуючих етнічних груп і окремих їх представників:

1. Співвідношення часток різних етнічних спільнот у загальному складі населення того чи іншого регіону. Коли знижується частка іноетнічних груп – етнофобія значно зменшується і має «фоновий» характер.

2. Типом поселення. У великих промислових центрах, де етноконтактне середовище насиченіше, прояви різних етнофобій вірогідніші, ніж на периферії.

3. Соціальним статусом. Інтолерантні у міжетнічному плані особи з низьким рівнем прибутків і безробітні.

4. Рівнем освіти. У групах з вищим освітнім цензом етнічні упередження слабші, аніж у групах з низьким рівнем освіти.

Але найзначнішим фактором виявився вік. Зауважимо, що дослідження проводилося на території Росії. Так, серед петербуржців старше 55 років неприязно ставляться до представників інших національностей лише 39%, серед молоді 18-25 років – 70,3%. Вірогідно, громадяни, що жили у СРСР, звичні до теми «діти різних народів». Ми звикли думати, що молоді властиві чисто вікові, генераційні відносини, спільні цінності і єдиний спосіб життя, і тому молодіжна субкультура позаетнічна і наднаціональна [3].

Знову ж, юності властива установка на «свою» групу, «своїх» товаришів, які захистять. Молодші групи відзначає безкомпромісність поділу на «своїх» та «чужих». Але власне цей поділ лежить в основі етнічної компліментарності, яка в радикальному варіанті і призводить до етнофобій і агресивного націоналізму.

Ми наводимо такий приклад і підкреслюємо, що саме у порівнянні з синофобією іншої держави, можна спостерігати тільки залишки стереотипів фобій в українських студентів і студентів-іноземців, що навчаються в Україні. Українські студенти

перебувають на навчанні, на стажуванні в демократичних країнах, вони толерантні, усвідомлюють, що таке ксенофобія та синофобія. Ми вважаємо, що синофобія студентів України нав'язана ззовні в попередні періоди історії або на сучасному етапі некоректними засобами інформації у зв'язку зі стрімким економічним розвитком країн Азії, загостренням боротьби з тероризмом, агресією, міграцією населення.

Для підтвердження такої думки та подальшого дослідження ми згадуємо природний експеримент в етнопсихології, що вперше був запропонований американським психологом Р. Лап'єром. У 1934 р. він подорожував Америкою з молодим подружжям китайців. (Нагадаємо, що на той час до китайців у США було негативне ставлення). За час подорожі вони зупинились у 67 готелях і пообідали в 184 ресторанах. Їм лише один раз відмовили у прийомі. Через шість місяців, що минули з часу їхньої подорожі, Р. Лап'єр розіслав 250 листів власникам тих самих готелів і ресторанів з єдиним питанням: як вони поставляться до того, що представники китайського етносу будуть їхніми відвідувачами? Р. Лап'єр отримав 92 % негативних відповідей. Таким чином, було зафіксовано невідповідність реальних дій та словесних (вербальних) відповідей. Цей результат у подальшому отримав назву «Парадокс Лап'єра» і започаткував широку дискусію про співвідношення поведінки та вербальних установок [4].

Науковці, звертаючись до причин синофобії, визначають особистісний аспект. Деякі автори вважають що їх коріння психологічні, зокрема тягнуться з дитинства. Проте, вважає частина психологів і педагогів, треба навчатися жити в світі, такому, яким він є. Причина та джерело інтолерантності знаходяться в обмеженості особистості, моральної або інтелектуальної.

Серед причин синофобії виділяють також наявність у світі держав з різним рівнем економічного розвитку, з різними національно-культурними традиціями. Так, Китай суттєво відрізняється за цими ознаками від країн Європи, Америки, Азії. Синофобічні настрої деяких країн (наприклад, Росії, найближчого сусіда Китаю та України) приймають некоректні форми і за допомогою стереотипів розповсюджуються. Проте в Україні синофобічні прояви не мають агресивного характеру, тим більше має значення їх дослідження та заміни толерантним ставленням, що відповідає українському менталітету. Причинами стають посилення міграційних процесів, збільшення числа біженців та вимушених переселенців у світі.

Психологічними чинниками синофобічної поведінки у студентському середовищі є наявність стереотипів у поведінці «від старшого до молодшого» за зовнішнім виглядом китайської молоді. Психологія спілкування українського студента передбачає більшу кількість друзів, проведення часу не тільки в аудиторії, а в розвагах. Достатньо ж висока плата за навчання та відповідальність перед громадою обумовлює «ізолюваність» китайців у вишах, що не завжди сприймається позитивно. Роздратування студентів

якістю дешевих китайських виробів сприяє стереотипу «китайське погане», проте більшість студентів усвідомлюють свій вибір. Психологічним чинником стає і власна студентська зарозумілість та пропаганда несприйняття китайського некоректними ЗМІ.

Висновки: Таким чином, нами було визначено поняття синофобії як нав'язливого страху та ненависті, нетерпимості до кого-небудь або чого-небудь чужого, або іноземного незнайомого, незвичного, а тому небезпечного і ворожого, що може стати причиною ворожечі за принципом національного, релігійного або соціального розподілу. Синофобія уособлює страх і несприйняття всього китайського, китайської культури, менталітету, китайців. Вона не є клінічною фобією.

Науковці називають різні причини синофобії. Зокрема, психологічні, що тягнуться з дитинства. Також причини інтолерантності знаходяться в обмеженості особистості, моральної або інтелектуальної.

Серед психологічних чинників синофобічної поведінки у студентському середовищі можна визначити стереотипи поведінки за зовнішнім виглядом китайської молоді, їхнього образу життя, конфуціантстві, ізольованості, ін.

Список літератури:

1. Самнер У.Г. О происхождении и сущности этноцентризма. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.bimbad.iWbiblioteka/article_full.php?aid=546
2. Гудков Л. Негативная идентичность. Статьи 1997-2002 гг. М., 2004. с.179, 181.
3. Сікевич З. Етнічна неприязнь у масовій свідомості росіян. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/sikevych.htm>
4. Sinophobia. Електронний ресурс. Режим доступу:

<http://www.pewglobal.org/database/indicator/24/country/229/>[Електронний ресурс].

5. MerriamWebster. Explanatory English dictionary Merriam Webster. Толковый словарь английского языка Мерриам-Уэбстер. 2012

6. Асмолов А.Г., Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А. О смыслах понятия толерантность. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.tolerance.ru/VT-1-2-o-smyslah.php

7. Замский Х. С. История олигофренопедагогики. -- 2 изд. - М.: Просвещение, 1980. - 398 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://pedlib.ru/Books/4/0174/4_0174-8.shtml

8. Самнер У.Г. О происхождении и сущности этноцентризма. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.bimbad.iWbiblioteka/article_full.php?aid=546

9. Бройтигам В., Кристиан П., Рад М. Психосоматическая медицина: Кратк. учебн. / Пер с нем. Г.А. Обухова, А.В. Бруенка; Предисл. В.Г. Остроглазова. – М.: ГЭОТАР МЕДИЦИНА, 1999. - 376 с.

10. OSHO. Fear. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.osho.com/highlights-of-oshos-world/osho-on-fear-quotes>

11. Загрина Н. А. Вклад академика И.П. Павлова в психологическую науку // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. – 2012. – № 6 (17). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://mprj.ru/archiv_global/2012_6_17/nomer/nomer_21.php

12. Муравйов О. Ксенофобия: от инстинкта к идее [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.strana-oz.ru/2004/4/ksenofobiya-ot-instinkta-k-idee

УДК 37.015.311.

Шопіна Марина Олександрівна

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри методики та психології дошкільної і початкової освіти,

Інститут післядипломної педагогічної освіти

Київського університету імені Бориса Грінченка

Шопина Марина Александровна

Кандидат психологических наук,

доцент кафедры методики и психологии дошкольного и начального образования, Институт по-

следипломного педагогического образования

Киевского университета имени Бориса Гринченко

Shopina M. A.

the associate Professor of the Department of methodology and psychology of preschool and primary education, Institute of postgraduate pedagogical education of Kyiv University named after Boris Grinchenko

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ АНКЕТУВАННЯ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У СИСТЕМІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ
КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМЕ АНКЕТИРОВАНИЯ УЧИТЕЛЕЙ МЛАДШИХ КЛАССОВ В СИСТЕМЕ ПОСЛЕДИПЛОМНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
COMPETENCE APPROACH TO THE PROBLEM OF THE SURVEY OF TEACHERS OF JUNIOR CLASSES IN THE SYSTEM OF POSTGRADUATE EDUCATION

Анотація: у даній статті розглядається особливості компетентнісного підходу до проведення анкетування вчителів початкових класів. Розглянуто актуальні питання до організації навчальної діяльності дитини молодшого шкільного віку. Представлено рекомендації за результатами анкетування для вчителів початкових класів.

Ключові слова: учитель початкових класів, компетенція, компетентнісний підхід, анкетування, навчальна діяльність.

Summary: this article reviews the peculiarities of competence based approach to conducting a survey of primary school teachers. They discussed topical issues in the educational activity of the child of primary school age. This article presents the recommendations on the results of the questionnaire for primary school teachers.

Key words: primary school teacher, competence, competence approach, questionnaire, educational activity.

Постановка проблеми.

На сьогоднішній день в системі освіти на основі принципу соціальної детермінації розробляються нові критерії професійної педагогічної діяльності. Це пов'язано з тим, що змінюється концепція освіти України на початку XXI століття передбачає здатність педагога освоювати новий зміст освіти, оволодівати інноваційними технологіями, впроваджувати такі методи виховання і навчання, які б враховували ці соціальні, культурні зміни. Доцільність введення поняття «професійна компетентність» обумовлена широтою його змісту, інтегративною характеристикою, що об'єднує такі поняття як «професіоналізм», «кваліфікація», «професійні здібності» та інше. Часті випадки ототожнення розглянутого поняття з таким, як "компетенція" (від латинського *comperere* – досягаю, відповідаю, підходжу).

Отже, поняття «компетенції та компетентності» значно ширші за поняття «знання, уміння, навички», тому що охоплюють:

- спрямованість особистості (мотивацію);
- здібності особистості до подолання стереотипів, відчуття проблеми, прояв принципності, гнучкості мислення;
- характер особистості - самостійність, цілеспрямованість, вольові якості.

Слід зазначити, що сучасні науковці здатні розглядати професійну компетентність учителя як

сукупність трьох складових компонентів - предметно-технологічного, психолого-педагогічного, загальнокультурного.

Основні показники педагогічної компетентності вчителя - це передусім:

- особистісні якості, особливо перетворювальні та психологічні;
 - усвідомлення ролі педагога у вихованні громадянина, патріота;
 - безперервне підвищення загальної та професійної культури;
 - пошукова діяльність педагога;
 - володіння методами педагогічного дослідження;
 - конструювання власного педагогічного досвіду;
 - результативність навчально-виховного процесу;
 - активна педагогічна діяльність, спрямована на перетворення особистості учня й учителя.
- З огляду на зазначене На базі інституту післядипломної педагогічної освіти київського університету імені Бориса Грінченка було розроблено і проведено анкету для вчителів початкових класів з метою виявлення актуальних проблем початкової освіти та пошуку конструктивних шляхів їх розв'язання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заслужує на увагу та детальне вивчення науковий доробок українських та іноземних учених – філософів, психологів, педагогів з питань компетентнісного підходу до навчання дітей молодшого шкільного віку, а саме праці Г.І. Сівкової, Л.А. Баранової, Р.А. Зобова, В.Н. Келасьєва, В.Н. Куніцина, Г.Є. Белицької. Положення теорії пізнання про активну роль особистості у засвоєнні знань, Національна доктрина розвитку освіти, Державний стандарт початкової загальної освіти, наукові праці з педагогіки, положення та висновки, що стосуються проблеми стимулювання навчальної діяльності молодших школярів (М. Данилова, Ю. Бабанського, О. Савченко, Т. Шамоної, Г. Щукіної, О. Киричук, Ш. Амонашвілі, В. Сухомлинського).

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми. Запропонована анкета торкається найбільш актуальних проблем вчителів, а саме їх особистого ставлення до діагностики розвитку індивідуально-особистісних якостей дітей для комплектації класів у початковій школі; необхідність оцінювання навчальних досягнень дітей у початковій школі; ставлення учителів до використання електронних підручників та журналів у початковій школі; використання електронних перепусток та відеоспостереження на уроках та у навчальному закладі в цілому; необхідність у домашніх завданнях, можливість створення інклюзивних класів у неспеціалізованій школі тощо.

Ціль статті. З'ясувати актуальні проблеми вчителів початкових класів та знайти конструктивні засоби їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу.

В анкетуванні взяли участь слухачі курсів підвищення кваліфікації, що проходили курси в 2015-2016 році в інституті післядипломної педагогічної освіти київського університету імені Бориса Грінченка за спеціальністю вчителів початкових класів та вихователів групи продовженого дня у кількості 619 осіб. Анкета містить у собі 13 найбільш актуальних запитань, що торкаються основних проблем початкової освіти. За результатами анкетування було отримано наступні результати. На питання «Чи потрібна діагностика розвитку індивідуально-особистісних якостей дітей для комплектації класів у початковій школі?» більшість вчителів, а саме 49,1 % схиляється на розсуд адміністрації навчального закладу, але 36,4 % вчителів вважають необхідним проводити діагностику для диференціації дітей в паралелі залежно від ступеня готовності. На друге питання «Який спосіб оцінювання навчальних досягнень дітей у початковій школі найбільш прийнятний?» більшість слухачів, а саме 36,4 % вважають що оцінювання навчальних досягнень дітей доцільно проводити у балах. На третє запитання «Ваше ставлення до використання електронних підручників у початковій школі» більшість слухачів, а саме 69,1 % дали негативну відповідь, підручники у початковій школі мають бути у друкованому вигляді. На четверте запитання «Ваше ставлення до переходу на електронні класні журнали» більшість учителів, а саме 36,4 % прийшли

до висновку, що перейти можливо і обрали нейтральну відповідь. На п'яте запитання «Чи доцільно використовувати «шкільну форму» для учнів початкових класів?» більшість учителів, а саме 47,3 % обрали варіант, що форма повинна бути адаптована до вікових особливостей дітей. На шосте запитання «Чи потрібно учням початкових класів задавати домашнє завдання», однозначна кількість слухачів у кількості 56,4 % обрали відповідь що завдання задавати потрібно з метою привчання дитини до систематичної роботи. На сьоме питання «Як Ви оформили класну кімнату?» більшість вчителів, а саме 60 % вважають за потрібним використовувати парти, на одного учня, які легко переміщуються по колу або для роботи в малих групах, як альтернативний варіант відповідно до вимог технологій, що реалізуються у школі. На восьме питання «Якою має бути участь батьків у житті класу і школи?», 76,4 % вчителів вважають, що найбільш необхідна участь батьків у проведенні позакласних заходів. На дев'яте запитання «Як Ви ставитеся до системи електронних перепусток в школі» більша кількість слухачів, а саме 56,4 % вважають це необхідним, бо електронні перепустки дають можливість батькам контролювати вихід і вхід дітей з приміщення школи. На десяте запитання «Ваше ставлення до відеоспостереження» більшість вчителів у кількості 70,9 % схилились до відповіді, що відеоспостереження необхідне з метою забезпечення безпеки при вході і в коридорах. На одинадцяте запитання «Ваше ставлення до інклюзивних класів у початковій школі» 63,6 % слухачів вважають що це можливе, але при наявності помічника учителя з відповідною освітою. На дванадцяте запитання «Як Ви ставитеся до використання мобільних пристроїв на уроках?» 69,1 % учителів початкових класів обрали негативну відповідь, бо мобільні пристрої будуть відволікати учнів розпорозувати їх увагу. На останнє запитання «Як Ви ставитеся до вилучення предметів музики та образотворчого мистецтва з навчальної програми у початковій школі» вчителі єдиногласно вважають, що ці предмети вилучати неможна, бо без них відбудеться гальмування розвитку творчих здібностей молодших школярів.

Нижче наведена сама анкета та результати відповідей слухачів курсів підвищення кваліфікації.

Шановний колего!

Просимо посприяти у дослідженні актуальних проблем початкової освіти та пошуку конструктивних шляхів їх розв'язання. Анкета анонімна. Ваші відповіді будуть використовуватись лише в узагальненому викладі. Завчасно дякуємо Вам за розуміння і співпрацю.

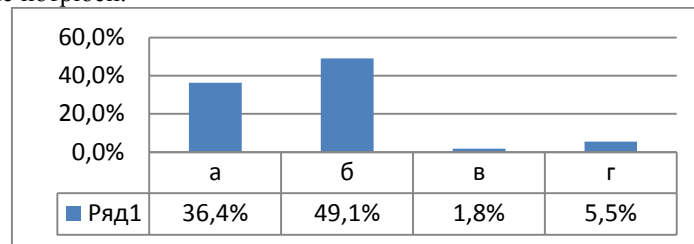
1. Чи потрібна діагностика розвитку індивідуально-особистісних якостей дітей для комплектації класів у початковій школі?

А). Так. На етапі зарахування дітей до школи.

Б). Так. Для диференціації дітей в паралелі залежно від ступеня готовності.

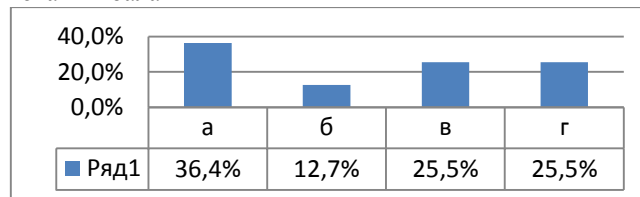
В). На розсуд адміністрації навчального закладу.

Г). Ні. Відбір не потрібен.

2. Який спосіб оцінювання навчальних досягнень дітей у початковій школі найбільш прийнятний?

А) Необхідно оцінювати в балах

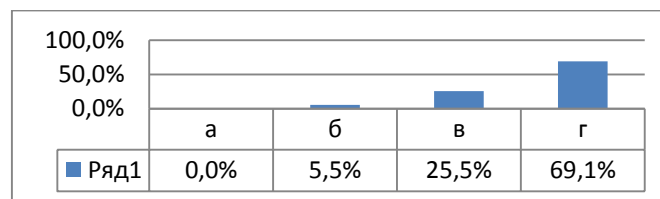

Б) Необхідне знакове оцінювання
В) Оцінювання тільки наприкінці початкової школи
Г) Оцінювання не потрібно

3. Ваше ставлення до використання електронних підручників у початковій школі.

А) Позитивне, було б добре максимально замінити всі паперові підручники

Б) Позитивне, електронні підручники доцільно використовувати як додаткові матеріали(читанка).

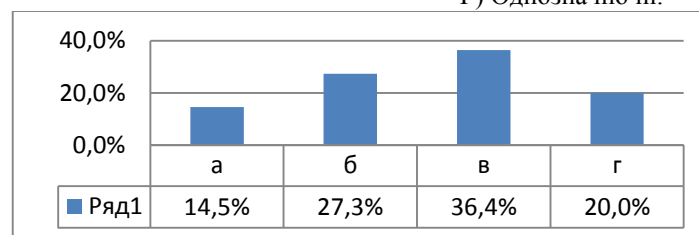

В) Згодні на часткову заміну з метою апробації і проведення дослідно-експериментальної роботи

Г) Негативно. Підручники у початковій школі мають бути у друкованому вигляді.

4. Ваше ставлення до переходу на електронні класні журнали.

А) Позитивне, через зручність і швидкість заповнення.

Б) Позитивне, якщо такий журнал доступний у віртуальному просторі.

В) Нейтральне.

Г) Однозначно ні.

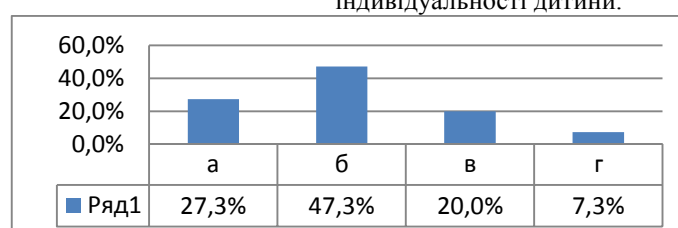
5. Чи доцільно використовувати «шкільну форму» для учнів початкових класів?

А) Так, форма повинна бути встановленого зразка (класичний костюм, туфлі).

Б) Так, але вона повинна бути адаптована до вікових особливостей дітей (куртка, напівспортивне взуття).

В) Ні. Достатньо дотримання дрескоду.

Г) Такої потреби немає, це заважає прояву індивідуальності дитини.

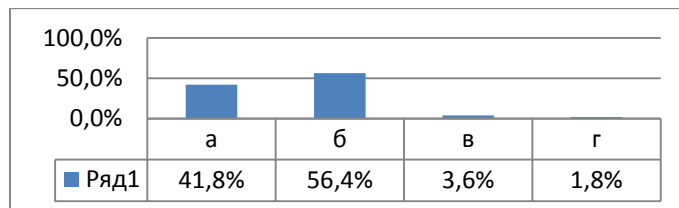
6. Чи потрібно учням початкових класів задавати домашнє завдання.

А) Так, для закріплення вивченого в класі матеріалу.

Б) Так, з метою привчання дитини до систематичної роботи.

В) Ні. Завдання можна пропонувати тільки у виняткових ситуаціях.

Г) Ні. Всю роботу діти повинні виконувати в класі.

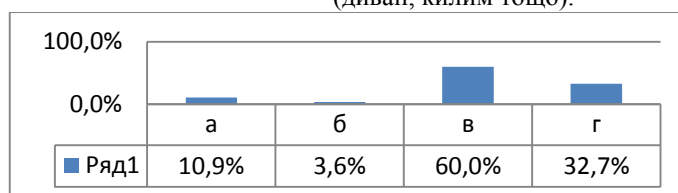
7. Як Ви б оформили класну кімнату?

А) Класичні парти на двох осіб з закріпленими сидіннями для корекції постави.

Б) Столи на двох осіб зі звичайними стільцями.

В) Парти, на одного учня, які легко переміщуються по колу або для роботи в малих групах. Альтернативний варіант відповідно до вимог технологій, що реалізуються у школі.

Г) Крім парт у класі додаткове оснащення (диван, килим тощо).

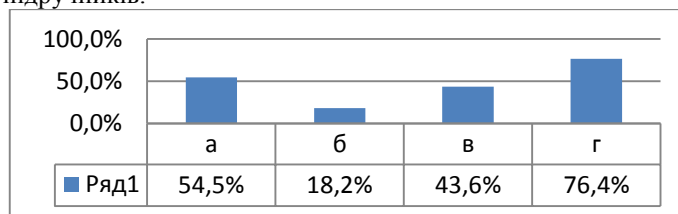
8. Якою має бути участь батьків у житті класу і школи?

А) Надання матеріальної підтримки для обладнання класів та організації заходів.

Б) Участь у виборі підручників.

В) Участь батьків у проведенні класних годин.

Г) Участь батьків у проведенні позакласних заходів.

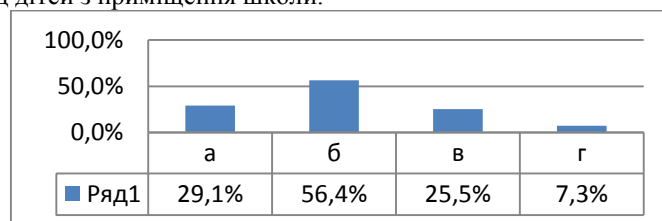
9. Як Ви ставитеся до системи електронних перепусток в школі.

А) Позитивно, це забезпечує безпеку учнів.

Б) Позитивно, це дає можливість батькам контролювати вихід і вхід дітей з приміщення школи.

В) Не вважаю це обов'язковим.

Г) Негативно, це не приносить очікуваного ефекту.

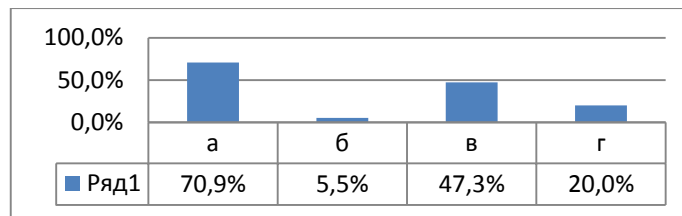
10. Ваше ставлення до відеоспостереження.

А) Вважаю відеоспостереження необхідним з метою забезпечення безпеки при вході і в коридорах.

Б) Відеоспостереження в класі з метою корекції поведінки учнів.

В) Відеоспостереження в роздягальнях і туалетах.

Г) Відеоспостереження не потрібно, це порушує права вчителя і дитини.

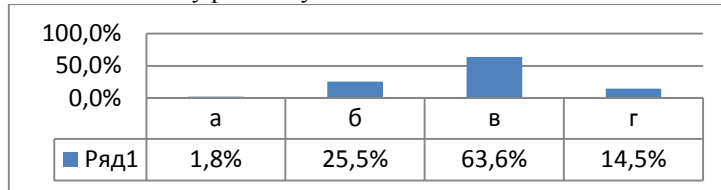
11. Ваше ставлення до інклюзивних класів у початковій школі.

А) Позитивне, це допомагає виховувати толерантність до людей з особливими потребами.

Б) Позитивне, в тому випадку, якщо це діти без затримок і відхилень в психічному розвитку.

В) Позитивне, якщо є помічник учителя з відповідною освітою.

Г) Негативне, дитина з особливими потребами буде гальмувати навчально-виховний процес.

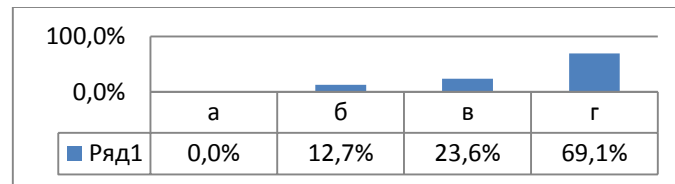
12. Як Ви ставитеся до використання мобільних пристроїв на уроках?

А) Позитивно, це підвищує навчальну мотивацію дітей.

Б) Позитивно, але у відповідності з санітарними нормами.

В) Негативно, не у всіх дітей є відповідні пристрої.

Г) Негативно, це відволікає дітей і розпорошує увагу.

13. Як Ви ставитеся до вилучення предметів музики та образотворчого мистецтва з навчальної програми у початковій школі.

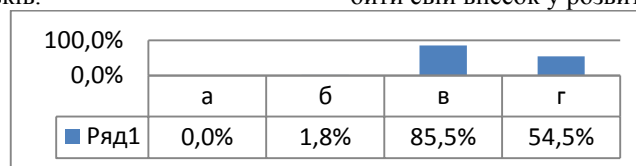
А) Позитивно, це звільнить години для вивчення інших предметів.

Б) На розсуд батьків.

В) Негативно, це гальмує розвиток творчих здібностей молодших школярів.

Г) Негативно, ці предмети подобаються дітям.

Дякуємо за співпрацю і Вашу готовність зробити свій внесок у розвиток початкової освіти!

Висновки і пропозиції.

1. Діагностика індивідуально-особистісних якостей майбутніх першокласників, на нашу думку, можлива для розподілу дітей в паралелі залежно від їх вмінь на момент зарахування до першого класу (вміння читати, рахувати тощо).

2. У початковій школі оцінювання навчальних досягнень дітей найбільш психологічно виправдано для заохочення дитини за її власні досягнення у навчальній діяльності або за поведінку.

3. Домашнє завдання для учнів початкових класів, вважаємо доцільним задавати починаючи з другого класу, з метою привчання дитини до систематичної роботи, у вигляді невеликих завдань, поступово нарощуючи їх обсяг до четвертого класу.

Список літератури:

1. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / Під заг. ред. О.В.Овчарук. – К.: К.І.С., 2004.

2. Ратанова Т.А. Психодіагностические методы изучения личности: Учебное пособие. / Ред. и сост.: Т.А.Ратанова, Н.Ф.Шляхта – М., Флинта, 2000. – 264 с.

3. Сущенко Л.О. Стимулювання професійного самовдосконалення вчителів початкових класів у системі післядипломної освіти : дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / Л.О. Сущенко – Запоріжжя, 2008. – 251 с.

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Рожков Юрий Григорович
 асистент кафедри англійської філології
 НУБіП України

Рожков Юрий Григориевич
 ассистент кафедры англійской филологии
 НУБіП Украины

Rozhkov Yuriy Grygorovych
 Assistant at the department of English philology
 NULES of Ukraine

ТИПИ АБРЕВІАЦІЙ В ТЕРМІНОЛОГІЇ ВЕТЕРИНАРНОЇ МЕДИЦИНИ ТИПЫ АББРЕВИАЦИЙ В ТЕРМИНОЛОГИИ ВЕТЕРИНАРНОЙ МЕДИЦИНЫ TYPES OF ABBREVIATIONS IN THE TERMINOLOGY OF VETERINARY MEDICINE

Анотація

В статті було встановлено межі між типами аббревіацій в термінології ветеринарної медицини. Було зазначено, що аббревіація розширює дериваційні можливості лексики. Причиною виникнення аббревіації є надлишок інформації. Автором було виявлено 5 типів аббревіацій: акроніми, алфавітні, складні, графічні та латинські.

Ключові слова: акроніми, аббревіації, ветеринарна термінологія, термінологічні одиниці.

Аннотация

В статье было определено границы между типами аббревиаций в терминологии ветеринарной медицины. Было замечено, что аббревиация расширяет деривационные возможности лексики. Причиной возникновения аббревиации является избыток информации. Автором было выявлено 5 типов аббревиаций: акронимы, алфавитные, сложные, графические и латинские.

Ключевые слова: акронимы, аббревиации, ветеринарная терминология, терминологические единицы.

Abstract

This article identifies the boarders between the types of abbreviations in the terminology of veterinary medicine. It was mentioned that abbreviation widens derivational capabilities of the lexicon. The reason for the formation of abbreviations is an abundance of information. Author identified 5 types of abbreviations: acronyms, alphabetical, complex, graphical and Latin.

Key words: acronyms, veterinary terminology, abbreviations, terminological units.

Актуальність дослідження. Вивчення сучасної ветеринарної термінології обумовлено, перш за все, інтересом сучасної лінгвістики до вивчення окремих термінологічних систем з метою виявлення загальних закономірностей їх розвитку, недостатньою розробленістю цілого ряду теоретичних і практичних питань загального та приватного термінознавства, що стосуються змісту і функціонування термінологічних одиниць, невивченістю термінологічних одиниць, існуючих в галузі ветеринарної науки.

Звернення до питань ветеринарної термінології взагалі і до типів скорочень, характерних для англійської ветеринарної термінології пояснюється також зростаючою потребою міжнародного співробітництва, в рамках якого особливо значущим для подальшого розвитку суспільства, підтримки прогресу науки і техніки є міжкультурна комунікація фахівців в галузі ветеринарії.

Викладення основного матеріалу. Перш ніж безпосередньо перейти до аналізу та встановлення типів аббревіації, слід зазначити, що ветеринарна термінологія є одним зі специфічних пластів лексики, яка в силу особливостей структурно-семантичного, словотвірного і стилістичного характеру відрізняється від загальнонавжаних слів і, тим

самим, займає особливе місце в лексичній системі мови. Ветеринарна термінологія - це система стандартизованих позначень, побудованих на взаємозв'язку іменованих понять, що виявляються в процесі комунікативної та пізнавальної діяльності в даній галузі науки. [1, с. 3]

Абревіація виконує специфічні, характерні лише для неї завдання – значною мірою розширює дериваційні можливості лексики, і в цьому її цінність. Відмова від використання аббревіатур привела б до непомірного розростання текстів. Майже в усіх європейських мовах є різноманітні аббревіатури, але особливо багата на них сучасна англійська мова. Кількість аббревіатур, що входять до термінологічних словників, сягає десятків тисяч.

Ми вважаємо, що основна відмінність між термінами “аббревіація” і “скорочення” у тому, що “аббревіація” є одним зі шляхів “скорочення” поряд з “ущільненням”. Вона полягає у скороченні фразових термінів до їхніх початкових літер. Слід зауважити, що словник синонімів сучасної англійської мови подає термін “скорочення” (shortening, reduction) як синонім до терміна “аббревіація” [2, с. 127].

Унаслідок аббревіації виникають ініціальні аббревіатури, що класифікуються відповідно до

їхньої фонетичної структури на: алфаветизми, акроніми, звуко-буквенні та буквенно-звукові абрєвіатури.

Серед причин та передумов виникнення і значного поширення абрєвіації на сучасному етапі розвитку суспільства, поряд з екстралінгвістичними факторами (науково-технічний прогрес, соціальні перетворення, розвиток міжнаціональних культурно-економічних зв'язків), ми називаємо і закон економії мовних засобів та мовленнєвих зусиль. Абрєвіація скорочує матеріальну оболонку комунікативних одиниць, збільшуючи швидкість надходження інформації від того, хто її передає до того, хто сприймає. Отже, причиною виникнення абрєвіацій є економія місця, часу та мовленнєвих зусиль спікера.

Ми трактуємо абрєвіатури (ініціальні скорочення) як слова, що утворюються внаслідок скорочення фразових термінів до їхніх початкових літер: ABS (American Broadcasting System) – американська телерадіомовна компанія, AF (Air Force) – військово-повітряні сили .

Вони набувають усе більшого значення у науково-технічних і газетно-публіцистичних текстах як засіб концентрації інформації через свою лаконічність та стислість.

Абрєвіатури здебільшого належать до іменників та об'єднуються у великі тематичні групи назв: географічні назви, країни, штати, округи, райони, партії, міжнародні організації, центральні органи виконавчої влади, підприємства та організації, банки, медичні терміни тощо.

Абрєвіатура входить у структуру знакового комплексу: абрєвіатура – прототип – денотат як один із його елементів. Наприклад: UNESCO (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization).

У лінгвістиці існує декілька класифікацій скорочених лексичних одиниць, в основі яких лежать різні принципи, що частково зумовлено великою кількістю різновидів скорочень. Згідно із класифікацією В. Б. Борисова, скорочення поділяються на графічні та лексичні [1, с. 110].

Лексична абрєвіація може вживатися і в усному, і в писемному мовленні. Відповідно до способу скорочення лексичної одиниці можна виділити такі три типи скорочень:

- ініціальні абрєвіатури, які, у свою чергу, класифікуються відповідно до їхньої фонетичної структури на:

- алфаветизми, що вимовляються як алфавітні назви букв; звукові (акроніми) – як звичайні слова;

- звуко-літерні та літерно-звукові – характеризуються поєднанням двох вищевказаних способів вимови у певній послідовності, складові скорочення (одно- й багатоскладові), телескопія.

Ми виділяємо п'ять типів абрєвіацій – слів, що утворюються внаслідок скорочення фразових термінів до їхніх початкових літер: акроніми, алфавітні, складні, графічні, латинські, які найбільш характерні для сучасної англійської мови:

- 1) акроніми – це ініціальні лексичні абрєвіатури, що вимовляються як слова нового типу, фонетична структура котрих відповідна фонетичній структурі одноморфемних слів, а читаються, відповідно до правил орфоєпії як звичайні слова: UNESCO ['ju: neskou?], NATO ['neitou];

- 2) алфавітні – мають повну алфавітну вимову і наголос: USA ['ju: es 'ei], В.В.С. ['bi: 'bi: 'si:], М.Р. ['em 'pi:];

- 3) складні – першим їхнім елементом є буква (букви) і другим – ціле слово: A-bomb (atomic bomb), H-bomb (Hydrogen bomb- воднева бомба),

- A-fission (Atom fission- розщеплення атому) G-man (Government man– агент ФБР), V-day (Victory day);

Внаслідок широкого вживання скорочень існує багато омонімічних форм, що спричиняє труднощі при виборі потрібного значення:

S.F.= Self feeding – автоматична подача;

S.F.= signal frequency – частота сигналу;

S.F.= square foot – квадратний фут [3, с. 265].

- 4) графічні – вживаються у текстах для економії місця і вимовляються як відповідні нескорочені слова: Mr. (Mister), m. (mile, metre), ft. (foot/feet), v. (verb), sec. (second), sq. square ;

- 5) латинські – інколи не читаються як латинські слова, а як окремі букви або виражаються їхніми англійськими еквівалентами: e. g. [i: 'd i:] (exempli gratia – for example, for instance), etc.(et cetera, et cetera [et 'setrə] [ət 'setərə] – and so on); A.M., a.m. [ei 'em] (antemeri diem – before midday, in the morning); A.D. [ei 'di:] (anno Domini – нашої ери); v.v. (vice versa [vais 'və:sə] – навпаки); P.S. [pi: 'es] (post scriptum).

Можна також виділити чотири групи абрєвіатур щодо закономірностей їхнього утворення у зіставленні їхньої форми з вихідним словосполученням: перша – виникла на основі словосполучень, що складаються лише із повнозначних слів; другу – становлять абрєвіатури, утворені від словосполучень, ускладнених неповнозначними словами; третя – виникає на основі словосполучень, куди входять слова складної структури; четверта – абрєвіатури, утворені на основі словосполучень трьох зазначених вище типів способами розширення.

Концепти, що утворюють ветеринарну концептосферу, за окремими своїми ознаками вступають в системні відносини подібності, відмінності та ієрархії з іншими концептами. Все це відбивається в мові.

Синонімія англійських ветеринарних абрєвіатур має як позитивні сторони (привносить багатство і різноманітність в контекст наукової мови, виражає відтінки різноманіття навколишнього світу, відображає розвиток професійної картини світу), так і негативні сторони (збільшує обсяг «згорнутої» інформації, знижуючи її доступність за рахунок одночасного функціонування декількох означень)[4, с.165].

Взявши за критерій класифікації рівень обсягу і якісної сторони (семантики) абрєвіатур-синонімів, ми виділяємо два великі класи англійських

ветеринарних абревіатур-синонімів: повні синоніми (абревіатури, які мають повну семантичну взаємозамінність) і неповні синоніми (скорочення, які висловлюють різні відтінки одного і того ж поняття або споріднені поняття різного обсягу). Неповні синоніми збагачують ветеринарний дискурс новими відтінками, фіксуючи різні ознаки одного і того ж концепту, завдяки чому про нього складається більш повне уявлення.

Найчастіше антоніми утворюють пари, вибудовуючи крайні точки тієї чи іншої ознаки по обидві сторони певного критерію. За семантичним характеристикам абревіатури-антоніми так само можна розділити на повні (характеризуючи протилежні полюси однієї ознаки, вони мають рівний обсяг значень) і неповні (відрізняються обсягом значення, перекриваючи лише частину значення свого антагоніста).

Поняття антонімії є умовним і залежить від таких факторів, як контекст, в якому вживаються абревіатури, критерій, за яким вони протиставляються: зникає відповідний критерій і контекст протиставлення - зникають і антонімічні відносини.

Незрівнянно більшу проблему для дослідників англійської медичної абревіатурної лексики представляє омонімія. Кількість омонімічних абревіатур неухильно зростає і досить важко зрозуміти, яка саме абревіатура з десятка омонімічних їй мається на увазі.

Англійська ветеринарна термінологія характеризується контракторами, тобто, такими термінами, які утворені шляхом опущення деяких букв і складів і об'єднанням початкових і кінцевих літер або елементів: dspln (дисципліна) - дисципліна; BSH (бушель) - бушель; imdt (негайно) - негайно.

Продуктивними в системі термінологічних одиниць ветеринарної науки є скорочені терміни, утворені шляхом злиття початкового елемента першого слова і частини другого слова, тобто терміни-«злитки»: OPREX (оперативне навчання) - оперативне навчання; AGRIS (Agricultural information system) – АГРИС(сільськогосподарська інформаційна система); WEACEN (Гідрометцентр) - метеорологічний центр[5, с. 20].

В цілому, абревіації в англійській ветеринарній термінології ілюструють економію засобів вираження при збереженні інформаційної ваги терміна і можуть служити матеріалом для найбільш поширеного способу утворення слів в сучасній англійській мові - словоскладання.

Суть «економного використання мови» полягає в забезпеченні передачі максимальної кількості інформації в одиницю часу, тобто в підвищенні комунікативної ролі мови. З такої точки зору саме економне використання абревіатур мовою розглядається як один із способів концентрування інформації з метою підвищення ефективності спілкування. При такому підході до питання чільне місце займає основна, тобто комунікативна функція, мови, отже, тенденція до підвищення ін-

формативної цінності мовного повідомлення є одним з важливих факторів розвитку мови як соціального явища[6, с. 543].

Однак пояснення абревіації «економією зусиль» є неповним і недостатнім. Абревіація, перш за все, забезпечує потреби спілкування не за рахунок «економії зусиль», а за рахунок конденсованої інформації в комунікативних цілях і тим самим за рахунок підвищення інформаційної цінності певних елементів формального мовного матеріалу.

Висновки. Абревіація виконує специфічні, характерні лише для неї завдання – значною мірою розширює дериваційні можливості лексики, і в цьому її цінність. Відмова від використання абревіатур привела б до непомірного розростання текстів. Майже в усіх європейських мовах є різноманітні абревіатури, але особливо багата на них сучасна англійська мова. Кількість абревіатур, що входять до термінологічних словників, сягає десятків тисяч.

Особливо інтенсивно утворюються акроніми, тобто абревіатури, що набули статусу слів. Поняття антонімії є умовним і залежить від таких факторів, як контекст, в якому вживаються абревіатури, критерій, за яким вони протиставляються: зникає відповідний критерій і контекст протиставлення - зникають і антонімічні відносини. Вивчення способів формування англійської ветеринарної термінології важливо для вдосконалення методів термінознавства та обслуговування сфери професійної комунікації.

Продуктивними в системі термінологічних одиниць ветеринарної науки є скорочені терміни, утворені шляхом злиття початкового елемента першого слова і частини другого слова, тобто терміни-«злитки»: OPREX (оперативне навчання) - оперативне навчання; AGRIS (Agricultural information system) – АГРИС(сільськогосподарська інформаційна система); WEACEN (Гідрометцентр) - метеорологічний центр.

Список використаної літератури

1. Борисов В. В. Абревиация и акронимия. Военные и научно-технические сокращения в иностранных языках / В. В. Борисов. – М. : Воениздат, 1972. – 320 с.
2. Гармаш, О.Л. Запозичення як джерела збагачення словникового складу англійської мови // Нова Філологія. Збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – 217 с.
3. Коваленко А.Я. Загальний курс науково-технічного перекладу. – Київ.: ІНКОС, 2002. – 320с.
4. Луйгас, А. Л. Учебное пособие по английскому языку [Текст] : учеб. по-собие для ветеринарного и зоотехнического факультета / А. Л. Луйгас - М. : Высшая школа, 1963. – 165 с.
5. Мотченко, И. В. Основные тенденции в формировании английской медицинской терминологии [Текст] : автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.04 / И. В. Мотченко. - М., 2001. – 20 с.

6. Розенталь, Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / Д. Э. Розенталь – М. : Просвещение , 1977. – 543 с.

УДК 81'373:811.111

Смірнова Тетяна Володимирівна
 Аспірантка кафедри англійської філології і перекладу,
 Національний авіаційний університет
Смирнова Татьяна Владимировна
 Аспирант кафедры английской филологии и перевода,
 Национальный авиационный университет
Smirnova T.V.
 Post-graduate student,
 National Aviation University

ПЕРЕДАЧА АНГЛІЙСЬКОЇ ТРАНСПОРТНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ НА ПРИКЛАДІ АВІАЦІЙНИХ ТЕКСТІВ
ПЕРЕДАЧА АНГЛИЙСКОЙ ТРАНСПОРТНОЙ ЛЕКСИКИ НА УКРАИНСКИЙ ЯЗЫК НА ПРИМЕРЕ АВИАЦИОННЫХ ТЕКСТОВ
RENDERING ENGLISH TRANSPORT TERMINOLOGY INTO THE UKRAINIAN LANGUAGE BASED ON THE AVIATION TEXTS

Анотація: У статті проаналізовано способи передачі англійської транспортної лексики на матеріалі авіаційних текстів. Досліджено соціокультурні аспекти перекладу. Визначено основні способи перекладу транспортних термінів. Серед них можна виділити власне переклад, експлікацію, калькування, транскрипцію, перекладацькі трансформації.

Ключові слова: фаховий текст, транспортна термінологія, відтворення, способи перекладу, трансформації.

Аннотация: В статье проанализированы способы передачи английской транспортной лексики на материале авиационных текстов. Исследованы социокультурные аспекты перевода. Определены основные способы перевода транспортных терминов. Среди них можно выделить перевод, как таковой, экспликацию, калькирование, транскрипцию, переводческие трансформации.

Ключевые слова: специальный текст, транспортная терминология, передача, способы перевода, трансформации.

Summary: The paper provides an analysis of rendering the English transport terminology into the Ukrainian language based on the material of aviation texts. Socio-cultural aspects of translation are revealed. The research concludes that the key ways of rendering transport terms into Ukrainian are as follows: lexical equivalent translation, descriptive translation, loan translation, transcription, translation transformations.

Key words: special purpose text, transport terminology, rendering, translation ways, transformations.

Постановка проблеми. З розширенням міжнародних взаємин, розвитком нових видів сполучення України з країнами Європи та Сходу, появою новітніх транспортних засобів та систем їх обслуговування вивчення іноземної мови як мови спеціальної набуває фахового термінологічного спрямування, однією з ознак якого є термінологічна двомовність. Терміни різних галузей знань утворюють в українській та іноземній мовах свої системи з внутрішньою впорядкованістю компонентів. Знайти оптимальну відповідність цих систем – важливе завдання сучасної філологічної науки.

Актуальність дослідження зумовлена ґрунтовною потребою вивчення транспортної термінології для полегшення роботи перекладача, який здійснює переклад транспортного тексту з англійської мови українською, оскільки даний текст характеризується насиченістю специфічною термінологією, усталеними словами, словосполученнями, подекуди неологізмами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення загальних проблем терміносистем при-

вертає увагу таких вітчизняних та зарубіжних дослідників, як С. В. Гриньов, Т. Р. Кияк, Р. Ю. Кобрін, Т. Б. Лебедева, Н. І. Нікітіна, О. О. Реформатський, О. В. Суперанська, Т. Brunner, L. Drozd, M. Jacobsson та інших. Функціонування терміна у науковому тексті описують О. М. Іващин, Е. Ф. Скороходько, L. Trimble.

В українській германістиці за останні десятиріччя різногалузеве англломовне термінознавство представлено працями: Е. Брагіної (термінологія кібернетики), І. Гумовської (юридична термінологія в економічних текстах), О. Дуди (кредитно-банківська справа), О. Лотки (термінологія фінансово-економічних взаємин), А. Орлової (медична лексика), Л. Рогач (лінгвістичні терміни), Т. Скоп'юк (обчислювальна техніка), О. Харченка (журналістська термінологія). Проблеми перекладу авіаційних термінів були предметом вивчення українських мовознавців Г. Єнчевої та О. Ковтун. Однак комплексно питанням вивчення транспортної термінології в цілому не займався досі ніхто.

Виділення раніше невирішених частин загальної проблеми. Проблемами перекладу фахових текстів у цілому займався Т. Кияк. Ним розроблено загальні рекомендації щодо перекладу фахових термінів. Проте комплексний аналіз відтворення номінацій транспортного тексту ще досі не застосовувався.

Мета статті. Проаналізувати способи відтворення англійської транспортної лексики українською мовою на матеріалі авіаційних текстів.

Виклад основного матеріалу. При передачі будь-якого тексту в умовах міжкультурної комунікації слід враховувати специфіку мовної культури, соціальне кодування рідної (української) і іноземної (англійської) мов. Такий підхід дозволяє виявити новий погляд на вирішення практичних задач, пов'язаних із проблемами перекладу фахового тексту, наприклад, транспортної тематики. Важливу роль у цьому зв'язку відіграють не тільки знання правил та норм міжнародних та внутрішніх перевезень, транспортної термінології, але й особистісні якості перекладача, тому що при передачі будь-якого тексту відбувається взаємодія двох національних мов [7, с. 21].

Передача тексту – це не тільки заміна мови, але і функціональна заміна елементів культури. Така заміна не може бути повною, оскільки вимога передачі тексту повинна читатися як оригінал навряд чи здійсненна, тому що вона має на увазі повну адаптацію тексту до норм іншої культури [7, с. 51].

Саме поняття взаємодії культур має на увазі наявність загальних / конкретних елементів, і розбіжностей / збігів, що дозволяє відрізнити одну лінгвокультурну спільність від іншої.

Найбільш повне спілкування між різномовними комунікантами здійснюється шляхом створення мови передачі тексту, комунікативно рівноцінної іншомовному оригіналові, тобто, шляхом його перекладу. Поняття «комунікативна рівноцінність» текстів україно-важливе для розуміння механізму передачі іншомовного матеріалу. Для комуніканта два тексти виступають як рівноправні форми існування того самого повідомлення, вони рівноцінні в їхньому функціональному і структурно-семантичному ототожненні [5, с. 36].

Різні види перекладацької діяльності в неоднаковому ступені зберігають близькість до перекладу і, відповідно, відтворюють оригінал з більшою або меншою повнотою. Оскільки досягнення ідеального перекладу є не зовсім можливим, то перекладачеві доводиться йти на різного роду компроміси.

Отже, крім знання транспортної термінології і вміння у разі необхідності користуватися довідковою літературою, професійний перекладач повинен добре знатися на нормах і стандартах транспортного обслуговування в обох мовах, володіти, принаймні, азами ділового спілкування, розумітися на реаліях обох культур, щоб якомога доступніше передати зміст тексту транспортної тематики. У ході роботи над дослідженням було з'ясовано, що при перекладі текстів вихідної мови

труднощі становить відбір відповідника у мові перекладу. Саме тут актуальним постає питання однозначності термінів та їх стилістичної нейтральності.

Англійська транспортна термінологія не є сталою системою. Вона постійно змінюється, як і мова в цілому. Частина лексичних одиниць виходять з ужитку, частина – змінюють значення. Відбувається безперервне поповнення новими термінами в зв'язку з появою нових зразків транспортних засобів, нових шляхів сполучення між містами, державами та розвитком технологій, що безперечно позначається на транспортній галузі. Оскільки термін – одиниця однозначна та стисла, але за змістом об'ємна, то перекладачу спеціального тексту слід не лише добре володіти іноземною термінологією, а й знати фахові терміни рідною мовою та чітко розрізняти усі відтінки значень. У більшості випадків терміни відтворюються еквівалентними термінами мови перекладу, тому такі прийоми як описовий переклад, синонімічна заміна та інші трансформації застосовуються у випадку відсутності відповідника. Проаналізувавши транспортну термінологію, можна стверджувати про її неоднорідний склад. Поруч з однозначними термінами зустрічаються багатозначні. Наприклад, термін *gear* має такі значення «нога», «опора», «шасі», «шестерня», «редуктор» та інші. Тому багатозначність є однією з найголовніших проблем розуміння та перекладу термінів. Досягти адекватності можливо, беручи до уваги контекст та ситуацію.

Найтипівішими способами відтворення термінів фахової мови транспорту можна вважати:

- власне переклад (відбір повного відповідника іншомовному терміну);
- калькування (буквальний переклад, відтворення морфемної структури лексичних одиниць засобами мови перекладу);
- експлікація (описовий переклад – передача описовим шляхом змісту терміна, що не існує в мові перекладу);
- транскрипцію (передача кожного звука мовою перекладу) / транслітерацію (передача кожної літери мовою перекладу);
- трансформації (зсуви в перекладі).

1) Найпоширенішим способом є відбір повного відповідника іншомовному терміну:

The Montreal Convention or the Warsaw Convention system may be applicable to your journey and these Conventions govern and may limit the liability of air carriers for death or bodily injury, for loss of or damage to baggage, and for delay [8]. – Монреальська Конвенція або Система Варшавської Конвенції може бути застосована до вашої подорожі, та ці Конвенції визначають та можуть обмежувати відповідальність авіаперевізників за спричинення смерті або тілесних ушкоджень, за втрату, затримку або пошкодження багажу [6].

У цьому реченні усі транспортні терміни відтворені за допомогою відбору прямого словникового відповідника.

2) Ще одним способом перекладу термінології є калькування. Калькування – це дослівний переклад, де відповідником англійського терміна вибирається перший за порядком відповідник у словнику:

You cannot travel if you do not have all required travel documents, such as passport and visa [8]. – Ви не можете подорожувати, якщо ви не маєте всіх необхідних для подорожі документів, таких як паспорт і віза [6].

У даному випадку українські відповідники англійських термінів утворюються шляхом вибору першого словникового відповідника кожного з компонентів.

3) Одним із способів перекладу термінів фахової мови транспорту є експлікація – передача значення терміна описовим шляхом за допомогою українських словосполучень. У такий спосіб перекладаються терміни, що позначають неіснуючі в мові перекладу поняття: “Big bag” – «БІГ-БЕГ» (змінний мішок, що вкладається в інтермодальну транспортну одиницю і є достатньо міцним для підйому і перевезення вантажів різного типу у великих кількостях); *reimportation* – реімпорт (ввіз попередньо вивезених товарів, ввіз з-за кордону вітчизняних товарів (не проданих, забракованих тощо), що не підлягають переробці).

4) За допомогою транслітерації передається графічна форма (буквений склад) слова вихідної мови, а при транскрипції – його звукова форма: *logistics* – логістика, *container* – контейнер, *terminal* – термінал, *charter* – чартер, *passport* – паспорт, *visa* – віза, *convention* – конвенція.

5) Значна кількість термінів передається за допомогою трансформацій або зсувів у перекладі:

- структурні зміни, які передбачають граматичні зміни в структурі тексту оригіналу та його перекладі:

Passengers on a journey involving an ultimate destination or a stop in a country other than the country of departure are advised that international treaties known as the Montreal convention, or its predecessor, the Warsaw convention, including its amendments (the Warsaw convention system), may apply to the entire journey, including any portion thereof within a country [8]. – Пасажири, перевезення яких має пункт призначення або зупинки не в країні вильоту, повідомляються про те, що міжнародні угоди, відомі як Монреальська конвенція, або її попередник, варшавська конвенція, у тому числі її поправки (система варшавської конвенції), можуть застосовуватись до всього перевезення, враховуючи будь-який його відрізок (етап) в межах країни [6].

- класові зміни – елементи мови-оригіналу та його відповідник належать до різних граматичних класів, наприклад, дієслово перекладається іменником:

Flights may be overbooked, and there is a slight chance that a seat will not be available on a flight even if you have a confirmed reservation [8]. – На рейсах можливий перепродаж, отже є невелика ймовірність, що вільні місця будуть відсутні на

рейсі, навіть за умови, що ви маєте підтвержене бронювання [6].

- зміни мовних одиниць:

Dangerous goods include but are not limited to: compressed gases, corrosives, explosives, flammable liquids and solids, radioactive materials, oxidising materials, poisons, infectious substances, and briefcases with installed alarm devices [8]. – До небезпечних предметів відносяться (але не обмежуються ними): стиснуті гази, їдки, вибухові речовини, легкозаймисті рідини та тверді речовини, радіоактивні матеріали, окислювачі, отрути, інфекційні субстанції, портфелі та кейси з вмонтованими сигнальними пристроями [6].

- внутрішньо системні зміни, які формально збігаються за будовою, але в перекладі відбуваються невластиві досліджуваній мові зміни, наприклад, одна перекладається множиною і навпаки:

For safety reasons, dangerous goods must not be packed in checked or cabin (unchecked) baggage except as specifically permitted [8]. – З метою гарантування безпеки пасажирів забороняється перевозити небезпечні предмети в багажі або ручній поклажі за винятком окремо передбачених випадків [6].

Трансформації також зустрічаються на рівні тексту. У наступному прикладі поєдналися трансформації перестановки та додавання:

EC Regulation No. 889/2002 requires European Community carriers to apply the provisions of the Montreal Convention limits to all carriage by them of passengers and their baggage by air [8]. – Регулювання ЄС Номер 889/2002 (EC Regulation No.889/2002) вимагає від авіаперевізників країн Європейського Союзу застосовувати умови обмежень Монреальської Конвенції до всіх своїх авіапасажирів та їх багажу [6].

У багатьох випадках, особливо при перекладі термінологічних словосполучень, спостерігається одночасне використання кількох способів перекладу. Так, наприклад, зустрічаються комбінації різних перекладацьких трансформацій: *aerodynamic control* – керування за допомогою аеродинамічної поверхні (перестановка+додавання); часткове вилучення терміна: *specific cargo container* – спеціалізований контейнер; додавання пояснювальних слів або зворотів: *stick force* – зусилля, спрямоване на ручку керування, *fan draft* – потік, що створюється вентилятором.

Будь-який фаховий текст характеризується певною повторюваністю термінів. Тому для правильної передачі значення незнайомого й відсутнього у словниках терміна або термінологічного сполучення дуже важливо врахувати і зіставити всі випадки його вживання в даному тексті і лише після цього спробувати з'ясувати значення терміна [4].

Головні труднощі перекладу пов'язані не з перекладом окремих термінів, зафіксованих у термінологічному словнику, а з передачею правильного змісту кожної фрази, якому не завжди

відповідає дослівний переклад. Для цього необхідно деяке знання предмета, про який іде мова.

Кожна спеціальна термінологія є відбитком поняттєвої системи певної галузі науки або техніки у формі терміносистеми.

Отже, переклад термінів – дуже відповідальне завдання для перекладача. Незважаючи на розширення зв'язків між народами на планеті, використання все більш ефективних засобів комунікації і пов'язане з цим взаєморозуміння культур, перекладач повинен брати до уваги той факт, що кожна мова розвивається самостійно: в ній діють власні мовні реалії, закріплені культурно-історичні реалії, з'являються нові реалії, які ще не мають еквівалентів на момент перекладу іншими мовами. Але і попри це перекладачеві доводиться перекладати матеріали, що містять такі термінологічні особливості, з якими він не знайомий. Успіх перекладача в таких випадках залежить від його уміння застосовувати перекладацькі трансформації, основними з яких, як було з'ясовано нами в процесі дослідження способів перекладу транспортної термінології є калькування, транслітерація, опис значення, додавання, перестановка.

Перекладач повинен орієнтуватися в транспортній тематиці та володіти термінами і поняттями цієї галузі; слід уникати «хибно орієнтованих» термінів; необхідно уникати синонімічного вживання термінологічних одиниць або користуватися терміном з більшою вмотивованістю внутрішньої форми, який висвітлює найбільш важливі сторони і ознаки денотата, розкриває саму сутність поняття і тим самим характеризується найбільшою кількістю диференційних ознак; не допускати довільного скорочення термінів; не варто шукати іншомовне слово, якщо в рідній мові вже функціонує лексична одиниця з тим самим значенням; термінологічні лакуни (прогалини) варто заповнювати інтернаціоналізмами; у перекладі повинні використовуватися терміни, що встановлені відповідними державними стандартами; якщо в тексті зустрічається термінологізм, перекладач повинен сам підібрати еквівалент, використовуючи довідкову літературу, або проконсультуватися з фахівцем, в окремих випадках термін можна перекласти описово, методом калькування, транскрипції тощо.

Висновки і пропозиції. У ході дослідження ми виявили, що загалом транспортні терміни мають такі самі шляхи передачі з англійської мови на українську як і всі інші терміни. Головною проблемою перекладу транспортних термінів та термінів-словосполучень є їхня багатозначність.

Термінологія займає ключове місце в лексичному складі підмов наукового стилю. Вона несе

найбільше номінативно-інформаційне навантаження в професійному мовленні. Термінологія виступає в якості основного засобу вираження, збереження та передачі спеціальних наукових понять. Важливою особливістю всіх терміносистем є наявність у них вузькоспеціальних та загальноживаних або загальноприйнятих термінів.

Англомовні терміни в основному пристосувалися до фонологічних норм сучасної української мови, утративши невластиві мові-реципієнту риси. Аналіз результатів освоєння на рівні основних граматичних категорій дає достатні підстави стверджувати, що англомовні терміни повністю підпорядкувалися граматичним нормам української мови та функціонують у межах парадигм, властивих питомих словам.

Найтипівішими способами перекладу транспортних термінів вважаємо: 1) власне переклад; 2) калькування; 3) експлікацію; 4) транскрипцію; 5) перекладацькі трансформації.

Перспективи дослідження вбачаємо у вивченні лексико-семантичних способів відтворення транспортної термінології.

Список літератури:

1. Борисова Л. И. Основные проблемы научно-технического перевода. / Л. И. Борисова – М.: МГУ, 1983. – 212 с.

2. Дуда О. І. Процеси термінологізації в сучасній англійській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київськ. держ. лінгв. ун-т. – К., 2001. – 19 с.

3. Д'яков А. С. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько – К.: Вид. дім "KM Academia", 2000. – 218 с.

4. Кияк Т. Р. Функції та переклад термінів у фахових текстах [Електронний ресурс]. / Т. Р. Кияк – Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/1545/1/84.pdf>

5. Сухенко К. М. Лексичні проблеми перекладу / Київськ. нац. ун-т. ім. Т. Шевченка. / К. М. Сухенко – К., 1992. – 87 с.

6. Умови договору та інші важливі повідомлення – Ukraine (Ukrainian) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.iatatravelcentre.com/e-ticket-notice/Ukraine/Ukrainian/>

7. Шевченко Й. С. Лінгвістичні й дидактичні проблеми іншомовної комунікації. / Й. С. Шевченко. – Харків: Константа, 2002. – 86 с.

8. Conditions of contract and other important notices [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.iatatravelcentre.com/e-ticket-notice/General/English/>

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Jadwiga Sebesta, Eugeniusz Szymik

Chi vuol dell'acqua chiara, vada alla fonte.

Italian proverb

"He who would have clear water should go to the fountain head." Eng.

FROM ENVIRONMENTAL HERMENEUTICS: WATER FROM THE PERSPECTIVE OF JUNG AND SELECTED HOLY BOOKS

Abstract

One of the most basic, primary symbols – water belongs to environmental hermeneutics, which is characterised by a considerable ambivalence. The opposites become so much fused in the interpretative sphere that we obtain an unusual spectrum of meaning, reaching from the land of God to the depths of Hell. The world of Heaven and Earth concentrates around water as a source of values, primary matter, principles of creation and existence. The masculinity observed in rain is connected with the image of femininity painted in the rhythm of waters coordinated with moon phases. The deep recesses of the ocean amazes with its beauty and mystery, while at the same time rising fear of what the bosom of the sea may hide. The beneficial, saving and healing water can sometimes show its horrifying nature, when – as a powerful and dangerous element – it consumes, drowns, dismembers and destroys. Thus, it became a medium for supernatural matters among the forces of nature, with an infinity of interpretation possibilities. The wealth of its symbolism distinguishes the whole culture, both material, as well as spiritual. However, its direct affinity with the phenomenon of life makes water the symbol of symbols, and thus, in a way, the arche of all reflections. Aquatic symbolism plays an important role in Christian beliefs, which it owes to historic influences and inculturation. Its main characteristics remained unchanged, apart from these additional ideas, which relate aquatic symbols directly to Jesus Christ and his teachings. In the context of Christology, the meaning of water remains one of the key issues of natural symbolism in the arena of the supernatural.

Z HERMENEUTYKI NATURY : WODA Z PERSPEKTYWY JUNGOWSKIEJ I WYBRANYCH KSIĄG ŚWIĘTYCH

Streszczenie

Jeden z najbardziej podstawowych, pierwotnych symboli – woda należy do hermeneutyki natury, której cechą szczególną jest głęboka ambiwalencja. Zjednoczenie przeciwieństw zachodzi w kręgu interpretacyjnym tak dalece, iż uzyskujemy niezwykle spektrum znaczenia sięgające wyżyn Boga i piekielnych otchłani. Świat niebian i ziemian koncentruje się wokół wody jako źródła wartości, materii pierwszej, zasady tworzenia i egzystencji. Męskość dostrzeżona w deszczu łączy się z wizją kobiecości zapisaną w rytmie wód współbrzmiających z fazami księżyca. Głęboka toń oceanu zniewala swym pięknem i tajemnicą, budząc jednocześnie lęk przed tym, co skrywa łono morza. Woda jakże dobroczynna, zbawienna i uzdrawiająca ukazuje czasem straszliwe oblicze, gdy jako żywioł potężny acz groźny pochłania, zatapia, rozkłada i niszczy. Wśród mocy natury stała się zatem medium spraw nadprzyrodzonych, ukazując nieskończoność możliwości interpretacyjnych. Bogactwo jej symboliki znamionuje całość kultury, tak materialnej, jak i duchowej. Jednak jej bezpośrednie powinowactwo z fenomenem życia czyni wodę symbolem symboli, a więc niejako arche wszelkiej refleksji. W myśli chrześcijańskiej symbolika akwaticzna zajmuje ważne miejsce, które zawdzięcza wpływom dawniejszym oraz inkulturacji. Jej główne znamiona pozostały niezmienione poza tymi dodanymi ideami, które wiążą symbole akwaticzne bezpośrednio z osobą i nauką Jezusa Chrystusa. W kontekście chrystologicznym znaczenie wody pozostaje na niwie nadprzyrodzonej jednym z kluczowych zagadnień symboliki naturalnej.

Keywords: *environmental hermeneutics, the aquatic symbolism of water (the perspective of Jung), christian symbolism of water (selected holy books)*

Słowa kluczowe: *hermeneutyka natury, symbolika akwaticzna wody (perspektywa jungowska), chrześcijańska symbolika wody (wybrane księgi święte)*

Introduction

As many forms of nature, also water – one of the elements classified as Ionic praelements – co-creates a rich language of symbols. It belongs to the basic visions of culture as the Heraclitean *arche*, being the most closely related to natural history: life, health, survival and evolution. Since the value of life has been given religious significance, also water, as the prerequisite of life on Earth, became the equivalent of sainthood, with

a wide range of theological and anthropological meanings, having a common and even universal value. With regard to philosophical semantics, water is connected, above all, with the acts of purification, new life and spiritual powers. Aquatic sacral symbolism is not devoid of ambivalence, since one of its first hermeneutic determinants is the kingdom of evil or global punishment. Water reflects the infinity of spirit and secret meanders of subconscious life as a symbol of collective

unawareness. Swollen sea waves suggest the foundations of creation (*fons et origo*), vast energy prospects, pure potential, reservoir of power, available for the mind as long as it dreams of its greatness. For C.G. Jung, water includes in its symbolic aspect the dynamics of feelings and mental acts, the unpredictability of which, the potential possibilities, susceptibility to influences, receptivity and logic of the moment makes the *psyche* similar in nature to this element. In a way, water is a medium, in which human can see their reflection in search of immortalisation and answers to the question about their real, metaphysical identity [1.].

Pre-Christian symbolism of water

The aquatic symbolism is one of the most ambiguous areas of references, in which contradictory evaluative symbols stand next to each other [2. p. 177]. This fact can be, in the opinion of C.G. Jung, ascribed to subconscious content, which notices in this particular element of nature a form representing motherly femininity: beneficial, necessary, life-giving and generous, but also too greedy, possessive, heralding death and the final return of the unconscious ["Das Wasser selbst ist zwiegesichtig, ja zweigeschlechtlich. Von den antiken Wasser-Mythologien her ist das bekannt. Der männliche Okeanos, bewegt, mächtig, zeugend; – das mütterliche Meer, da Urgewässer, ruhend, archaisch, gebärend; – diemännlichen Flußgottheiten; die weiblichen Quellnymphen; die narzißtischeSelbstverzehrung des Jünglings im Wasserbild; die im abhängigen Wiederholungslaut sich aushauchende Echo." 3. p. 208]. The fear of being smothered, consumed, or even destroyed accompanies almost all legends concerning this subject.

The mythical past of mankind is in many religious traditions told using a symbolic key, i.e. the deluge, in order to refer to the hermeneutics valid since *Gilgamesh* [4.] to the *Book of Genesis* – the hermeneutics of widespread evil, defeated by absolute disaster, which still marked a new beginning of mankind reborn. The Bible, remaining under the influence of Babylonian, Assyrian (the epic *Atramhasis*), Mesopotamian, e.g. Sumerian (*Eridu-Genesis*) and Akkadian beliefs, adopted the legend of the deluge, along with its main motif, namely the punishment imposed by God or gods. In sources older than the Bible, the incentives for the decision to annihilate are different, e.g. a whim, anger caused by overpopulation, noise or violation of laws [5. p. 15]. During the deluge, as told by priests, in the *Book of Genesis* 7.6-16, the waters merge and create heavy, continuous rain. The waters "under" and the waters "above", called upon jointly to wreak havoc, are a reversed image of the waters separated by Jahwe at the beginning of creation [See Gn 1.10], as if it was an analogy to cosmogony, which this time is concerned with the clearly presented fact of chaos restitution (Hbr. *tehom*, waters – *tohuwabohu*, Akkad. *tiamat*, See Gn 1, 1-24 a) [6. p. 270]. The prehistoric ocean descending to Earth corresponds to the state of primeval darkness, from which the universe had emerged [7. p. 215]. The expanse or abyss, represented as a dark reservoir of waters, is thus a potential fate of the Earth, which, on

God's command, may return to non-existence (*regressus at uterum*) [8. p. 179 – 184].

The Israelites usually associate the dynamics of reservoirs of water with God's interventions. Division of the Red Sea (See Ex 14.15-16) was one of the key events in the history of the chosen people, although according to historians this event took place rather within the area of the Bitter Lakes [9. p. 167]. As opposed to the neighbouring cults, the Israelites were convinced of subordination of creation, and thus that even the most powerful elements must answer to the decisions of the almighty Jahwe (Gn 1.6; Ps 89.10). However, a certain superstition claiming the existence of the devil's sea (Sea of Leviathan) – an autonomous, chthonian and sinister enclave of life in the abyss of evil, which emerges at the end of time, found fertile soil in sapiential tradition and in prophetic fragments of the Apocalypse (See Jb 7.12; Dn 7.2-7, Is 51.9) [10.].

For the believers of Judaism, water is, above all, a tool used in ritual ablutions, which usually made use of the so-called living water, namely water drawn from open, flowing sources, such as rivers, streams or ponds. Water was also used for apotropaic acts: to remove diseases, get rid of demons, bad influences and spells (See Lv 7, 19-21; 15, 13-18; Nb 19, 10-13; 1 Ki 5.10-14) [11.]. Failure to comply with the rule ordering purification by water could sometimes result in death... (See Ex 30, 18-21).

In the *Book of Hosea* we can find a parable of raindrops or dew, the blessed effects of which bring to mind the acts of God himself (See Ho 6.3; 14.6). The Biblical author compares the teachings and laws of God to rain, the generous giver of the Earth (See Dt 32.2-3). Dew would be for the Israelites the Wisdom of God, His eyes or the light of His look (See Is 18.4; 26.19; Pr 3.20). Bedewed plants give hope of prosperity, return of vitality, time of abundance, in which they resemble people waiting for a sign from Heavens, for the Words of God that will imbue them with new life and grace (See Is 45.8; 2 Ki 1.21, Dt 32.2; Jg 6, 36-40).

The message of salvation by the hands of one man appears in many ancient epics, although it is shown differently. Similar motives, containing the legend of the deluge, appear also in ancient Egyptian [12. p. 3 Ancient Egyptian myths use the cosmogonic notion of chaos, understood as infinite watery abyss. Nun, the primordial ocean, is the father of all gods and potentially has both positive, as well as negative significance. Ra, the sun god, shines above the ocean, but with time he, too, has to complete his journey in the water depths] and Greek texts, for example in the story of *Deucalion* told by Hesiod. The deluge was described by the Germans, Hindu people and the Mexicans. This type of historiography was referred to in the dialogue "Crito" by Plato, focused on the ideal of the precious Atlantis, existing beyond the earthly deception and the vanity of the present day [13. p. 16 – 19]. In the Platonic texts, the symbolism of water obtains, above all, the status of an adequate vision of the state ruled by order and social harmony, presented by allegory to undisturbed streams, which join and merge at the end of their harmonious pursuits into one reservoir.

Many religious contexts use the symbol of water as a synonym for majestic divinity, both admired and feared. It is believed that the vastness of oceans and seas hides unfathomable mysteries, or at least serves as a hideout of gods and chthonic demons, allowing them to escape human eyes [14.]. River currents are full of spirits, while lakes and deep waters serve as homes for the most horrifying and imperious beings [The Greeks believed in Poseidon and Oceanus, the Romans in Neptune. The Germans had Mitgard, the ancient snake, chthonic symbol of power, dwelling in the water]. People also associate water – especially water that is difficult to cross, abyssal, with boundaries that cannot be seen – with the land of the dead [15. p. 57]. The ambivalence of water manifests itself in its basic association, integrating life and death [16. p. 350 – 358]: after all, the waters of death do not invalidate the primal intuition that life came from the water depths (so-called hylogenesis) [17. p. 1] . The cosmogonic significance of water as the begetter of gods or the make-up of the cosmos was emphasised by Egyptians (Nu as the primordial substance), as well as Babilonians (Abzu ocean, Tiamat monster – water in the shape of a dragon). Furthermore, the sages of the ancient Egypt associated water with the possibility of reviving dead creatures [18.]. The ambiguity of the symbol consists in assigning it contradictory properties: variability and inertia. The centuries-old misogynism sanctioned comparing femininity to the nature of water, indicating either female inactivity, or instability, amorphism and fickleness. However, the dynamics of this element, its divine nature and clear stream were described to an equal extent with androgenic symbols [19. p. 354, 357].

For a long time, Greek philosophy determined the perspective, according to which the nature of cosmos indicates defined foundations of life, which may be referred to as the principle binding all phenomena into one, specific centre of reference, identical with any of the elements in the world known to mankind. Thales of Miletus chose water as this originating principle, following the notion of *arche* first used by Anaximander [20. p. 43 – 64]. Thales thus reduces the whole reality to the first element, the moisture of which can be seen and felt in each fragment of the cosmos available to us [Water constitutes 70% of Earth surface and makes up 70% of the human body.]: it is the beginning and the end of things, their permanent pillar or substance, and thus literally the principle of the universe [21. p. 76n.]. In the opinion of the ancient people, Thales supposedly referred to the old worship of inception, which involved taking an oath to Styx and a conviction – already mentioned in Homer's texts – that Oceanus is the supreme of all divine seniors. The motif of the suffering of Tantalus in the "Odyssey" is a reminiscence of the fear of the punishing element. Tantalus, although he is surrounded by water, cannot satisfy his thirst, as whenever he tries to take a sip, the water retracts and returns to the underground. The legend is related to the function of spiritual verification and dispensing justice, as some common rituals were supposed to cleanse, experience and test those, who are even slightly suspected of violating the imposed laws [22. p. 22].

The most well-known fact of the symbolic history of water is its recognition as the prototype of the omnipresent variability. The sentence spoken by Heraclitus, which found a permanent place in the history of philosophy, is "*Panta rhei*" (Πάντα ρεῖ) – "everything flows". This statement of Heraclitus constitutes a distinct emphasis for movement, variability, dynamics and dialectical change of everything that exists, and the river metaphor seemed to vividly present this truth. Rapid river current makes its substance undergo irreversible changes at any given moment, causing everything it contains to, at the same time, be and not be identical with the temporarily understood essence of this reality. You cannot step twice into the same stream and consistently preserve, in this stream of things, yourself as an unchanged *physis*. Thus, only the fact of becoming is permanent, the metamorphosis of phenomena, which constantly passes away, unable to capture our thoughts in the kaleidoscope of mirages [23. p. 95]. Empedocles synthesizes the achievements of physicists, recognising water as one of the four principles founding the reality, in which the process of emerging of all forms consists in combining of four elements: fire, earth, air and water [24.].

The aquatic symbolism is related to the process of self-discovery through contact with the deepest layers of the self. Reaching into the subconscious fields of our self resembles looking at the water surface, reflecting our face in the mirror of nature, which teaches us the logic of the passing time:

The spirit of Man
Resembles water:
Coming from heaven,
Rising to heaven,
And hither and thither,
To Earth must then
Ever descend. [25.].

Christian symbolism of water

Christians took over from Jewish culture some allegoric threads related to aquatic symbolism. Tertullian wrote about aquatic prehistory in the context of the first days of creation [26. p. 135 – 139]. The ideas assimilated by Christians also include positive interpretation of living water ["Unsere Sprache ist reich an Ausdrücken, die ein "lebendiges" Wasser umschreiben, die am häufigsten gebrauchte Metapher ist wohl die vom Lebensstrom. Das breit dahinfließende Wasser nimmt seinen Weg, ungeachtet aller Hindernisse, überspült Steine, schwemmt die Erde fort, trägt ganze Berge ab, häuft neue auf und führt alles, was sich in seinen Bereich begibt, mit sich fort in einer unaufhaltsamen Bewegung. Das fließende Wasser als Lauf des Lebens, das viele "Einflüsse" aufnimmt und über alle Zufälligkeiten hinweg mit Kraft einen Weg findet, um schließlich seine individuelle Hülle zu verlassen und einzugehen in das eine, überindividuelle Sein." 27. p. 2], being a soteriological sign, which through the hands of The Messiah serves the needs of the Gospel, but also invigorates the human body, by restoring its strength and health (See Jn 5.4). Walking on water, calming a storm during a journey, as well as the emblem of Christianity – the fish swimming upstream

– all this creates the logic of water symbols, expressing God's might and power, the trust of the believers, as well as the fact that the Christ's followers belong in the Kingdom of Heaven [28. p. 48 – 70]. Travel by water highlights the difficulties occurring during the earthly itinerarium – it involves fight of elemental powers, winds and rapacity of violent waves, threatening to sink the boat, i.e. the extremely fragile existence, subject to the wildest attacks of fate.

Water is the world, which the Christians try to overcome, aiming at changing it. Celtic Christianity even introduced the custom of confirming one's unconditional faith through voluntary journey beyond the ocean – this act was known as the "green martyrdom" and was at that time considered a sufficient reason for canonisation [29. p. 24].

The religious significance of water is reflected in baptismal rituals practiced since the dawn of Christianity. Water means there not only the need for cleansing, forgiveness of sins, but above all the transformation of life, marked with immersion in the death of the Saviour [30.]. Thus the relationship between the motif of death and water becomes closer again. The water grave refers to the fate of Jonah, but the new Christian context indicates safe rest inside a fish, which for the followers of The Messiah of Nazareth has the face of the Christ Resurrected ["*Wer hat die Wasser in ein Gewand gebunden? (Sprüche 30.4). Zur Bedeutung des Wassers in der jüdisch-christlichen Überlieferung und Tradition*" 31. p. 60]. Another type of Christ is Noah, who participates in the judgment of sinners, but despite the risk of death victoriously leads mankind to salvation, being the bearer of the anthropological excellence [32. p. 72].

The prototype and foreshadowing of the sacramental well of graces springing in Christ was the miracle of water that broke forth from a boulder with the power of Moses' prayer (See Ex 17.6; 1 Cor 10.4). Total destruction of earthly possessions would be considered final, if there was no water, therefore the discouraged people, deprived of land, heritage and temples still believes God's favour, since He provides them with streams of water and rain, watering the soil. As in the days of the prophet Jeremiah, so at any given time in history, the presence of living water fills with hope ["*Lorsque la monarchie s'écroula en 587 avant J.C. et que les signestradiionnels de la présence de Dieu, le temple, la possession de laterre, les sacrifices, le sacerdoce et Jérusalem, furent détruits, beaucoup dirent : «Dieu nous a abandonnés et nous a oubliés. » Mais Jérémie répliqua: « Dieu n'a pas oublié ! Dieu n'a pas rompu son*

alliance avec nous ! » « Comment le sais-tu ? » demandèrent-ils.« Parce que la pluie continue à tomber, et les fleuves continuent à allervers la mer en irriguant la terre... »" 33.].

An important symbol in the Christian symbolic language is the image of a spring as the source of living, purest water. A lot of elements may be indicated here, which form the entire horizon of understanding: spiritual life, power of God, truth, awareness, wisdom, the bud of eternity and immortality [34. p. 71f], joy, salva-

tion, life-giving spring (Siloe, Betesda), and finally theophany and the name of God (See e.g. Pr 13.14; 16.22; Jr 2.13, Ec 21.13) [35. p. 258]. The last of the aforementioned explications appears in the conversation between Jesus and the Samaritan woman, and constitutes a transfer of the divine attribute to The Messiah, with simultaneous indication of the future gift of the Holy Spirit (See Jn 4.14). The Holy Spirit (*fons vivus* in the hymn "Veni Creator") soars above the water of Baptism, just like He did at the beginning of creation (See Lk 3.21; Gn 1.2) [36. p. 44], as He announces and performs the act of creation each time. Rebirth from water and Holy Spirit are, according to the words of Christ, the only gateway to eternity (Jn 3.5). In its symbolic interpretation, Baptism refers to the primeval religious beliefs concerning the need to fight in the abyss of the "waters of death". Creation of new life is preceded by a fight with evil – a sea serpent, an equivalent of Satan. This is the spirit of the mystagogical catechesis of St. Ciril of Jerusalem [37. p. 54]. A man baptised through immersion is exposed to the devil, but in the symbolic abyss of death he is taken over by the hands of Christ, who passed (*transitus est*) through the gates of death and crossed them as the New Adam. Those baptised in the name of the Holy Trinity abjure darkness and put on new clothes as a sign of belonging to the eternal Light (See Ga 3.27). In the East, the ritual of Baptism is called "photismos", which means enlightenment.

The spring of the water of life is mentioned by Zechariah and Ezekiel (See Zc 14.8; Ezk 47.1-12), and later in the Apocalypse of John, already as a Biblical antitype (See Re 7.17; 22.1). It found a permanent place in the artistic canon, in the images depicting salvation in Heaven [38. p. 501 – 502]. A fountain (*fons iuventutis, fons vitae* or *fons pietatis*) [39.] breaks forth in front of the altar of Mystic Lamb, showing the way towards refreshing streams, thus fixing a new centre of the universe, just like once the centre was the spring of the four legendary rivers (See Gn 2.10-14) [It refers to the rivers: Tigris, Euphrates, Pison (Ganges), Gekon (Nile) 40. 492 – 493].

The Church reminisces the painting described above by identifying the heavenly spring with sacramental life, and the four rivers – with the Gospels [41.]. The prophet allegory of the Heavenly Jerusalem contains reference to spring water, the Messiah's water of blessings, which flows down the temple threshold and heads East, where Light is to appear (*ex oriente Lux*). This is the anticipation of the Christ's coming in glory (See Jl 4.18, Ezk 47, 1-12). All creatures staying in this water will be saved upon being touched by the ray of the victorious Sun. Christ is represented as the one, who quenches spiritual thirst, which can be ultimately satisfied only by God – the source of all water, since the inborn insatiable nature of man forces him to constantly demand and want, without limitation to the earthly possessions (See Jn 7.37; Is 12.3; Eph 5.26). Refreshing water, providing respite during hot sunny days, thus became a significant element in the supernatural order (See Is 12.3; 44.3) [42.]. It is a synonym of infinity, reality, the beginning or the end of which cannot be found within the boundaries of the senses, for which the

circle of the unknown things is infinitely greater than the meagre number of known things:

"Water, which meets to be a sacrament of Christ; to wash, not to be washed! You are the beginning and the end, you cause us to not know the end." [43. p. 422].

Water fills the world, therefore, as a common component of nature, it represents mankind living in each part of the world, and hence figuratively replaces ontic properties of humanity, contrasting with the higher rank of God: we can find this model in the symbol of water and wine, as an union of both hypostases. The Divine is presented as wine, which is either the purpose of the miraculous transformation, or the Eucharistic element, reflecting the nature of God co-existing with the nature of "water", namely the human substance in the Saviour.

The Christian idea of eternal life resembles rest in a shaded place, abundant in pure, cool water. This state of happiness was called "refrigerium", and referred to the marvellous feeling of refreshment upon drinking water from the Christ's spring of redemption and salvation. Extremely similar ideas can be found in Arabic customs and literature. For the believers of Islam, the greatest blessing is the gift of holy water – given from the heavens like golden droplets. The Muslims usually call themselves the sons of heavenly rain. It did not slip the commentators' attention that by using this specific aquatic symbol they emphasise their archetypal masculinity, since water coming from the sky and fertilising the soil appears in many contexts as the figure of a man [44. p. 31]. Ritual sprinkling, present in most religions known to mankind, was adopted as a symbol of transfer of power, energy and life. Therefore, asperges means a mental transformation, recovery of the proper ritual state or spiritual fertilisation, e.g. gaining the ability to perform an important cultic function [45. p. 481].

Summary

One of the most basic, primary symbols – water belongs to environmental hermeneutics, which is characterised by considerable ambivalence. The opposites become so much fused in the interpretative sphere that we obtain an unusual spectrum of meaning, reaching from the land of God to the depths of Hell. The world of Heaven and Earth concentrates around water as a source of values, primary matter, principles of creation and existence. The masculinity observed in rain is connected with the image of femininity painted in the rhythm of waters coordinated with moon phases. The deep recesses of the ocean amazes with its beauty and mystery, while at the same time rising fear of what the bosom of the sea may hide. The beneficial, saving and healing water can sometimes show its horrifying nature, when – as a powerful and dangerous element – it consumes, drowns, dismembers and destroys. Thus it became a medium for supernatural matters among the forces of nature, with an infinity of interpretation possibilities. The wealth of its symbolism distinguishes the whole culture, both material, as well as spiritual. However, its direct affinity with the phenomenon of life makes water the symbol of symbols, and thus, in a way, the *arche* of all reflections. In Christian beliefs, aquatic

symbolism plays an important role, which it owes to historic influences and inculturation. Its main characteristics remained unchanged, apart from these additional ideas, which relate aquatic symbols directly to Jesus Christ and his teachings. In the context of Christology, the meaning of water remains one of the key issues of natural symbolism in the arena of the supernatural.

Bibliography:

1. Bachelard G. (1942), *L'eau et les rêves*, Paris.
2. Eliade M. (1988), *Obrazy i symbole*. Tłum. M.,P. Rodakowie. Warszawa.
3. Böhme H. 1988), *Eros und Tod im Wasser – »Bändigen und Entlassen der Elemente«*. *Das Wasser bei Goethe*. In *Kulturgeschichte des Wassers*. Red. H. Böhme (Frankfurt am Main).
4. *Gilgamesz* (1967). Tłum. R. Stiller. Warszawa.
5. Stachowiak L. C. (1996), *Potop biblijny*, Lublin.
6. *Woda*. W: M. Lurker (1989), *Słownik obrazów i symboli biblijnych*. Tłum. K. Romaniuk. Poznań.
7. Jung G.C. (1994), *Mefistofeles i androgyn*. Trans. B. Kupis. Warszawa.
8. Loewenstamm E.S. (1984), *Die Wasser der biblischen Sintflut: ihr Hebraischen und ihr Verschwinden*, "Vetus Testamentum" 34.
9. *Morze Czerwone*. In: *Kultura biblijna. Słownik* (1997). Red. D. Fouilloux, A. Langlois, A. Le Moigné, F. Spiess, M. Thibaut, R. Trébouchon. Trans. M. Żurowska. Warszawa.
10. Jeschke M. (2004), *Meeresgeschichte der Bibel*, Stuttgart.
11. Reymond P. (1958), *L'eau, sa vie et sa signification dans L'Ancien Testament*, Leiden.
12. Blum-Heisenberg B. (1988), *Die Symbolik des Wassers: Baustein der Natur: Vielfalt der Bedeutung*, München.
13. Rohr C., *Kulturgeschichte: Leben am Wasser, Leben mit dem Wasser*. In: <http://www.sbg.ac.at/ges/people/rohr/wasser07.pdf> 08.07.2008.
14. Holmberg U. (1997), *Das Wasser des Lebens. Göttinnen und Wasserkult*, Bern.
15. Eliade M. (1988), *Historia wierzeń i idei religijnych*. T.I. Trans. S. Tokarski. Warszawa.
16. McGovern J.J. (1959), *The Waters of Death*. „The Catholic Biblical Quarterly“ 21.
17. Blum-Heisenberg B. (1988), *Die Symbolik des Wassers: Baustein der Natur: Vielfalt der Bedeutung*, München.
18. Ninck M. (1967), *Die Bedeutung des Wassers im Kult und Leben der Alten. Eine symbolgeschichtliche Untersuchung*, Darmstadt.
19. Lurker M. (1994), *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*. Tłum. R. Wojnakowski. Kraków.
20. Detel W. (1988), *Das Prinzip des Wassers bei Thales. Kulturgeschichte des Wassers*. Red. H. Böhme. Frankfurt am Main.

21. Reale G. (1994), *Historia filozofii starożytnej. I – Od początków do Sokratesa*. Trans. I. Zieliński. Lublin.
22. Rohr C., *Kulturgeschichte: Leben am Wasser, Leben mit dem Wasser*. In: <http://www.sbg.ac.at/ges/people/rohr/wasser07.pdf> 08.07.2008.
23. Reale G. (1994), *Historia filozofii starożytnej. I – Od początków do Sokratesa*. Trans. I. Zieliński. Lublin.
24. Böhme H., G. (2004), *Feuer, Wasser, Erde, Luft. Eine Kulturgeschichte der Elemente*, München 2004.
25. Goethe von W. J., *Śpiew duchów ponad wodami*. Trans. T. Łada-Zabłocki.
26. Tertulian (1970), *O chrzcie*. Trans. E. Stanula. Warszawa.
27. Blum-Heisenberg B. (1988), *Die Symbolik des Wassers: Baustein der Natur: Vielfalt der Bedeutung*, München.
28. Goettmann J. (1960), *Le thème de l'eau dans la Bible*. „Bible et la vie chrétienne” 31.
29. Rohr C., *Kulturgeschichte: Leben am Wasser, Leben mit dem Wasser*. In: <http://www.sbg.ac.at/ges/people/rohr/wasser07.pdf> 08.07.2008.
30. Chryzostom J. (1993), *Katechezy chrzcielne*. Trans. W. Kania. Lublin.
31. Blum M. (2004), *Wer hat die Wasser in ein Gewand gebunden?" (Sprüche 30,4). Zur Bedeutung des Wassers in der jüdisch-christlichen Überlieferung und Tradition* „Wissenschaftsmagazin der FU Berlin“ 2.
32. Daniélou J. (1950), *Sacramentum futuri. Études sur les origines de la typologie biblique*. Paris.
33. *L'eau pou la vie*. W: http://www.ofm-jpic.org/aqua/dl/francais/water_fr.pdf
34. Steffen U. (1988), *Taufe. Ursprung und Sinn des christlichen Einweihungsritus*. Stuttgart.
35. Battistini M. (2006), *Symbole i alegorie*, Warszawa.
36. Bauer S. (2006), *Wasser als Symbol in Mythos und Religion*. „Wasser” Juli.
37. Jerolimski C. (1973), *Katecheza 3: O chrzcie*. In: *Ibid.. Katechezy*. Trans. W. Kania. Warszawa.
38. Kopaliński W. (2006), *Słownik symboli*, Warszawa.
39. Wadel B. M. (1969), *Fons pietatis* Göteborg.
40. Cirlot E. J. (2000), *Słownik symboli*, Kraków.
41. Binding G. (1970), *Quelle in Kirchen als fontes Vitae*. Köln-Graz.
42. Hidioglo P. (1994), *L'eau divine et sa symbolique*, Paris.
43. Św. Amroży (1977), *Wykład Ewangelii wg św. Łukasza X,48*. Trans. W. Szoldrski. *Pisma Staro-chrześcijańskich Pisarzy*, T. 16. Warsaw.
44. Bouguerr L. M. (2005), *Water: symbolism and culture*. (LES RAPPORTS DE L'INSTITUT VEOLIA ENVIRONNEMENT N°5) Paris.
45. Kopaliński W. (2006), *Słownik symboli*, Warszawa.

Jadwiga Sebesta, Ph.D. in Dogmatic Theology at the Catholic University of Lublin.

Professionally associated with the Library of the University of Silesia. She is a translator of German literature. She wrote several dozen articles and scientific papers within the scope of culture studies, German studies, philosophy and theology, and is the co-author of the book *Na zachód od Edenu... czyli mit Górnego Śląska oczyma niemieckojęzycznych pisarzy i poetów – emigrantów* (Max Tau – Bruno Arndt – Arthur Silbergleit) (Cieszyn, 2014).

e – mail: jadseb@interia.pl

Eugeniusz Szymik, Ph.D., assistant professor in the Department of Early Education and Media Pedagogy at the University of Silesia.

He has been conducting research on the use of drama methods in teaching Polish as well as at all stages of the education process. The author of the following books: *Drama w nauczaniu języka polskiego* (Kraków 2011), *Edukacja regionalna w szkole podstawowej – skrypt dla nauczycieli i studentów* (Cieszyn 2013) and dozens of articles on the teaching of Polish and pedagogy. He is also co-author of the book *Na zachód od Edenu... czyli mit Górnego Śląska oczyma niemieckojęzycznych pisarzy i poetów – emigrantów* (Max Tau – Bruno Arndt – Arthur Silbergleit) (Cieszyn 2014).

e – mail: gienekszymikpoczta.onet.pl@onet.pl

Андрей Беличенко

к. философ.н

ст. н.с. Ин-та философии НАН Украины

КОСМОЛОГИЧЕСКАЯ ЭСТЕТИКА: ЦВЕТ КАК ВЫЗОВ НОВОЙ ФИЗИКЕ

Аннотация

В статье впервые предложен способ качественного описания глобального порядка физического мира за пределами его эмпирических данных. Вводится физическое понятие о красоте мироздания как системотворческом факторе его описания. На ряде мысленных экспериментов обосновывается идея об оптической струне и следующей из неё идее о Цвете как концептуальной и физической среде распространения частиц и волн таким образом, что они не столько взаимодополняют друг друга, как это показано в Копенгагенской программе интерпретации квантовой теории, сколько опосредуют свою связь с помощью оптической струны. В итоге открывается возможность неформального описания корпускулярно-волнового единства.

Ключевые слова: физичность красоты, эстетика физики, оптическая струна, модель физического мира в виде поляризационной камеры обскуры, цветовая среда, локальное окрашивание частицы-волны.

Andrei Belichenko, Ph.D.

*The cosmological aesthetics***Annotation**

I offer new qualitative approach to the problem of knowing of the world behind the corpus of the empirical data. For this I physicalize the aesthetical notion of beauty. Then I introduce the new physical essence as the optical strings. At least it allows me make the nonformal description of the wave-particle's unity.

Key words: aesthetics of physics, optical string, world as the camera obscura, color media.

Начало 21 века ознаменовалось громкими открытиями в фундаментальной физике, убедительно и наглядно доказавшими правильность магистрального пути развития наших знаний о мироздании, основа которого была заложена еще в начале прошлого века титанами неклассической науки. Неочевидные истины стали для нас очевидны только теперь. Как бы ни относиться к неклассической науке сейчас, с каких бы критериев ее ни судить, она оказалась права и выдержала испытание временем. Бозон Хиггса открыт, гравитационные волны существуют реально. Это значит, что Стандартная модель элементарных частиц полна, а общая теория относительности работает. Однако эйфория по этому поводу вряд ли распространится дальше школьных учителей физики и ее популяризаторов-борзописцев. Проблема не в том, что победителей не судят, а в том, что мы следуем по следам столетних богинок. Иначе говоря, Природа силой затаскивает нас в свой храм и открывает перед нами свои загадочно прекрасные законы весьма нелюбимым для нашего интеллектуального самолюбия вопросом «ну что, наконец-то, видишь сам?», – но далеко не мы сами учим природу, какой ей на самом деле быть. В этой краткой статье я попытаюсь показать, как давно, с пифагорейцев, известная эстетическая составляющая миропознания, так беззащитно ставящая в один ряд космологию с косметикой на основе не очень солидной в академических кругах идеи красоты, из побочного продукта превращается чуть ли не в главную тайну чисто научного теоретизирования.

Все согласны с тем, что мы открыли почти все законы природы. Однако нам мало что известно о том, ПОЧЕМУ они таковы!

Почему же объективные законы космоса подчиняются более основополагающим законам красоты, о субъективности оценки которой долдонят даже прокуроры? И почему сама эта красота становится таким же реальным параметром мира, как масса и ускорение? Я намерено обостряю суть проблемы, грозящей вновь скатиться в извергнувшее ее лоно метафизических спекуляций, чтобы взять понятие красоты в качестве физического термина, доступного математизированию. Красота очень математична и нередко сопровождает даже самое заурядное математизирование. Мало того, красота, кроме того, или как следствие из сказанного, еще и очень физична, как показывает история становления первых научных программ. Для меня важно говорить о красоте физических теорий не в смысле «эстетического наслаждения» и «этического удовлетворения», но именно в рамках чисто космологической проблематики, а именно в русле вечных вопросов о законах причинности и природы пространства-времени. При этом проблема причинности будет сведена мной к проблеме полноты, поскольку именно поиск причины физического явления делает его описание полным. Что же касается набившей оскомину «природы пространства-времени», то она так же так или иначе зависит от того, как мы понимаем причинность – как полноту или как связность (запутанность).

Безусловно, не менее известна загадочная роль законов симметрии, определяющей форму и суть главных физических законов. Многие верят, что симметрия целиком исчерпывает все мыслимые темы красоты в науке. На деле она ее только начинает. Красота – это, безусловно, симметрия, спору нет. Но красота – это в реальности симметрия плюс еще что-то.

Каков же физический смысл этого самого сакраментального «еще что-то»? Каждый учёный прекрасно знает, что в процессе работы над научной проблемой в его уме вертится целая область головоломок, для которых нет не только названия, но даже смутного образа. Сравнение с живописью напрашивается тут само собой, и не нужно от него отказываться. Мир подобен картине, а для создания картины одного знания о ее будущей симметрии и компоновке пространства мало. Есть еще целая стихия и совершенно удивительная по продуктивности и способности делать картину создающей себя саму. Это стихия цвета.

И вот суть нашей эстетики космологии именно как раз в том, что только включение в наш анализ физических проблем параметра Цвета и сведёт концы с концами, двойным ходом показывая причину эстетичности физики и открывая природу симметрии. Как только мы вводим в фундаментальные теории критерий Цвета, тут же чудесным образом фактор красоты из чуть ли несерьёзного и стыдливо скрываемого в редких и скупых афоризмах классиков науки превращается в реальный способ решать главную сверх-задачу космологии – Теорию Великого Объединения четырёх фундаментальных физических взаимодействий.

Я убеждён, что Цвет как полноценное физическое понятие сыграет в будущей космологии такую же роль, какую в ней вот уже 25 веков играет понятие симметрии. На чём же основано моё убеждение? На общей констатации кризиса геометрического догматизма и исчерпания идеи пространства в фундаментальной физике. На смену геометрии как системотворческого фактора приходит оптика. Идеи поляризации и интерференции должны придать теориям синтеза новый импульс. Парадигма Цвета сменит парадигму симметрии. Точнее, она расширит ее и придаст ей принципиально новые смыслы. Только понятие Цвета в силах сделать красоту реальным понятием и проблемой математизированной физики. Только понятие Цвета наведёт мосты между традиционной количественной физикой и так называемой *качественной физикой*, или иначе современной натурфилософией, рискующей своим статусом серьёзной науки ради сомнительной попытки решить проклятые проблемы, какие та не может даже сформулировать. Философия стала когда-то очень давно служанкой богословия, как качественная физика сейчас помогает традиционной физике прийти в себя после головокружительных успехов.

Прежде всего, проблема Цвета прояснит необходимость вписывания физики сознания в космологию. Космологизация сознания требует превращение эстетических компонент теоретизации в их главную движущую силу. Более того, эстетизация теоретической науки открывает новые горизонты решения ее принципиальных проблем постановкой проблем абсолютно новых. И тогда мы не будем угрюмо брести по пустыне космоса, ориентируясь в ней по следам Эйнштейна, а сами вынудим будущих физиков попытаться стать из следопытов природы ее законодателями.

Прежде всего, нужно отдать себе отчёт, о какой эстетике тут идёт речь. Исходной интуицией для меня в рабочем замысле космологической эстетики стала «трансцендентальная эстетика» Иммануила Канта (1), понятая им нетрадиционно, а именно, как проблема восприятия, поставленная в зависимость от априорных условий ощущения вообще. Априорность делает такой анализ сверх-эмпирическим и сверх-логическим, а лучше сказать, она выводит его в сферу трансценденции, чистого созерцания. Противоречия между априорностью условий восприятия и абсолютной зависимостью этих же условий от субъекта нисколько нет, по той причине, что и сам субъект этот трансцендентален. Иначе говоря, пространство и время полностью субъективны – настолько, что даже более привычная для нас субъективность восприятия оказывается производной из этой пространственно-временной субъективности. Как известно, эстетика именно что традиционно занимается чувствами и восприятием. Для нас схема Кантовской эстетики поучительна в том, что мы видим, отчего зависят наши чувства. Такова спекулятивная эстетика Канта. Мы же задаёмся целью построить космологическую эстетику как стержневую часть будущей качественной физики таким образом, чтобы сделать, напротив, восприятие не зависимым, как у Канта от априорности чистых форм пространства и времени – а подлежащим, то есть придать ему субстанциональные качества или, проще говоря, исходить из некой самовспирающей прото-среды, называемой мной космологическим Цветом.

Несмотря на то, что сопоставление с Кантовской эстетикой лишь усиливает ощущение спекулятивности от и моей космологической эстетики, всё же, как я попытаюсь показать, ее создание вызвано вполне реальными и чисто научными причинами. Я имею в виду не только пределы человеческого миропознания как такового, сознание которых всё более усиливается после агностицизма Канта с его принципиально непознаваемой «вещью-в-себе» и после современного неокантианства Николаса Рёшера с его «пределами науки», но и чисто практический феномен конструктивной ограниченности размеров физических приборов размерами нашей планеты или даже масштабами Солнечной системы. Столь же соответственно ограничена и степень точности измерения этих огромных уже не просто макро-, а мега-приборов, таких, например, как нынешний Большой Адронный Коллайдер, как раз и построенный для обнаружения бозона Хиггса. В итоге появляется живейшая необходимость познавать мир за пределами его конкретных эмпирических данных. Или, иначе говоря, создавать качественную физику будущего, в рамках которой мы окажемся в ситуации первых греческих естествоиспытателей-физиологов, которые еще просто-напросто не имели сложных научных приборов.

В центре моего научного анализа стоит по вышеуказанным причинам проблема полноты картины мира и его физического описания. Насколько могут по большому счёту ЛЮБЫЕ научные теории

учитывать и включать в себя ВСЕ и именно все эмпирические факты мира? Как учитывать в своём теоретизировании еще Непознанное или даже принципиально Непознаваемое?

Безусловно, каждое очередное крупное научное открытие раздвигает горизонты наших представлений о мире, даря нам еще один канал связи с ним, а, следовательно, и новый способ его познания. Давно говорят о возможности астрономии гравитационных волн, и вот в скором времени она станет реальностью. У нас появится возможность исследовать космос за пределами световых, рентгеновских и радио-лучей. Это значит, что можно будет более детально изучать пока во многом загадочные «тёмную материю» и «тёмную энергию». Однако вечные проблемы не зря называют вечными. Суть в том, что этих проблем МАЛО, не так много. А значит, у нас впереди весьма ограниченный ресурс новых методов изучения мира. Рано или поздно мы столкнёмся с принципиальной невозможностью познавать мир прямо в лоб, непосредственно. И тогда нам понадобится новый рабочий план его качественного анализа.

Чтобы очертить план работы, проанализируем основные модели космоса в истории. Такой анализ поможет нам сформулировать конкретнее вопрос о полноте в его зависимости от свойств того, что собственно полно (картина мира) и чем оно собственно полно (степень доступности для нас эмпирических фактов мира). Это мир-шар у греков, мир-машина у Лапласа и мир-фононная решётка, приведшая к теории суперструн. Легко заметить, как эволюционировала в них идея полноты – от континуума у греков до дискретной корпускулярности у Лапласа, и далее вновь до континуума колебательных мод в теории струн. Это показывает, что идея полноты всякий раз зависела не от того, реально ли картина мира полна, а определялась всего только локальными параметрами межэлементных взаимодействий. Точнее говоря, полнота наших знаний о мире зависит не только от совершенства наших приборов, но и от стройности наших теорий, от того, вообще говоря, насколько они «красивы». Повторюсь, красота тут не только дополнительное ощущение совершенства теории, но и реальный способ достигать его вновь и вновь. В случае космологической эстетики, как подсказывает моя интуиция, степень полноты современной научной картины мира зависит от разрешения противоречия двойственности описания мира, а именно корпускулярного и волнового. Это противоречие можно или снять, как это делает теория струн, или наоборот, возбуждать еще сильнее, чтобы довести его до абсурда, что и делает предлагаемая тут *космологическая теория Цвета*.

Теперь добавим модель мира-поляризационной камеры обскуры. Для этого введём понятие не

геометрических, а *оптических струн*¹. Как колебания традиционных в космологии струн рождают элементарные частицы, так колебания оптических струн рождают комбинации цветовых оттенков, позволяя калибровать (приводить к общему знаменателю) СВЯЗИ между частицами противоположных фундаментальных физических взаимодействий. Теперь введём сознание – оно поляризует оптические струны, делая КАРТИНУ объективного мира СУБЪЕКТИВНОЙ. Космос работает как зеркальный фотоаппарат, подстраивая мир-копию не только под мир-оригинал, но и под самого фотографа. В таком случае иметь полную картину мира, то есть иметь описание всех его ВОЗМОЖНЫХ состояний, это значит построить на пространстве Цвета гомеоморфизм отображения внешних эмпирических данных в подпространство случайных отклонений от них. Что и называется чувственным восприятием мира как целого. Отсюда яснее видна фундаментальная роль чувственного восприятия в качественной физике будущего. А впрочем, она всего лишь возвращает нас на новом витке теории к наивной протофизике первых греческих натурфилософов. Магия чувственного восприятия, приводящая нас к наивной обыденной картине мира, в том и состоит, что эта картина, учитывая лишь наличные факты, каким-то загадочным образом включает в них и ВСЕ возможные. Это рождает знаменитый обыденный здравый смысл и не менее известное чувство реальности или адекватности. Опытные люди потому и мудры, что каждое новое происшествие напоминает им нечто из уже случившегося на их памяти.

Чтобы понять физическую природу оптических струн, вспомним о взаимосвязи гравитационных волн с гравитонами (элементарными частицами гравитационного поля). Волны реальны и закономерны, частицы виртуальны и принципиально случайны. Напряжение между этими полюсами классической и квантовой теорий нарастает уже больше века и не снято до сих пор. Классическая теория считает позицию квантовой теории неполной и половинчатой. Чтобы снять противоречие между двумя этими противоположными подходами, уместно применить принцип красоты. А именно представим, что у нас есть возможность каким-то образом скопировать два описания одного и того же мира – классическое, волновое, и квантовое, корпускулярное. Традиционный принцип красоты утверждает, что у нас не будет никакой возможности отличить две копии мира, два его моментальных снимка. Притом, что так называемые квантовые эффекты могут наблюдаться на макроуровне, а значит, вносить различие в классическое и квантовое описания. Однако в нашем случае нам важно отметить аспект полноты-неполноты двух описаний, и вот в этом отношении итоговые картины мира будут тождественны, ибо обе они

¹ Мне не удалось найти в популярной литературе понятие оптической струны или что-то похожее на него, хотя, возможно, в специальной литературе наверняка нечто схожее уже давно существует.

Оптическая струна может быть представлена в виде оптоэлектронного волокна или в виде лазерного жезла.

лишь удостоверяют протокольные показания макро-приборов. При этом взаимодополнительность классического и квантового описаний, сама по себе не лучший выход из их явной несовместимости, становится в нашем примере частным случаем их тождественности и эквивалентности, потому что наличная готовая картина мира ставит нас перед миром, как уже случившимся фактом и иных фактов просто не может быть по определению. Нелучайно некоторые считают корпускулярное описание классическим, а волновое – квантовым, хотя проблема именно в двусмысленности волны-частицы.

Проблема в том, что, даже имея один и тот же прибор, подсчитывая его показания в двух разных теориях мира, мы получим принципиально РАЗНЫЙ набор эмпирических данных. Однако загадка в том, что две картины мира, полученные на основе этих двух наборов фактов, окажутся в итоге и в целом идентичны. Я имею в виду не то, что картина мира по Птолемию сходна с картиной мира по Копернику, ибо это различные ИСТОРИЧЕСКИЕ парадигмы, а то, что в пределах ОДНОЙ исторической парадигмы разные теории дают в итоге одну и ту же картину мира. Причина в неокончателности любого полного описания мира. Что мы здесь называем картиной мира, а что парадигмой? Обыденный смысл этих понятий самый глубокий. Определения этих двух выглядящих очевидно понятий действительно кажутся тривиальными. Имеется в виду, что картину мира составляют несколько научных парадигм. В общих чертах картина мира есть визитная карточка исторического развития науки. Собственно картина мира есть сумма того, что мы на данный момент ЗНАЕМ о мире, тогда как научная парадигма есть один из основных способов смотреть на мир, порождающих конкретную картину мира. В нашем случае есть три парадигмы – корпускулярная, волновая и струнная. Понятно, что для каждой из этих парадигм картина мира является общей и одной и той же, ведь она создана усилиями каждой из них.

Критерием различия картины мира и научной парадигмы становится проблема полноты описания мира. Суть в том, что целью парадигмы не есть полнота описания. Лишь картина мира прямо объявляет своей целью полноту своего описания мира, ибо она и определяет себя как предельно глобальная и детальная. Картина мира зависит от тех возможностей миропознания, какие для ее складывания открывает каждая творящая ее парадигма. Проблема в том, что современные картинотворящие парадигмы прямо противоречат друг другу. Хотя для всех них картина мира одна и та же, а значит, соответствующие им суб-картины мира эквивалентны, несмотря на это происходит запрограммированное парадигмами искажение общей картины мир. Творя картину мира на основе противоречивых парадигм, мы априори искажаем ее.

Когда мы вводим понятие оптической струны, это двусмысленное описание мира, приводящее к противоречию научных парадигм друг другу, не снимается, а лишается своей безысходной

фатальности и замкнутости частицы и волны друг на друга. Суть оптической струны в том, что она, не меняя заново законы макро- и микро-миров, меняет смысл их соотношения. А именно меняет смысл тождества итоговых классической и квантовой картин мира. Эти картины одинаковы в целом количественно, но различны качественно. Проще говоря, у них разные ОТТЕНКИ колеблющихся при сотрясении системы мир-сознание оптических струн. Так вот неклассический принцип красоты.

Таким образом, красота в виде сверх-физического Цвета становится фундаментальной единицей полного описания мира. Тем самым проблема миропознания из физической и антропной становится эстетической и не-антропной, ибо более глубокие, чем квантовые законы соотношения теоретических взглядов на мир не могут найти решение в формулах теоретика, то есть количественно, а снимаются уже непосредственно, а значит, качественно, в глубинах самой реальности тождественности взаимодополнительных картин мира, когда, к примеру, гравитационные волны как колебания ткани пространства-времени, данные в виде свечения оптических струн, творят нечто вроде цветомузыка тотального сотрясения мира-камеры при ее очередном скачке бесконечного развития.

В чём же выгода введения понятия оптической струны? Если взять в скобки проблему красоты, то всё выглядит очень прозаично. Оптическая струна сужает колебания пространственной струны лишь до оптического диапазона, которому отвечают световые волны и световые частицы, фотоны. Конечно, при этом появляется еще один очень важный момент, накладывающий ограничение на степень полноты описания картины мира – это постоянство скорости света. События, лежащие за пределами конуса света, не могут быть обнаружены и об их существовании нельзя сказать вовсе ничего. Однако, если вывести теперь из скобок феномен красоты, то картина мира, описываемая оптической струной, кардинально изменится. Все знают, что Парфенон прекрасен и что причина его красоты таится в загадочных числовых пропорциях его пространственных размеров. Будем называть такую красоту математической и нематериальной. Цель космологической эстетики во введении понятия о физической и материальной красоте. Если математическая красота не изменяет мир, но делает его таким, каким он уже фактически есть, то физическая красота динамична и активна, а потому для неё нет раз и навсегда готовых состояний мира.

В чём же отличие между пространственной струной как выражением математической красоты и оптической струной как выражением физической красоты? В том, что пространственная струна скрывает противоречие между волной и частицей внутри свойств пространства-времени, а оптическая струна, наоборот, выводит это противоречие в буквальном смысле на свет так, что это противоречие превращается в конструктивный элемент более полной и широкой картины мира, помогая перейти от неполноты квантовой картины мира к полноте

нового цветного описания. В этом смысле пространственная струна являет собой эстетику Парфенона, а оптическая струна эстетику иконы. Налицо прорыв из эмпиризма в трансценденцию. Пространственная струна снимает противоречие между волной и частицей в понятии собственно струны, тогда как оптическая струна, наоборот, выпячивает это противоречие, переподчиняя его из области пространства-времени в область света – так, что постоянство скорости света не гасит, а усиливает корпускулярно-волновое противоречие, переводя его из математики в физику. Действительно, движение частицы ограничено, ибо она не может двигаться быстрее света, а распространение волны ограничено скоростью своего распространения в окружающей ее СРЕДЕ, а не только скоростью света в вакууме. Цвет и выступает тут такой вот концептуальной средой, своего рода эфиром, внутри которого оптические струны связывают волны и частицы таким образом, что оставляют их каждую самой собой, хотя и делая при этом струнное описание мира более полным, чем корпускулярно-волновое. Это происходит за счёт того, что учитывается фактор красоты как дополнительной возможности или свободы картины мира качественно включить в себя еще неизвестные состояния мира.

В этой статье я рассматриваю красоту как физический фактор и физическую силу, точнее, физическую энергию. Я связываю с этой целью красоту картины мира с ее полнотой. Парфенон красив, так как к его пропорциям нельзя ничего более прибавить, как и отнять: они полны. В математическом смысле теория считается полной, если для доказательства любой ее теоремы достаточно системы ее основополагающих аксиом. В физическом смысле картина мира считается полной, если априори считается, что теоретически в ней можно определить положение и скорость любой частицы в любом месте и в любое время. Очевидно, что физическая полнота может быть установлена лишь на счётном множестве всех частиц данного мира. Для нашего подхода полнота, однако, важна не сама по себе, а лишь как критерий красоты картины мира, если понимать ее как гармонию и баланс внешних объективных параметров мира и внутренних его ощущений внутри сознания наблюдателя. Это значит, что математическое отображение числа событий или состояний мира на пространство Цвета как промежуточной концептуальной среды должно быть гомеоморфным, то есть однозначным. Этим самым несчётное множество становится или может стать счётным. Этот важный момент моей схемы показывает, что с помощью Цвета даже квантовое описание мира может стать полным.

Цвет выражает красоту как физический фактор, включая в наши рассуждения процессы чувственного восприятия не только физических параметров волн и частиц, а всего мира в целом в его теоретической картине. В итоге любое положение частицы и состояние волны оказывается концептуально и физически окрашенным. В этом двуединстве теории и реальности таится особенность моего

эстетического понимания физического смысла оптической струны. Окрашенность создаёт цветную окрестность вокруг каждой частицы и представляет распространение волн как переливы цветовой среды. Таким образом, мир может быть упорядочен не только на основе объективных физических данных его элементов, но и благодаря чувственному восприятию его глобальной красоты. Получаем что-то похожее на фотоснимок мира, который, копируя мир в его конкретном глобальном состоянии, выражает его внутреннюю свободу быть *одновременно* ИНЫМ. В этом глубокая роль встряски мира или его катастрофичности, при которой колебания струн отвечают сотрясению глобальных мировых порядков. Это похоже на перетряску калейдоскопа.

Подытоживая свою еще не совсем продуманную в деталях статью, где мне было гораздо важнее наметить новый рабочий план будущей космологии, сформулирую кратко ее основную идею и модель – *чтобы получить полное квантовое описание мира, он должен быть скопирован в некой цветной картине мира*. Мир устроен как фотоаппарат, делающий самостоятельно свои же снимки-копии. Для прояснения механизма устройства такого оптического мира вспомним придуманный Эйнштейном в 1930 году на Сольвеевской конференции мысленный эксперимент с часами, линейкой и чем-то напоминающим затвор фотоаппарата, так что электрон, проходящий сквозь него, должен иметь определённые физические характеристики еще ПЕРЕЖДЕ их конкретного определения на опыте. Это значит, что полное квантовое описание возможно. Несмотря на то, что вывод Эйнштейна был опровергнут Бором, для нас важна сама схема этого эксперимента, если вообразить, что весь мир состоит из всего лишь одного электрона и тогда отношения электрона и мира действительно напоминают дающий миры-снимки мир-фотоаппарат. Видимо, обращение к зеркальной симметрии неслучайно часто используется в космологических рассуждениях, тогда как в моей модели мира-камеры зеркальность имеет не пространственный, а оптический смысл, поскольку копирование мира как раз и приводит к его окраске.

Каков же физический смысл окрашивания оптической струны? Согласно знаменитому мысленному эксперименту Эйнштейна, Подольского и Розена (ЭПР) с двумя электронами, разделёнными большим расстоянием, реальность есть нечто большее, чем показания макроприборов, ибо физические объекты даже микромира могут существовать независимо от их измерения. Это значит, что количественное и качественное описание мира эквивалентны в целом. Окрашивание окрестности частицы-волны есть феномен качественный. Окрашивание окрестности волны и частицы происходит при превращении пространственной струны в оптическую. В моей модели это означает, что фактор красоты начинает играть системотворческую роль в сложении картины мира не столько в его буквальных показаниях приборов, сколько из-за включения экстра-экспериментальных составляю-

щих развития мира в ходе его периодической перетряски. И буквальной, материальной, физической – и иносказательной, происходящей при постепенной смене корпуса основных экспериментальных данных, происходящем при неуклонном повышении точности измерения макроприборов.

Роль оптической струны в этом глобальном процессе центральна, поскольку, как световая часть оптической струны вводит локальный релятивистский момент в связь волны и частицы, так цветовая часть такой струны вводит нелокальный момент в необусловленное экспериментально взаимоотношение волны и частицы. Помимо того, что это объясняет выводы ЭПР, мы получаем выход к новой полной квантовой теории некомпенгагенского типа интерпретации.

Вот почему ответить на знаменитый детский вопрос Эйнштейна, существует ли луна, когда мы на неё не смотрим, можно столь же детски – да, луна существует, потому что это очень... красиво)))

Как же работает мир-камера обскура? Если ее трясти, то в результате каждого сотрясения рождается мир-копия (мир-снимок). Конкретнее говоря, пространственная струна порождает элементарную частицу, а после того, как эта струна в результате пространственно-временной встряски превращается в оптическую, то эта оптическая струна копирует ту же самую элементарную частицу за счёт ее взаимодействия с фотоном этой оптической струны. Таким образом, возле каждой частицы мира стоит как бы ее собственный микрофотоаппарат, который фотографирует ее так, что, накладывая все вместе эти снимки частиц, мы получаем глобальную копию мира. Очень важно, что собрать и согласовать все копии частиц мира в единую копию без априорной картины мира практически невозможно. Это выглядит так, как, если бы каждое моргание глаза творило новую живописную картину окружающего мира. Толчок сотрясения общий и для мира и для сознания. В итоге они подстраиваются друг под друга, рождая общую реальность.

Зачем же мир в этой модели периодически копирует себя? И что происходит с его копиями дальше? Где они хранятся? В этих вопросах есть два плана – философский, спекулятивный и научный, космологический. Двойственность и соответственно удвоение, образец и его след – это стержневая тема мировой философии. Философски такой дуализм означает в древних учениях движение. Смысл следа в демонстрации, кроме того, неоднозначности начала и конца, что обыгрывает грамматология современного философа Жака Деррида. Для меня же удвоение мира есть способ достичь его вечности, делая его вечным не столько во времени, сколько в материи. Космологический смысл удвоения мира в том, чтобы включать и выключать его неоднозначность и противоречивость в картине мира, так что, когда картины мира достигают максимума рассогласования, мир самостоятельно копирует себя и тем самым снимает своё рассогласование с собой. Ведь, как я уже говорил, две картины

мира разных парадигм тождественны. В тождестве как раз и таится научно-философский смысл двойственности. Как результат мир не в силах развиваться без собственной картины мира. Материя не может существовать без сознания. Эта взаимонужда материи и сознания друг в друге лежит в основе законов развития мира.

Мир и картина мира не могут существовать друг без друга. Неслучайно материализм делает акцент на мире, а идеализм – на картине мира. Исторически первой возникла вербальная картина мира в виде Книги мира, *Liber Mundi*. Это произошло в Шумере в третьем тысячелетии до нашей эры. Затем книжная парадигма перешла в Иудею. Суть отличия книги мира от картины мира в том, что книга читается однозначно и закономерно, что позволяет предсказывать события мира на основе ее книги. Тогда как картина мира может иметь несколько взаимоисключающих интерпретаций и противоположных точек зрения. Книга мира – это мировой Закон. Картина мира – это в большей мере научное художество со всеми его атрибутами красоты, формы и стиля. Картина мира в целом более материальна, а книга мира более ментальна. Картина мира открывает ментальное измерение материи в том плане, что отличает материю от квази-материи точно так же, как сознание феноменологически отличается от психики. Картина мира есть, скорее, именно квази-материя – в той мере, в какой на основе картины мира можно отличить два мира или суб-мира. Точнее, картина мира располагается между сознанием и квази-материей. О картине мира писали больше, чем о книге мира – например, Витгенштейн и Хайдеггер, оба пытались схватить картину мира как типичную для европейского мышления черту представления мира. В космологическом плане картина мира может включать в себя сразу несколько книг мира, работающих в парадигме нелинейного письма и нелинейного чтения. Физически книга мира есть набор его описаний на языках математики. Для нашей проблемы полноты описания книга мира точнее даёт знать о сути вопроса, а именно насколько можно количественно просчитать по описаниям мира реально существующий мир. Иначе говоря, нетривиально во всех этих рассуждениях сам факт того, что конкретное полное описание мира в его книге мира в иной картине мира может быть... неполным.

Красота оказывается после всего вышесказанного самым философски честным и самым научно радикальным критерием полноты именно из-за своей уязвимости и быстропроходящести. Каждый знает, что красивый цветок цветёт недолго, но именно в этой его нестойкости сходятся все *противоположные* потоки мироздания, в своём напряжении собирая максимально полное число элементов, часть из которых ответственна за совершенство цветка, а часть – за его разрушение. Снова знакомая картина – крайности творят более полную картину мира, ибо включают в неё огромную промежуточную область. Красота – это драма взаимоотношений материи и сознания.

В итоге полная картина совместного генезиса материи и сознания выглядит таким образом. Вначале колебания пространственно-временной струны порождают частицы, закладывая в их свойства дуалистические корпускулярно-волновые потенциалы. Затем противоречие между этими потенциалами приводит благодаря модуляциям пространства-времени к перерождению пространственно-временной струны в оптическую. Она порождает фотоны, вследствие чего мир копируется и получаем два объема – мир и картину мира. Мир есть область материи, а картина мира – область сознания, коррелирующая с областью материи благодаря чисто физическим процессам. В создание такой картины мира вносят свой равный вклад и участие корпускулярная и волновая парадигмы. Отвечающие каждой из них суб-картины мира оказываются принципиально эквивалентны, о чём я уже говорил выше. Эквивалентность суб-картин мира приводит к тому, что для того, чтобы различать соответствующие им суб-миры – корпускулярный и волновой – они должны окрашиваться с помощью подсветки оптических струн. В результате такой расцветки суб-миров противоречие между корпускулярной и волновой суб-картинами на первый взгляд УСИЛИВАЕТСЯ, а на самом деле именно это противоречие и приводит к общей итоговой ПОЛНОЙ картине мира. Ведь она включает в себя крайности, а с ними и всю обширнейшую промежуточную область. Что и требовалось показать)))

Конечно, я сильно упростил существо проблемы, так как не учёл квантово-полевой формализм, феномен запутанности частиц, задачу согласования квантовой теории и общей теории относительности и т.п. Но было важно не это – а лишь предельно острая противоречивость двух подходов – квантового и классического, которая так глубоко обсуждалась в дискуссиях Эйнштейна и Бора, и с тех пор не нашла разрешения и снятия.

Теперь нам, наконец, становится понятна глубокая мудрость Природы. Из обрисованной мной модели мира уже более ясно, почему же законы Природы именно таковы, каковы они сейчас есть. Действительно, если бы не было корпускулярно-волнового дуализма, не нужно было бы периодически встряхивать мир, чтобы создавать его копию, называя ее картиной мира, с целью открытия скрытого самотождества мира. Вот почему, балансируя на грани своей полноты-неполноты, мир только и может стать открытым самому себе.

Полнота кажется многим очевидным и тривиальным, самопонятным понятием. Кажется, очень легко отличить полную систему от неполной,

как если бы речь шла о сосуде с водой. Ясно, что в динамической системе полнота относительна и зависит от условий определения параметров системы. Ясно так же, что критерий красоты ограничивает полноту, а потому делает ее неполной, а значит, красота не может стать системообразующим фактором полной картины мира. И почему, вообще говоря, картина мира должна быть непременно полной? Ее цель не только в полноте описания мира, но еще более в согласовании материи и сознания на данном этапе развития мира. В этой статье полнота считается не столько структурным, сколько ментальным, умственным понятием, становящимся мерой зависимости материи и сознания друг от друга. Кратко говоря, полнота – это след Другого и голос Иного. Полнота есть показатель степени присутствия Другого в моём Я. Пример с наполненным водой сосудом становится в этой интерпретации полноты смыслом присутствия мысли в сознании. Сознание без мысли неполно. Материя без сознания неполна. И вот утверждая, что красота есть критерий полноты, я как раз и выражаю эту связь полноты мира и его картины с сознанием, ибо *красота как полнота может существовать лишь в сознании.*

Красота старомодное понятие, но красота многолика. Чтобы понять красоту полотен Пикассо необходимо гораздо большее интеллектуальное усилие, чем при наслаждении красотой картин Боттичелли. Но Рембрандт сложнее Пикассо, ибо требует очень большого внутреннего опыта самоанализа. Пикассо конструирует, Рембрандт дерёт за живое. Пикассо – это красота неизвестного, Рембрандт – это слишком хорошо известная большая совесть. Вывод понятен: мы считаем мир красивым именно из-за его временной... неполноты, ведь та обещает нам лучшее в нас самих, внушая этим НАДЕЖДУ. А полнота не в том, чтобы всё было на месте, а в том, чтобы всё было хорошо.

Думается, что, требуя от теории полного описания реальности, Эйнштейн окажется в будущем точно так же прав, как и в случае предсказанных им сто лет назад и недавно открытых экспериментально гравитационных волн.

12-15.02.2016

Литература

1. Кант И. Критика чистого разума. – Пер. с нем. Н.О. Лосского. – М.: ЭКСМО, 2009. – 736 с.

2. Грин Бр. Ткань космоса. Пространство, время и текстура реальности. – Пер. с англ. – Изд. 2-е. – М.: URSS, 2011. – 611 с.

Андрей Беличенко

ст. науч. сотруд. Ин-та философии НАН Украины

канд. философ. наук

Andrei Belichenko, Ph.D.

НЕКОТОРЫЕ ХИМИО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ РАБОТЫ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО МОЗГА ПРИ ИДИОСИНКРАЗИИ И СИНЕСТЕЗИИ В СВЯЗИ С ПРОБЛЕМОЙ СОЗНАНИЯ
SOME CHEMICAL COMMUNICATION ASPECTS OF THE HUMAN BRAIN FUNCTION IN THE IDIOSYNCRASY AND SYNESTHESIA IN THE CASE OF MIND-BODY PROBLEM

Аннотация

Впервые предложена гипотеза о происхождении сознания из индукции (наведении) одного человеческого организма на другой с помощью сигнальных молекул. Подобная синестезийная модель химико-коммуникационных процессов может лежать в основе работы мозга не только «неразумных» живых существ, в частности, обезьян и мышей, но и человека.

First this issue guesses for the hypothesis of the genesis of the consciousness from the induction of the human organism on another one with the help of the signal molecules. Such synesthesia model of the chemical communication process would be ground on the brain function of the all live beings, and of the human being as well.

Key words: chemical communication, physics of consciousness, signal molecules, chemical stimulation of the neurons, chemical communication bricolage, mind-body problem.

Ключевые слова: химико-коммуникация, физика сознания, идиосинক্রазия, синестезия, сигнальные молекулы, химико-коммуникативная стимуляция нейронов соседних участков мозга, химико-коммуникационный симтезис, нейрофизиологический дуплет, химико-коммуникативный бриколаж, теория переименования.

For S.

Нередко древние интуиции первых учёных оказываются весьма продуктивными на новом этапе развития науки, получившей более технически оснащённую основу. Идея обмена некими элементами, частицами, происходящего при общении людей в актах чувственного восприятия и языково-знаковой коммуникации, зародилась на очень раннем этапе древнегреческой протонауки. Ещё греческие атомисты – Демокрит из Абдер и Анаксагор из Клизомен – утверждали, что весь мир состоит из атомов, а значит, из них состоят из люди. Согласно тезису Анаксагора «всё со всем было вперемешку» предполагалось, что мир образован из нескольких типов частиц (гомеомерий), так что преобладание одного вида частиц обуславливает одни качества тел, а других – другие. По отношению к человеку это привело к идее о том, что психические характеры и наклонности всех людей зависят от того, какой тип веществ преобладает в их организмах. Согласно Анаксагору ощущения возникают по принципу противоположности, так как родственное не испытывает действия со стороны родственного (1, С.527), что предполагает обмен частицами при восприятии и контакте между людьми. Различая душу и ум, Анаксагор принимает Душу как принцип движения частиц, а Ум как причину их движения (1, С.529, С.534). Поэтому «коль скоро Ум мыслит всё, он по необходимости должен быть «несмешанным»... чтобы «овладевать», т.е. чтобы познавать» (1, С.529).

Помимо этой атомарной модели существовала ещё коммуникационная модель – у Мориса

Метерлинка (1862 – 1949), который в своих трактатах «Разум цветов» (1907) и «Жизнь пчёл» (1901) выдвинул, как я понимаю, идею о вне-человеческих причинах зарождения человеческого разума, исходя из физиологических механизмов коммуникации и поведения.

В своей короткой статье я соединяю атомарную и коммуникационную модели, чтобы конкретизировать идею Метерлинка о переходе языка в сознание на новом этапе развития наук о мозге. Если кратко, суть моей идеи в том, что *сознание асимметрично работе мозга*. Это, с одной стороны, возобновляет идею Анаксагора о принципе противоположности при рождении ощущений и напоминает такой известный феномен человеческого восприятия, как идиосинক্রазия и синестезия. А с другой, показывает причину «несмешанности» ума, находящегося как бы в равновесии и бесчувствии, ведь противоположное уравнивается противоположным.

1. Химико-коммуникация у растений

Идея коммуникации растений, высказанная Метерлинком, активно развивалась в последней четверти прошлого века различными биофизиками и ботаниками, однако затем была отброшена как «ненаучная». В частности, ставился вопрос о влиянии классической музыки на скорость развития растений. И всё же в последнее десятилетие идея коммуникации растений получила второе рождение в связи с использованием более тонких физических приборов и более сложных экспериментов. Было экспериментально доказано, что существует, как горизонтальная, так и вертикальная передача информации между растениями одного вида при воз-

никновении угрозы их существованию. Так, к примеру, когда жираф начинал поедать деревья на опушке рощи, сигнал об этом поступал на близлежащие деревья, и они выделяли горькое вещество, которое отпугивало животное. Было обнаружена такая сигнальная молекула, как метанол. Всего же сейчас найдено уже около тысячи сигнальных молекул, участвующих в прямых и опосредованных процессах совместного проживания и размножения биологических организмов. Существуют сигнальные молекулы, использующие межвидовые отношения. Так, растение может выделять вещества, которые привлекают насекомых, поедающих вредителей данного растения. Отмечается, что такие сложные механизмы химио-коммуникации были выработаны в результате длительной совместной эволюции биологических видов.

2. Химио-коммуникация у животных

Этот вид коммуникаций менее изучен, чем у растений. Однако защитные вещества известны у многих животных, самый известный пример – выделение острого неприятного запаха при возникновении опасности у скусна. Кроме того, то же наблюдаем у некоторых рыб. Интересно повторить опыты с растениями, допустим, с белыми мышами, поместив одну мышь в Y-образную кормушку, когда мышь предлагается еда, которую никто не ел, и та, которую ела она сама или другая мышь или другое животное. Если на принятие решения мыши влияют некие сигнальные молекулы, то мышь выберет уже надкушенную еду. Очень интересно, что этот выбор связывает процесс предвидения с процессом поведения, ибо мышь выбирает опробованную еду, по-видимому, потому, что она думает, что она более безопасна и более полезна для неё, используя чужой опыт принятия пищи. Сигнальные молекулы являются метками при определении свой-чужой и при очерчивании своей территории. Интересно изучить биохимический профиль мыши, длительно живущей в изоляции, одиночестве, и у мыши, общающейся с себе подобными.

3. Химио-коммуникация у людей

Было уже давно замечено, что между людьми действуют некие «флюиды», что приводят к рождению симпатии или антипатии на биологическом бессознательном уровне. Самым ярким примером химио-коммуникации у людей является, как известно, эмоции, возникающие коллективно – на совместных зрелищах, стадионах, театрах, рок-концертах и т.п. При этом самой известной сигнальной молекулой оказывается адреналин, который влияет, как на нервную, так и на сердечно-сосудистую системы человека. Известно также, что различные виды пищи возбуждают у людей разные чувства. Так, буддисты и вегетарианцы верят, что поедание убитых животных подавляют духовную ауру человека, ибо передают ему через еду страдания и муки, какие испытывали животные, чьё мясо он ест.

Чувства стали у людей метками их собственных жизненных миров. Не зря же поэт сказал – «и дым отечества нам сладок и приятен». Запах родных людей, к примеру, может заменить общение с

ними, потому что благодаря синестетическому механизму (о котором я поговорю ниже) может вызывать воспоминания о далёких встречах и давних разговорах. На этом химио-коммуникационном механизме построена культура памяти, социальные ритуалы и даже религиозные культы.

Давно знают о том, что люди обмениваются вирусами, бактериями, грибами, микроэлементами. Но, кроме того, нужно обратить внимание на такие установленные психологические факты химио-коммуникации у людей – 1) коллективная эйфория, паника и истерия, 2) более частые приступы галлюцинаций у людей, находящихся в длительной изоляции, 3) эффект живого присутствия общающихся людей – этим театр сильнее, чем кино, 4) индукция временного психического расстройства у нормального человека при его общении с психически больным. Всё это указывает на существование неких не-знаковых коммуникаций у людей. В этом плане *вербальный не-язык есть языком сигнальных молекул*. Говорят о языке цветов, языке запахов, языке эмоций, языке жестов и т.п. Во всех них участвуют химио-коммуникативные процессы.

В основе химио-коммуникации у людей, как и у животных, находится, по-видимому, стимуляция нейронов головного мозга сигнальными молекулами, прямо или опосредовано влияющими на клетки вещества (например, глиальные клетки), внутри которых эти нейроны находятся.

4. Индукция сознания как асимметричный ответ на химио-коммуникацию

Известно, что и мозг и сознание появились у людей в результате длительной и сложной биологической, исторической и социальной эволюции. Моя интуиция о химио-коммуникативном механизме порождения сознания как коллективного феномена основана на моей идее о мозге как супер-материи, в которой в силу чисто биохимических механизмов, активизирующихся при коммуникации между первыми людьми, индуцировалось нечто схожее с тем, что сейчас явно или неявно называют человеческим сознанием, как бы его философски ни понимать. *Сознание как со-знание есть продукт коллективного взаимодействия без-сознательных субъектов*. Или, иначе говоря, *сознание есть перекрёстной коррекцией и корректировкой с помощью неизвестных пока до конца сигнальных молекул поведения, языка и рефлексии сообщества людей*. При этом в полном согласии с принципом противоположности Анаксагора и в русле диалектически идей Гераклита феномен сознания возник и развился как *противоположный* чисто материальным своим коррелятивным пусковым механизмам. Сознание в этом плане следует назвать *ментальными идиосинкразией и синестезией*.

Сознание является в этом смысле всего только расширенно понятыми идиосинкразией и синестезией, точнее, теми процессами, остаточными и атавистическими, архаическими признаками которых у современного человека являются процессы идиосинкразии и синестезии. Синестезия (от древнегреческого греч. συναίσθησις: σύν «вместе», и αἴσθησις «ощущение») как «единство чувств»

есть нейробиологический феномен, при котором раздражение в одной сенсорной или когнитивной системе ведет к автоматическому, непроизвольному отклику в другой сенсорной системе. Идиосинкразия (от греч. *ίδιος* — своеобразный, особый, необычайный и *σύνκρασις* — смешение) — болезненная реакция, возникающая у некоторых людей в ответ на определённые неспецифические (в отличие от аллергии) раздражители. В основе идиосинкразии лежит врождённая повышенная реактивность и чувствительность к определённым раздражителям или реакция, возникающая в организме в результате повторных слабых воздействий некоторых веществ и не сопровождающаяся выработкой антител. В настоящее время термин используется редко; его основное современное значение близко к понятию ферментопатия, так как болезненные проявления часто связаны с недостаточностью определённых звеньев обмена веществ в условиях той или иной внешней нагрузки.

Общеизвестно, что одними из первых учёных, попытавшихся связать возникновение психических явлений с физиологией его мозга были Иван Сеченов (3) и Иван Павлов. Исходным понятием для них стало понятие рефлекса. В моей химио-коммуникативной модели центральным есть понятие нейрофизиологического *дуплета* (от «двойной удар в миллиарде», когда посылаемый шар ударяется одновременно по двум стоящим). Поскольку дуплет исходит из того положения элементов, какое сложилось любым способом в данный момент времени и является, по большому счёту, случайным, при дуплете происходит такая комбинация связи элементов, которую можно назвать бриколажем (создание вещи из того, что, во многом случайно, есть на данный момент в наличии). При таком *бриколаже* (*bricolage* – франц., ремесленная работа из подручных материалов, от *bricole* – мелкая плохо оплачиваемая работа), то есть связи действие-отклик как одного целого, происходит одновременное воздействие на несколько целей, при котором отклик от действия на одну цель является действием на другую цель, но не в одном участке нервной системы, как у Сеченова-Павлова, а в целом организме как единства разных систем, а не только одной нервной. Понятие бриколажа оказывается психофизическим обобщением понятия рефлекса.

Но важнее то, что оно позволяет подключить к научной теории сознания всю современную постмодернистскую натурфилософию, получившую импульс от разрушения метафизических схем у Ницше, создавшего большей частью биологическую модель сознания с ориентацией на волю и желания, и заканчивая символической теорией сознания Бодрийяра, который, собственно, и ввёл понятие «бриколаж» как философский термин. В научном плане химио-коммуникативный бриколаж становится единицей анализа взаимодействия организмов различных людей в процессе их развития и общения, а шире – как механизм биосоциальной коммуникации групп людей. Речь идёт о *коллективных* биохимических рефлексах человеческого

сообщества, которые можно назвать *биологическим Интернетом*.

Чтобы выявить химио-коммуникационный механизм в работе человеческого мозга, нужно сравнить аналогичный механизм в жизни растений и животных, в котором участвуют сигнальные молекулы, ферменты и молекулы-мишени. Это позволит определить наиболее вероятное место сигнальных молекул в цепочке биохимических реакций, происходящих при работе мозга человека. А далее следует провести соответствующий эксперимент. Наиболее продуктивно в этом плане исследование взаимодействия глиальных клеток с нейро-трансмиттерами.

5. Что передаётся при передаче мысли?

Возникает вопрос – если сознание есть не причина, а отклик на причину или реакцию, то каким образом отличить материальную причину от нематериального отклика? Для этого представим себе две мысли, одну человек осознаёт до конца и поэтому вполне может считать завершённой и продуманной, а другую почему-то не успевает осознать, и она проходит в таком вот смятом и незавершённом и недодуманном виде. Являются ли две эти мысли биохимически тождественными? То есть, одна ли и та же цепочка реакций причиняет и ту и другую мысли? Если конечно, считать, что у них вообще может быть материальная причина. Так вот, наш мысленный эксперимент как раз и ставит вопрос о том, может ли у мысли быть материальная причина. Ведь если довести наш эксперимент до своего логического предела, то окажется что материальная причина включает-запускает равно и мысль и не-мысль (чувство мысли, заменяющее саму мысль, или предмысль, или послемысль и т.п.), а значит, не в этой причине источник самой мысли. Тогда оказывается, что есть еще что-то, что позволяет нашему сознанию различать готовую мысль от неготовой. И это, конечно, не материальные, а чисто логико-семантические критерии, ибо один человек может считать одну и ту же мысль законченной, а другой – только начатой, что зависит оттого, что он вообще понимает под законченностью и как у него обстоят дела с логикой. Таким образом, субъективность может исходить, как из материальных причин, так и из нематериальных откликов на них. А отсюда следует, что в нематериальной мысли должен содержаться нематериальный остаток, та часть, которая не обусловлена и не детерминирована никакой материальной причиной.

Чтобы определить, как связан этот нематериальный остаток с материальной причиной, нужно рассмотреть мою схему сознания как синестезии более подробно. Пример синестезии это когда человек почему-то слышит запах живописи (не красок, а образов) или видит цвета музыки, или думает цветные мысли. Очевидно, здесь происходит сбой не только причинно-следственной цепочки того, как обычно должна рождаться мысль или чувственный образ, но и переключение ее совсем в другую материальную область мозга.

Отличается ли чем-то синестетическая мысль или образ от упомянутого выше неготовой

мысли или образа? Общее у них то, что они более сложны, чем обычные их аналоги. Хотя если неговорящая мысль имеет тот самый нематериальный остаток в виде субъективности, то синестетическая мысль-образ явно отличается от обычной именно материальными причинами. В одном случае нематериальная причина уклоняет от нормы материальную причину, а в другом, синестетическом случае, материальная мысль переносит материальную причину в другую область мозга. Для этого мозг каким-то образом «забывает» о первоначальной причине и включает новую причину в другом месте. Проще всего это двойное действие представить себе в одном – как стирание. Можно предположить, что материальный мозг содержит внутри себя механизм стирания материальности части своих причинностей – или через энтропию, или через диссипацию, или через отмирание, или через деструкцию, или через обструкцию. Механизм стирания материальной причины мысли действует как сила, увеличивающая долю ненормативности, переключения и уклонения стандартной мысли-образа. В итоге *мысль можно определить как неформат и как небытие*, что, конечно, противоречит классической философии сознания, которая, согласно Декарту, определяет мысль, напротив, как очевидное и несомненное, и, согласно Пармениду, отождествляет мысль, наоборот, не с не-бытием, а только и исключительно с Бытием.

Сопоставление законченной и простой, с одной стороны, и незаконченной и сложной мыслей, с другой, подобно анализу различий между аналитическими и синтетическими суждениями у Канта (см. его «Критика чистого разума», Введение, параграф 4 «О различие между аналитическими и синтетическими суждениями»). Аналитическое суждение, по Канту, такое, какое содержит предикат субъекта целиком и полностью в субъекте, а синтетическое – целиком вне его. На этом основании Кант делает вывод, что первые суждения мыслятся с помощью тождества, а вторые – без тождества (4, С.47-48).

Теперь спустимся на землю, точнее, в мозг с высоты кантовских эмпирий, и представим себя самое это кантовское тождество как тождество нематериального и материального откликов на ОДНУ материальную причину. В одном случае – завершённой мысли – оно будет существовать как тождество, а в другом – незавершённой мысли – будет существовать не как тождество, а как некое соответствие. Если отвлечься от кантовских понятий субъекта, предиката и «чистого разума», можно прийти к выводу о том, что законченная мысль аналитична, а незаконченная – синтетична (в кантовских терминах). Это значит, что законченная мысль существует как неразрывная и внутренняя связка причины-отклика, а незаконченная – как составная и открытая перестановкам внешняя связка причины-отклика. В первом случае нематериальной составляющей мысли нет, а во втором – она есть как остаток нематериальности. И что важно, одна и та же мысль может быть одновременно и законченной, и незаконченной. Это значит, что философия

мозга-сознания-поведения не должна быть универсальной и инвариантной, но только ситуативной и региональной. Тогда вопрос в том, останется ли такая философия сознания философией... Бурное развитие разного рода нейрофилософии (чета Чёрчленд), нейропсихоанализа (Дж. Нортхофф) и т.п. показывает, что в мире сейчас происходит необратимая диссипация, рассеяние строго классических стандартов философствования в пользу смеси научных принципов с самой безудержной философствующей фантазией. Кстати, одним из ее порождений можно счесть и настоящую статью.

Учёные уже понимают, что феномены синестезии могут помочь им понять, как работает мозг и восприятие (5). Моя же идея в том, что механизм синестезии законсервировал, сохранил в себе тот очень древний путь, начав идти по которому у человека появилось сознание как таковое. Сознание имеет тот же смысл и тот же план, что и синестетические мысли и образы, но получило более широкое распространение среди людей. В отличие от синестетических феноменов, какие доступны лишь отдельным людям. Моя идея порождения сознания в том, что мысль – это такой же несообразный и ненормативный акт, как синестетический феномен. Мысль в этом плане идёт дальше этого последнего, поскольку доходит до того предела, когда перенос материальной причины в другую материальную часть мозга напрочь стирает, как я уже говорил, следы материальности этой исходной причины. Так что *мысль есть материя со стёртой материальностью*.

Продуктивно сравнить эту идею стирания материальности с идеей материи как лишённости (формы) у Аристотеля (в «Метафизике») и идеей зачёркивания следа у Деррида (в «О грамматологии»). Тогда дуализм сознания и материи будет иметь вид развёрнутого во времени процесса, в котором в силу стирания материальности материя переходит в сознание. Стирание можно представить как рассеяние и улетучивание материи в пространстве. Такое движение материи можно понимать в духе марксизма и диалектического материализма, а можно – как транспортирование духовной материи, или как движение некоего Центра по периферии, не уточняя, чем есть этот Центр – центром сознания или материи, и следует ли называть его Абсолютом, Духом, Богом, Творцом, Природой, Эфиром, Альфой или как-то еще.

Перенос мысли вместе с ее материальной причиной в разные участки мозга можно считать подобным плагиату, когда мозг берёт уже готовую законченную мысль вместе с завершённой цепочкой ее материальной причины и просто, не меняя в них ничего, переносит в другое своё место. А можно смотреть на такой перенос как на *химико-коммуникационный синтезис*, когда происходит связывание старой материальной причины с новой, или новыми материальными причинами, благодаря чему нематериальная мысль переносится не только в другой участок мозга одного и того же человека, но и в мозг других людей. Если оставаться в рамках

материалистической философской парадигмы, такой перенос должен происходить с помощью соответствующих сигнальных молекул. Тем самым моя теория химио-коммуникации позволяет строго экспериментально объяснить такой очевидный, но слабо понятный феномен как коллективность человеческого сознания. Неясно, почему сознание в разной мере есть у ВСЕХ людей.

Сам факт подвижности мысли-образа в зависимости от подвижности ее материальных причин показывает, что между причиной и откликом может находиться довольно много промежуточных звеньев. Так, к примеру, мозг может запоминать действие собственных материальных причин и далее уже автоматически воспроизводить их в ситуации, в которой сами первичные внешние причины (стимулы) этих мозговых причин уже не действуют.

Конечно, факт научения одного человека другим как проявление работы сознания у них обоих является, напротив, доказательством независимости нематериального отклика от материальных причин (внутри мозга), выступая, напротив, компенсацией и восполнением тех качеств, каких научающийся естественным образом лишён из-за отсутствия в своём мозге соответствующих материальных причинных механизмов. Однако биохимический обмен оказывается в таком случае стимулом и катализатором процесса социального научения, ибо одни от природы учатся легко, а другие сложно.

Если, как считает современная неориторика, единицей языка есть не слово и даже не фраза, а целые участки текста, тогда грамматические принципы простого языка отличаются от тех же принципов запутанного и лингвистически искажённого языка. Иначе говоря, поэтика языка Пушкина построена на других структурных грамматических принципах, чем поэтика языка Хлебникова. Перенос это наблюдение в область грамматики языков мозга, получим, что если у простой и законченной мысли есть материальная причина, то у сложной незаконченной мысли или образа материальная причина должна быть ИНОЙ.

Теперь рассмотрим противоположный случай – когда мысль не искажена и завершена, а мозг, напротив, искажён, или от старости, или от неразвитости, или от болезни, или от травмы, или от генетического сбоя и т.п. В таком случае одна и та же мысль будет иметь искажённую и незавершённую свою материальную причину. Но при этом такая мысль может быть столь же неискажённой, как и мысль у неповреждённого мозга. Проблема в том, что даже если мы выясним, какова эта материальная причина, нам трудно подобрать образцовую мысль, с помощью которой можно было бы протестировать неповреждённый и повреждённый мозг. Ведь любая мысль в силу своей нематериальности изначально субъективна. Неясно, почему она субъективна – из-за нематериальной или из-за материальной причины. Сознание как будто мешает самому себе понять себя.

Казалось бы, мы приходим к неразрешимой и не снимаемой дуальности мысли и мозга, сознания и материи. Хотя, скорее всего, их связь из-за

своей сложности превышает способность нашего сознания, стремящегося сложное сводить к простому, найти и определить ее. Просто потому, что чем глубже мы по мере ускоряющегося прогресса науки и технологий укореняемся в материальные причины мышления и сознания, тем более... отодвигается от нас горизонт понимания сознания, ибо тем более нам... недоступен критерий различения материальности и нематериальности. Чтобы выйти из этого парадокса и замкнутого круга, нам нужно... вернуться к истокам философии сознания.

6. От «Вечного Возвращения» к переименованию Вечности: путь сознания

В заключение небольшой философский экскурс.

После перехода от научного мифа Метерлинка к науке логично снова вернуться к мифу, чтобы представить себе мою модель химио-коммуникации как общечеловеческую метафору судьбы человеческой. Не секрет, что она состоит из перехода от одной встречи к другой, от одной попытки понимания к другой попытке, которая может забрать и все накопленные в прежних актах понимания смыслы, и (не поэтому ли?) породить новые, неизвестные. На материальном уровне передатчиком смысла становится сигнальная молекула, молекула смысла, как ее можно назвать, сводящее неизвестное к известному. Действительно, сигнальная молекула вырабатывается при любой экстраординарной ситуации, чтобы помочь организму решить ее точно тем же способом, каким он решал схожие ситуации в прошлом. И вот работа этой молекулы основана на том, что в языке называют «трансакцией имени», или проще переименованием. Сигнальная молекула оказывается тем, что Платон называет в диалоге «Кратил» «творцом имён», если под именем в данной ситуации понимать порядок соединения атомов в молекулах живой клетки. Переименование молекулы-мишени запускает механизм биохимических реакций, которые «нужны» всему организму для решения его насущных проблем. Если смысл жизни заключается, воспользовавшись метафорой Ницше, в «Вечном Возвращении», когда старая жизнь порождает новую, которая стареет, чтобы породить вновь новую жизнь, то смысл сознания человека, напротив, в том, чтобы без конца обновлять «имена жизни». Как Бог имеет бесконечное множество имён, так наше Я и наша жизнь так же имеют множество имён, хотя и не бесконечное.

В самом глубоком смысле сознание человека, рождённое асимметричным ответом нашего мозга на вечно повторяющиеся химио-коммуникационные вызовы и проблемы, видит своё призвание в том, чтобы восстанавливать нарушенный рождением сознания баланс между материальным и знаковым, между биохимическими реакциями и психофизиологическими рефлексам. Это вынуждает сознание искать своё Я в также вечно повторяющихся событиях, действиях и коммуникациях. Однако, когда в самой современной материалистической теории сознания его необходимость объяс-

няется забегающей вперёд (предсказательной) коррекцией связи между биохимическими процессами мозга и поведенческими стереотипами, то в моей химио-коммуникативной модели сознания роль сознания заключается в необходимости каждый раз обнулять смысловые цепочки событий, действий и коммуникаций, чтобы от цикла к циклу возвращаться к их начальным условиям. Если материалистическая (рефлекторная) модель сознания устремлена к Будущему, то моя теория сознания – к Прошлому. Это «Вечное Возвращение» имеет, однако, смысл периодического переименования исходной задачи, проблемы или сбой. Фактически, сознание каждый раз даёт «вечности жизни» новое имя, если под «вечностью» тут понимать нацеленность живого существа на собственное повторение. Тогда химио-коммуникативный бриколаж в одном акте решает две задачи – обнуления и переименования. Когда сигнальная молекула попадает в молекулу-мишень прежняя ее, старая, информация стирается, и одновременно с этим старая ситуация запускается в новом, более актуальном, цикле. Для того, чтобы химио-коммуникативный механизм работал, необходимо переименовывать повторяющееся, чтобы организм реагировал не на любую ситуацию, а именно на ту, которая для него актуальна именно Сейчас. Новое имя становится синонимом новой актуальной ситуации. Под новым именем тут понимается тот прядок атомов в молекуле живой клетки, который не характерен для неё в обычной

ситуации. И сознание при этом необходимо как то, что принимает новую задачу в качестве такой, какую организм заранее ГОТОВ, по крайней мере, попытаться решить. В этой периодической мобилизации априорной готовности организма к решению задач нормальное сознание отличается от патологического. Но патологическое сознание необходимо уже не на индивидуальном уровне, как большей частью нормальное сознание, а на уровне межвидовых коммуникаций. Суть в том, что только патологическое сознание может ставить вне-ситуативные и (квази)абстрактные задачи, завершая переход от интуиции к уму вновь возвращением к интуиции.

Литература

1. Фрагменты ранних греческих философ. – М.: Наука, 1989.
2. Метерлинк М. Избранные произведения. Разум цветов. – М., 1996.
3. Сеченов И.М. Рефлексы головного мозга. Попытка свести способ происхождения психических явлений на физиологические основы. – М., 2007.
4. Кант И. Критика чистого разума. – М.: ЭКСМО, 2009.
5. Всё о синестезии. Люди, которые нюхают буквы и слышат цвета. <http://www.lookatme.ru/mag/how-to/inspiration-howitworks/206765-synaesthesia>

6-7.11.2015

Чоколовка

Лобачев Дмитрий Витальевич

Киевский национальный университет им.Т.Шевченка,

Международный Институт Глубинной психологии

Лобачов Дмитро Віталійович

Київський національний університет ім.Т.Шевченка,

Міжнародний Інститут Глибинної психології

Lobachyov D. V.

Kyiv National Taras Shevchenko University,

International Institute of Depth Psychology

СМЕРТЬ, КАК ПРОБЛЕМА ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ И ПСИХОЛОГИИ XX ВЕКА

СМЕРТЬ, ЯК ПРОБЛЕМА ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ XX СТОЛІТТЯ

DEATH, AS THE PROBLEM OF EXISTENTIAL PHILOSOPHY AND PSYCHOLOGY OF THE XX CENTURY

Аннотация: Статья посвящена философскому и психологическому осмыслению проблемы смерти. Основной акцент сделан на экзистенциальной философии и психологии XX века. Анализируются философские предпосылки психологических теорий. Автор обращает внимание как на теоретические, так и практические концепции связанные с проблемой смерти.

Ключевые слова: смерть, психология, философия, экзистенциализм, психотерапия.

Анотація: Стаття присвячена філософському і психологічному осмисленню проблеми смерті. Основний акцент зроблений на екзистенціальної філософії та психології XX століття. Аналізуються філософські передумови психологічних теорій. Автор звертає увагу як на теоретичні, так і практичні концепції пов'язані з проблемою смерті.

Ключові слова: смерть, психологія, філософія, екзистенціалізм, психотерапія.

Summary: The article is devoted to the philosophical and psychological comprehension of the problem of death. The main emphasis is on the existential philosophy and psychology of the twentieth century. The philosophical background of psychological theories. The author draws attention to both the theoretical and practical concepts related to the problem of death.

Key words: death, psychology, philosophy, existentialism, psychotherapy.

Постановка проблемы, цель статьи.

Смерть, как проблема философии и психологии, берет свое начало задолго до появления этих областей знаний. Можно смело утверждать, что смерть существовала буквально всегда – и я полагаю, что именно с осознания человеком собственной кончины и вопрошания о ней берет свое начало современный Homo Sapiens Sapiens.

Однако осознанное столкновение с этой данностью принесло множество *действительно неразрешимых* проблем, для преодоления которых человек изобрел множество защитных механизмов – как внутренне-психических, так и культурных. Философия же позволяет нам осмыслить это явление как взаимодействие сугубо человеческих, исторических и культурных факторов и влияний. Психологический анализ позволит говорить об отражении смерти в психике человека. И таким образом, кроме освещения этой проблемы, осуществится еще и некий синкретизм, который лишней раз докажет целостность и неразрывность психологии и философии, которые только волей XIX века была разделены.

Особое место в осмыслении этой проблемы отведено экзистенциальной философии и психологии. Экзистенциальная философия ставит своей целью осмыслить бытие – существование феномена человека, со всеми вытекающими из этого данностями, которые сумел обобщить И.Ялом: *смерть, свобода, изоляция, бессмысленность* [21, с.12].

Психический конфликт порождается из столкновения личности с любой из этих данностей, но, безусловно, смерть является наиболее травмирующим и ужасающим открытием, которое суждено сделать любому из нас. Именно поэтому, цель статьи - рассмотреть предлагаемую тему в новой интерпретации будет, несомненно, всегда актуальна.

Анализ публикаций. Тема смерти на протяжении веков оставалась и остается актуальной, и едва ли можно найти мыслителя, который не задавался вопросами о смерти и жизни. Не зря А.Шопенгауэр напишет: «Смерть – поистине гений-вдохновитель, или музагет философии; оттого Сократ и определял последнюю как «заботливую смерть». Едва ли даже люди стали бы философствовать, если бы не было смерти» [19, с.90]. Но, так как нас интересует достаточно конкретное направление, мы приведем лишь несколько работ, наиболее показательных и значимых. Без сомнения, во главе этого списка должны стать работы Хайдеггера «Бытие и время» (1927) и Сартра «Бытие и ничто» (1943), а также Ясперса «Общая психопатология» (1913) и «Экзистенциальная философия» (1938). Кроме этого, я хотел бы отдельно выделить книги Ялома «Экзистенциальная психотерапия» (1980), «Вглядываясь в солнце. Жизнь без страха смерти» (2008). К этому перечню необходимо добавить многочисленные исследования Л.Бинсвангера, Ф.Перлза, Р.Мэя, В. Бибикина, О.Власовой и Е.Косиловой а

также множества других ученых, психологов и философов.

Изложение основного материала. Фрейд. Несомненно, XX век в психологии, да и во многом в философии, стоит начинать с Зигмунда Фрейда. Его концепция стала первой полноценной попыткой психологического осмысления человеческой психики, и даже больше – культуры, искусства и т.д. И хотя Фрейд сторонился философии, его учению предстояло стать основой т.н. «фрейдизма», одной из наиболее влиятельных философско-антропологических школ своего времени.

Однако, в своих работах Фрейд достаточно поверхностно касался проблемы смерти. Так, в частности, он изобретает «*влечение к смерти*» - *Tanatos*, который противостоит Эросу. Но эта концепция осталась невостребованной во многом и для классического психоанализа, и для его последователей. Однако, сам Фрейд, конечно же, не мог не задаваться вопросом смерти. В частности, в одном из своих выступлений высказал следующую мысль: «Каково ныне наше отношение к смерти? По-моему, оно достойно удивления. В целом мы ведем себя так, как если бы хотели элиминировать смерть из жизни; мы, так сказать, пытаемся хранить на ее счет гробовое молчание...»[15]. И уже тогда Фрейд отмечал, что человек не может следовать этой тенденции беспрепятственно и безнаказанно, однако отобразить неприятие смерти как причину невроза, Фрейд все еще не мог, в силу множества причин, исходящих из его собственной теории.

К счастью, учение Фрейда, со всеми своими достоинствами и недостатками, было не единственной теоретической базой психологии; поэтому сейчас нам стоит обратить внимание на видного немецкого философа и психиатра, современника Фрейда - Карла Ясперса (1883 – 1969).

Ясперс и Хайдеггер. Ясперс утверждал следующее: смерть, это отсутствие жизни, т.е. отсутствие осознания себя (вспомним Декарта – *Cogito ergo sum*²), а значит и смерти, в сознании человека нет. «Говорить о смерти как об определенном «переживании» нельзя. Переживания могут быть только у живых людей. Как говорил Эпикур: «Если я есть, значит, смерти нет; если же есть смерть, значит, нет меня» [22]». Я разовью эту мысль, сказав о том, что ни в психике, ни в сознании, у человека нет опыта смерти, и потому она для нас особенно пугающая и может приобретать любые формы, включая «беспричинную»³ тревогу, паранойю и различные фобии. (Сравните с Бибихиным: «Смерть — возможность экзистенции, но опыт смерти — дан ли?»)[2, с.364].

Столкновение со смертью, тем не менее, имеет глубокий личностный подтекст. Ясперс определяет *пограничные ситуации* (смерть, страдание, вина, борьба), в которых человеку приоткрывается его уникальная экзистенция – т.е. аутентичное, истинно-человеческое бытие. Не зря Ясперс

развивает мысль Цицерона: «Философия... не только знание, но и практика, изучение самой истинной жизни; она подвергается испытанию перед лицом смерти; философствовать - значит учиться умирать» [23, с.358].

Однако еще больше о смерти и небытии скажет другой философ, чье имя сегодня еще более известно – Мартин Хайдеггер (1889 – 1976). Отношение Хайдеггера к смерти неотделимо от его философии. Человеческое бытие «здесь и сейчас», «экзистенция» есть *Dasein*. Все прочее – является экзистенциалами, т.е. бытийными состояниями. Однако, экзистенциалы не являются разобщенными структурами *Dasein*, напротив, они составляют целостное бытие – понять и раскрыть которое можно, исходя из единственного феномена - *феномен страха (Angst)*. На мой взгляд, этот страх скорее правильно назвать *тревогой*, т.к. последняя в отличие от страха не имеет предметно определенного объекта. «В ужасе мы говорим, что человеку «делается жутко». Мы не можем сказать, перед чем человеку жутко. Вообще делается жутко» - уточняет философ свою позицию [18]. По сути дела, «страх» (*тревога – Д.Л.*) впервые ставит перед *Dasein* вопрос о целостности его бытия именно потому, что он ставит само *Dasein* перед лицом смерти, раскрывая ему «смерть» как его собственную чистую возможность - возможность быть самостью. В этом онтологическом смысле «бытие-к-смерти есть сущностно ужас» [1].

Однако, позволю себе добавить вот еще что: 1) *бытие-к-смерти есть собственно аутентичное бытие*, поскольку адекватное осознание феномена смерти есть условие перехода к подлинному (а не безличному) существованию. Смерть всегда носит личный характер, она- всегда моя, никем не может быть со мной разделена, никто не может отнять у другого его смерть. 2) *Смерть, как экзистенциальная возможность, есть понятие в моем изложении близкое к Ничто*, т.к. если бытие – есть сущее, то не-бытие (смерть) есть не-сущее, т.е. Ничто. «Фундаментальный опыт этого «несущего» - это опыт «ничто», и опыт этого «не-сущего» дан в отношении к смерти, в смертности, поскольку смерть есть расставание с сущим» [16, с.257].

Здесь необходимо отметить важный психологизм, который отмечает Бибихин в своих семинарах, проистекающий из обеих философий – Ясперса и Хайдеггера: «Смерть сначала смерть тех, людей. Себя и других уговаривают: еще не, еще не скоро — говорят «заботливо». Люди заботятся, устраивают так, что в отношении смерти постоянно успокаивают. Успокаивая умирающего - успокаивается и успокаивающий» [2, с.371] - это пример неподлинного, ненастоящего отношения к смерти, с которого мы начнем разговор о психологии Людвиг Бинсвангера (1881-1966).

Бинсвангер и Босс. Сейчас нам необходимо понять, каким образом принималась и воспроизводилась проблема смерти на первом этапе развития

² Я мыслю, следовательно существую (лат.)

³ Теперь, естественно, ясно, что эта тревога – лишь столкновение со страхом смерти

экзистенциальной психологии. Изначально Л. Бинсвангер был увлечен работами Фрейда и Юнга; с первым он вел активную переписку, регулярно посещал семинары второго. Однако наибольшее влияние на него оказал именно Хайдеггер и его философия, после чего Бинсвангер, будучи более психиатром, чем психоаналитиком, (что еще раз доказывает иллюзорность размеживания психологических «специальностей») сталкивался с гораздо более тяжелыми случаями психопатологий. Из-за этого он выстраивает новую теорию, направленную на не просто «излечение» пациентов, но главное – понимание их невроза или психоза как экзистенциала, как особой формы Dasein. Понимая жизнь как целостный конкретный феномен в единстве прошлого, настоящего и будущего (Dasein, здесь – бытие, бытие-в-мире), Бинсвангер описывает исследуемые явления в их уникальном и полном личностном содержании и внутреннем контексте» [3, с.8].

Терапевтическая концепция *Dasein-анализа* (так называется метод Бинсвангера), нам представиться в виде простой, на первый взгляд, схемы: *неудачное «выстаивание» (нахождение-в) в Ничто*, которое влияет на последующее связывание совокупности всего сущего в бытии → *кризис, срыв* (ограничивающий больного рамками дефициентного⁴ мира). После формирования патологического модуса, требуется работа терапевта с человеком, а именно: *«перераскрытие» сущности Dasein и настоящего патологического модуса → переосмысление неудачного «нахождения-в» в Ничто*. Терапевт для больного выступает как «местоближатель бытия», держатель и гарант искомой пациентом открытой целостности, от недостатка которой тот страдает. В процессе терапии аналитик “делится” с больным своей открытостью, пытаясь извлечь его из ограниченного дефициентного мира в мир открытых возможностей [11].

Иначе говоря, неудачная попытка человека ужиться с ощущением смерти, с онтологической тревогой перед ней, приводит к формированию защит, или как писалось выше – дефициентного способа бытия, что в результате коренным образом влияет на формирование патологической ситуации, интегрируемой в бытие пациента как в один из модусов (возможностей) бытия. Терапевт не только проясняет иные возможности, он работает с осознанием смерти, искусственно пользуясь «пограничной ситуацией» страдания, для открытия аутентичного, в противовес невротическому бытию.

Однако, помимо Бинсвангера, оригинальную концепцию Dasein-аналитики вывел и Медард Босс (1903- 1990), который отечественной аудитории известен еще меньше чем даже Бинсвангер. По сравнению с классическим психоанализом, Босс, как и Бинсвангер, проповедовал изменение «горизонта» и смыслов интерпретации: место генитального символизма занимает диалектика открытости мира и

его закрытости, свободное ассоциирование направлено не на высвобождение бессознательного, но на создание атмосферы и чувства свободы.

Исходя из все тех же положений Хайдеггера, он признает за *смертью не просто данность, но экзистенциал, бытийную возможность*. Особенное место в его учение занимает и свобода, как такая, что изначально предполагает возможность выбора жизни и смерти в том числе. Так, например, говоря о меланхоликах, он указывал на «исполнение единственной существенной возможности отношения к окружающему миру... Это чрезвычайная, собственной и неповеряемая экзистенциальная возможность смерти. Поэтому эти больные столь часто приходят к самоубийству» [4].

Столкновение со смертью после соответствующей терапевтической работы должно вызывать не отторжение и шок, а решимость и мужество «быть вопреки», находясь в аутентичном бытии. При этом, не стоит считать «мужество» уловкой и психологической защитой. Как писал Хайдеггер «Заступающая решимость не лазейка, изобретенная чтобы «преодолеть» смерть, но следующее совестному зову понимание, высвобождающее смерти возможность совладать с экзистенцией присутствия и развеять в его основе всякое беглое самоскрытие» [17, с. 349].

Сартр и Камю. Жан-Поль Сартр (1905 – 1980) и Альбер Камю (1913 - 1960) представляют собой вершину европейского экзистенциализма и гуманизма. Несомненно, в художественном и философском творчестве мыслителей отобразились и тяжелая эпоха Второй мировой, и философский прогресс, и состояние общества, и сугубо личная рефлексия по поводу собственной смерти. Вот, например, что пишет Камю в своем дневнике: «Смерть оскорбительна. История человечества есть история мифов, которыми люди пытались прикрыть эту реальность. Исчезновение традиционных мифов привело к тому, что последние двести лет человечество бьется в судорогах, ибо смерть стала безысходной. *И все же никакая человеческая правда невозможна, если, в конце концов, не признается смерть безо всякой надежды. Речь идет о том, чтобы признать существование предела, но не со слепым смирением, а в напряжении всего своего существа, что и будет означать обретение равновесия*»[7].

Смерть становится постоянством, смерть приобретает социальное значение. Если Хайдеггер и Ясперс смотрели на смерть, как на данность и возможность экзистенции, то Сартр, например, видит в смерти константу, способную уравнивать всех людей, независимо от чина и происхождения. Он пишет об этом: «Исторические ситуации меняются: человек может родиться рабом в языческом обществе, феодальным сеньором или пролетарием. Не изменяется лишь необходимость для него быть в

⁴ Хайдеггер говорит о дефициентном модусе содержания по отношению к окружающему миру, когда он хочет указать на затерянную в

повседневной жизни первичность способа восприятия; иначе – невротическая ситуация.

мире, быть в нем за работой, быть в нем среди других и быть в нем смертным» [13, с.240]. Однако, ключевым изменением было принятие абсурдности смерти. «Смерть, согласно Сартру, по сути своей абсурдна, - пишет А. Бурханов, - и абсурдность эта абсолютна [5]. И действительно, если бы мы с самого начала могли решать когда умрем, или если бы смерть была предписана богом, то и «экзистенциальный смысл смерти был бы иным: она не кончала бы нашу жизнь, а завершала бы ее. Однако это не так. Абсурдно, что когда-нибудь мы умрем, испытывая страх перед собственной кончиной» [5].

Выше я уже приводил цитаты других великих мыслителей, которые утверждали, что смерть это ключ к философии и философскому мышлению вообще. Сравним эти цитаты, с одной только мыслью Камю: «Есть лишь одна по-настоящему серьезная философская проблема - проблема самоубийства...» [6, с.134]. Камю говорит о том, что решить – стоит ли жить – это найти ответ на фундаментальный вопрос всей философии.

Фундаментальная онтология Хайдеггера и Ясперса нашла свое продолжение в работах Сартра и Камю. В частности, проблема смерти приобрела очень важное для психологов человеческое и социальное измерение, которое, при появлении новой – более массовой и лишенной элитарности психологии – стало решающим фактором для формирования новых экзистенциально-терапевтических концепций. Что же это были за концепции?..

Мэй и Франкл. В середине XX века было принято говорить о двух школах психологии и психотерапии. Первая была условно связана с психоанализом, и его направлениями (школы Юнга, Адлера, школой объектных отношений и т.д.); вторая с бихевиоризмом, где предметом психологии является поведение, а не сознание. Оба этих направления были весьма директивны, и их последователи не имели достаточной свободы для развития собственных теорий, отличных от базисных концепций. В следствии этого, возникновение *«третьей силы» - гуманистической, или (экзистенциально-гуманистической) психологии* было лишь вопросом времени. И, разумеется, только в последнем направлении смерть могла вновь приобрести место решающего элемента для психики и быть заново осмысленной в терапевтическом процессе.

Одним из наиболее успешных психологов периода после войны, справедливо принято считать Виктора Франкла (1905 - 1997). В первую очередь он широко известен как основатель *логотерапии* (которую также называют экзистенциальным психоанализом), переживший ужас нацистских концлагерей. Одним из ключевых сугубо человеческих свойств, по мнению Франкла, является воля к смыслу, которая является фундаментальной силой в человеке, и что люди нуждаются не в лишенном напряжения состоянии, а в напряженном стремлении к некоему смыслу, который достоин их. Без этого смысла, или с ложным смыслом, человек впа-

дает в состояние экзистенциального вакуума, который наряду с другими причинами может приводить к невротическим заболеваниям [14, с.45].

Смерть для Франкла, как мы видим, не является основой человеческой экзистенции, но несомненно играет очень важную роль, занимая свое место в *«трагическом триединстве человеческого существования»* (страдание, вина и смерть) [14, с.81]. При этом, смерть, или возможность смерти является шансом для обнаружения истинного смысла жизни: «смысл жизни может быть найден не только через восприятие благ, но также через само страдание. Вот почему жизнь не теряет смысла до самого последнего момента». Как и прежде, мы видим, что смерти отводится роль «побудителя» к жизни. Однако, феномен самой смерти у Франкла освещен не достаточно, что в целом, логично для его собственной теоретической базы.

Настоящий же прорыв в психологии совершает Ролло Мэй (1909 - 1994). Мэй сумел привнести в психологию не просто экзистенциальную философию Хайдеггера или Сартра. Корни своего терапевтического подхода он берет *из работ С.Кьеркегора* и античных авторов, и во многом благодаря датскому мыслителю он обретает новый смысл понятия «тревоги». В частности, сам Мэй описывает это так: «Я оценил формулировки Фрейда, а именно, его первую теорию о том, что тревога – это появление подавленного либидо, и вторую теорию о том, что тревога – это реакция эго на угрозу потери любимого объекта. *Кьеркегор, напротив, описывал тревогу как борьбу бытия с небытием* – которую я сам непосредственно пережить в санатории, борясь со смертью или с перспективой остаться инвалидом на всю жизнь. Он хотел обратить внимание на то, что настоящий ужас, проявляющийся в тревоге, – это не смерть как таковая, а тот факт, что каждый из нас находится одновременно по обе стороны баррикады, что *«тревога – это болезнь, которой человек страшится»*» [10]. Человек это уникальное бытие-в-мире, утверждает Мэй, которое знает, что в какой-то определенный момент в будущем его не станет: он является тем существом, которое всегда находится в диалектических отношениях с небытием, смертью. И он не только знает, что однажды его не станет – он может, сделав свой выбор, избавиться от своего бытия и потерять его – т.е. совершить акт свободы.

Однако, Мэй не возводит в патологию сам по себе страх смерти. Он вполне справедливо считает, что страх смерти представляет собой нормальную (я бы сказал – *«привычную»*) форму тревоги, однако само ее основание он видит в другом, а именно в – *боязни пустоты, бессмысленности, Ничто.*

Но так как мы интерпретируем Ничто как онтологическую форму смерти, можно предположить, что тревога корнями все равно уходит в нее. Отдельная заслуга Мэя состоит в том, что он показал, что «без тревоги невозможно позитивное развитие личности, она является необходимым элементом в структуре человеческой психики» [12, с.112]. Понимание невроза также изменяется.

Невроз возникает там, где человек пытается скрыться от этой онтологической тревоги. На эту попытку сбежать указывает нам страх человека, проявляемый перед там, где условно «нормальный» (аутентичный) человек испытывает лишь страх (т.е. имеется объект тревоги), осознавая конкретные данности своего бытия и находя силы в себе самом им противостоять.

Процесс психотерапии Мэя включает в себя *глубокое осознание и осмысление собственного бытия и онтологической тревоги перед Ничто в нем*. Как указывает Мэй: «имеется обратное отношение между осознанием тревоги и присутствием симптомов».

Мэй и его современники - А.Маслоу, К.Роджерс, Г.Оллпорт и др., создали целостную базу для интеграции философии экзистенциализма в психологию, терапию и даже, вновь-таки, в психиатрию. Их ученики, или вернее – духовные наследники, речь о которых пойдет ниже – сделали очень многое для того, чтобы сегодня экзистенциальная психология на равных могла конкурировать с когнитивной и нейропсихологией.

Лэйнг и Ялом. Как уже было отмечено выше, первыми специалистами в сфере психики, взявшими на вооружение экзистенциальную философию были психиатры. И вот, несколько десятилетий спустя, появился другой, не менее значимый, а в чем-то и превосходящий их, психиатр и терапевт – Рональд Лэйнг (1927-1989), наиболее известный как основатель движения *антипсихиатрии*.

Прежде всего, предлагаю сравнить два отрывка, между написаниями которых – примерно четыре века. Итак, Лэйнг пишет: «...Происходила дискуссия... между двумя пациентами. Неожиданно один из участников прервал свою аргументацию словами: «Я не могу продолжать. Вы спорите со мной для того чтобы иметь удовольствие праздновать надо мною победу. В лучшем случае вы выиграете в споре. В худшем – потерпите поражение. Я же спорю для того, чтобы сохранить свое существование» [8, с.54]. Сравним этот отрывок с чувствами философа XVI века Мишеля Монтеня: «Меня постоянно преследует ощущение, будто я все время ускользаю от смерти. И я без конца нашептываю себе: «Что возможно в любой день, то возможно и сегодня»... И немного далее: «Находясь на расстоянии какого-нибудь лье от дома, вполне здоровый и бодрый, я поторопился записать свою волю, так как не был уверен, что успею добраться к себе» [9, с.71].

Как в первой, так и во второй цитате, речь идет о повышенной бытийной тревоге человека, или, как назовет это Лэйнг – *онтологической незащищенностью*. Это – особая экзистенциальная позиция, форма существования человека, в которой нет никакой конституированной уверенности в себе. Личность, вопреки внешним обстоятельствам, переживаниям и даже внутренней подавленности тем не менее осознает себя как истинную и целостную (помним, см.выше: «мою смерть никто не отнимет»). Однако иногда человеческое «Я» не обладает этим первичным, вырабатываемым с самого

рождения чувством защищенности и тогда, в критический момент может наступить провал – то, что мы называем «психоз». По существу, *онтологическая незащищенность есть страх не-быть*, т.е. все тот же страх смерти, но в силу особенностей индивида угрожающий не экзистенциальной целостности человека (Мне, как целому), а например, моему Телу, моей Душе, моей мыслям и т.д. (т.е. отдельным частям, на которые раскалывается индивид вне онтологической защищенности). Разумеется, для этого используются защиты, которые нам – «нормальным» людям – непонятны. Например, «симуляция болезни или смерти становится средством сохранения жизненности. Превращение самого себя в камень становится способом не стать превращенным в камень кем-то другим. «Будь тверд», - призывает Ницше. Я считаю, что в определенном смысле, которого Ницше не имел в виду, стать твердым как камень и, таким образом, мертвым предвосхищает опасность превращения тебя в мертвую вещь другим человеком» [8, с.68]. Испытавший влияние Сартра, Хайдеггера и других философов, Лэйнг создал не только оригинальную теорию, но и особый терапевтический метод *экзистенциально-феноменологического принятия и понимая пациентов*.

К сожалению, Лэйнг умер слишком рано, чтобы сегодня мы могли наблюдать продолжение его работ и дискуссий; однако особенно интересным мне представлялось бы его сотрудничество с нашим современником, одним из последних представителей «старой школы» - Ирвином Яломом (род.1931).

Ирвин Ялом, пожалуй, один из самых известных психотерапевтов современности, известен еще и чрезвычайно удачной литературной деятельностью – романами, рассказами и повестями, публицистическим текстами, где он в доступной форме излагает свои идеи и методы психологической помощи. *Ялом создал экзистенциальную психотерапию, которая стала обладать не только философской основой, но и необходимой «научностью»*. В своих работах Ялом исходит из двух базисных тезисов о смерти: «1. Жизнь и смерть взаимозависимы; они существуют одновременно, а не последовательно; смерть непрерывно проникая в пределы жизни, оказывает огромное воздействие на наш опыт и поведение. 2. Смерть – первичный источник тревоги, и тем самым, имеет фундаментальное значение как причина психопатологии» [21, с.35].

Ужас смерти, вытесняемый в бессознательное, является по Ялому, настолько сильным и всеобъемлющим, что на отрицание и сокрытие смерти от нашего сознания расходуется значительная доля нашей жизненной энергии. При этом, психолог обращает внимание на то, что правильное всего говорить именно о «*тревоге смерти*», т.к. мы точно не знаем что такое смерть и, как я уже говорил выше, не имеем ни опыта, ни представления о процессе умирания».

Кроме утверждения своей теории, Ялом немало сделал и для возможности разрешения тера-

певтических задач. Собственно, он предложил несколько путей разрешений базового, онтологического конфликта со смертью. Одним из них, он полагает «*медицинскую философию*», чему посвятил немало своих работ. В частности, он пишет: «Эпикур занимался «*медицинской философией*» и настаивал на том, что, как врач лечит тело, философ призван лечить душу. По его мнению, философия имеет лишь одну цель: облегчить человеческие страдания, корнем которых Эпикур считал вездесущий страх смерти. Пугающее видение неизбежной смерти, говорил Эпикур, смешивается с удовольствием от жизни и отравляет все позитивные моменты» [20, с.491]. Подобного рода размышлений придерживается и сам Ялом, настоятельно рекомендуя своим пациентам в дополнение к терапии читать того, или иного философа, или даже его собственные книги. Можно сказать, что в работе Ялома, философия вновь обрела утраченную целостность с психологией, с которой я начинал свою статью.

Заключение. Разумеется, я имел возможность сказать всего о десятке выдающихся психологов и философов-экзистенциалистов, которые посвятили проблеме смерти свои работы. И, разумеется, мой труд сложно назвать исчерпывающим, однако я смею надеяться, что сумел изложить основные идеи о смерти, присутствующие в философии и психологии XX века. Экзистенциалисты указывали на то, что смерть ускользает из человеческого бытия. Фактически, все они очень взаимосвязаны друг с другом, и часто повторяли концепции своих предшественников, однако с необходимым поправками и дополнениями, что само по себе производило эволюцию общей идеи и направленности. Утверждая, что смерть остается сокрытой и непонятной для большинства людей, и что это – величайший самообман человечества, который на личном уровне приводит к патологическим проявлениям, они пытались донести до человека правду, которая, возможно, воспринимается болезненно, но, в конечном счете несет с собой положительный, целительный эффект. Сейчас же перед нами остается единственный вопрос, который я пока что оставляю без ответа – какой и чем будет смерть для нас, в XXI веке?..

Литература:

1. Абросимова Е.А. Анализ концепций смерти в философии С.Кьеркегора и М.Хайдеггера - [электронный источник], режим доступа - <http://hpsy.ru/public/x009.htm>
2. Бибахин В.В. Ранний Хайдеггер: Материалы к семинару. — М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2009. — 536 с.
3. Бинсвангер Л. Бытие-в-мире. Избранные статьи. Ниддмег.Я. Критическое введение в экзистенциальный психоанализ. — М.: 1999. — 336с.
4. Босс М. Влияние Мартина Хайдеггера на возникновение альтернативной психиатрии - [электронный источник], режим доступа - <http://www.twirpx.com/file/499923/>
5. Бурханов А.Р. Жан-Поль Сартр об экзистенциалах человеческого бытия// Вестник БГУ. 2011. №14. [электронный источник], режим доступа - <http://cyberleninka.ru/article/n/zhan-pol-sartr-ob-ekzistentsialah-chelovecheskogo-bytiya>
6. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: М.: Политиздат, 1990.--415 с.
7. Камю А. Записные книжки. Март 1951 - декабрь 1959. - [электронный источник], режим доступа - http://royallib.com/book/kamyu_alber/zapisnie_knigki_mart_1951__dekabr_1959.html
8. Лэйнг Р. Разделенное Я. – К. ГБУЮ., 1995. – 320с.
9. Монтень М. Опыты. – М.: «Правда», 1991. – 656с.
10. Мэй Р. (ред.) Экзистенциальная психология. - М.: Апрель Пресс & ЭКСМО-Пресс, 2001. – 624с.
11. Никифоров О. Философский и психотерапевтический Dasein-анализ. - [электронный источник], режим доступа - <http://anthropology.rinet.ru/old/kniga1/DASAN.htm>
12. Руткеви А. М. От Фрейда к Хайдеггеру: Критич. очерк экзистенциального психоанализа.— М.: Политиздат, 1985.— 175 с.
13. Сартр Ж.-П. Человек в осаде. – М.: Вагриус, 2006. – 320 с.
14. Франкл В. Психотерапия и экзистенциализм. – М.ИОИ. 2015. – 192с.
15. Фрейд З. Мы и смерть. – [электронный источник], режим доступа - http://gumanitarist.narod.ru/hitovost/1_mi_i_smert.htm
16. Хайдеггер М. Цолликоновские семинары - Вильнюс: ЕГУ, 2012. - 406 с.
17. Хайдеггер М. Бытие и время. – Харьков: «Фолио», 2003. — 503с.
18. Хайдеггер М. Что такое метафизика? - [электронный источник], режим доступа - <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/6328>
19. Шопенгауэр А. Избранные произведения. – Ростов н/Д.: «Феникс», 1997. – 544с.
20. Ялом И. Путь к гармонии. – М.: Эксмо, 2014. – 672 с.
21. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. – М.: «Класс», 2005. – 576с.
22. Ясперс К. Общая психопатология. - [электронный источник], режим доступа - http://psychiatry.ru/siteconst/userfiles/file/PDF/yasper_s.pdf
23. Ясперс К. Философия. Книга первая. Философское ориентирование в мире. - М.: «Канон+», 2012. — 384 с.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 336.761, 519.86

Беляев Егор Анатолійович,

студент механіко-математичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Беляев Егор Анатольевич,

студент механико-математического факультета

Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Beliaev E.A.

student of Faculty of Mechanics and Mathematics

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ТРУДНОЩІ У МЕЖАХ ТЕОРЕТИКО-МАТЕМАТИЧНОГО ПІДХОДУ ДО АДАПТАЦІЇ МОДЕЛІ ФОНДОВОГО РИНКУ ТРУДНОСТИ ТЕОРЕТИКО-МАТЕМАТИЧЕСКОГО ПОДХОДА К АДАПТАЦИИ МОДЕЛИ ФОНДОВОГО РЫНКА DIFFICULTIES OF THE THEORETICAL MATHEMATICAL MODELING APPROACH TO ADAPTING STOCK MARKETS

Анотація: У даній статті розглянуто основні положення, виходячи з яких побудовано математичні моделі, пов'язані з гіпотезою ефективних ринків та розглянуто деякі практичні обмеження, що впливають з них. Розглянуто випадки, коли модель виявляє часткову невідповідність емпірично спостережуваним даним. Стандартні методи прогнозування волатильності також викликають інтерес в тій мірі, в якій належать до структури описуваного підходу. Нами описані причини невідповідності, і, навпаки, сильні сторони моделі у контексті логіки побудови математичної ідеалізації. Розглянуто також альтернативний підхід на основі моделей машинного навчання, що на даний час активно розвивається, і ми дали власну інтерпретацію аспектів дослідження та логіки, якою користується дослідник при обранні типів моделювання.

Ключові Слова: біржова торгівля, броунівський рух, гіпотеза ефективних ринків, ефективний ринок, машинне навчання, модель Блека-Шоулза.

Аннотация: В данной статье рассмотрены основные положения, исходя из которых были построены математические модели, связанные с гипотезой эффективных рынков, и рассмотрены вытекающие из них практические ограничения. Рассмотрены случаи, когда модель проявляет частичное несоответствие эмпирическим данным. Стандартные методы прогнозирования волатильности также представляют интерес в той мере, в которой принадлежат к структуре исследуемого подхода. Нами описаны причины несоответствия и, наоборот, сильные стороны в контексте логики построения математической идеализации. Рассмотрен также альтернативный подход на основе алгоритмов машинного обучения, который на данный момент активно развивается, и нами дана собственная интерпретация аспектов исследования и логики исследователя, выбирающего между двумя типами моделей.

Ключевые слова: биржевая торговля, броуновское движение, гипотеза эффективных рынков, машинное обучение, модель Блэка-Шоулза, эффективный рынок.

Summary: In this paper the basic concepts of the mathematical modelling of efficient market are considered, along with certain practical restrictions that come from this modelling. We have studied some cases where partial inconsistency with the observed data is apparent. Standard techniques used for volatility forecasting are also interesting, as long as they are structural part of the studied approach. We have described the causes of inconsistency and, from the opposite side, the advantages of the model in the context of the underlying logic of mathematical idealisation. We have also considered a recent alternative approach based on the machine learning algorithms and gave our own interpretation of the research aspects and the logic of the researcher who chooses between two approaches.

Keywords: Brownian motion, Black-Scholes model, stock trade, efficient market hypothesis, efficient markets, machine learning.

Постановка проблеми. Економічні часові ряди за своєю природою є нелінійними та нестационарними, тобто їх статистичні характеристики змінюються з часом [41] - довготермінові коливання викликані економічними циклами та умовами ведення бізнесу, а короткотермінові — мікроструктурами попиту і пропозиції [42]. Актуальною проблемою є передбачення поведінки ринку та моменту досягнення ним пікового значення і недосконалість сучасної основної математичної моделі, заснованої на гіпотезі ефективних ринків.

Невирішені частини проблеми. Гіпотеза ефективних ринків не повністю відповідає емпіричній поведінці економічних часових рядів, теоретично виведена картина впливу факторів на ринок не відповідає наявним флуктуаціям.

Не існує ефективного суміщення основної моделі з методами евристичного моделювання.

Метою дослідження є визначення позитивних сторін моделі, що добре описують досліджувані явища, та їх зв'язок через математичний апарат моделі з недоліками ідеалізації в рамках гіпотези ефек-

тивних ринків. Проводиться аналіз досліджень і публікацій з метою огляду відомих підходів до коригування цих недоліків.

Аналіз досліджень і публікацій. За історією моделі Блека-Шоулза та деяких її недоліків можна звернутися до [63], наслідки для ринкових моделей, викликані кризою, зазначаються у [45]. Класичний результат, що визначає розподіл надходжень, як степенеий (який, до речі, використовується для передбачення землетрусів — через гарне передбачення випадкових криз) міститься у роботі [15]. Зростання числа ринкових маніпуляцій після кризи, що використовують недоліки організації торгів та розвиток методів протидії ним досліджується у [38], публікація є нещодавною (2015) і показує, що дослідження цієї області тільки починається. Деякі невірні концепції, що супроводжують гіпотезу ефективних ринків та іноді вважаються парадоксальними розглянуті у роботі [5]. Детальною монографією, що підсумовує методи оцінювання опціонів є [61]. Математика теорії арбітражу розглянута у класичному посібнику [12]. Стисла критика концепції ефективного ринку вітчизняними авторами є у [48].

Основні результати дослідження. Гіпотеза ефективних ринків (Efficient market hypothesis, ЕМН). ЕМН лежить в основі арбітражного підходу до моделювання економічних часових рядів та моделі броунівського руху. Capital Asset Pricing Model (CAPM) та Arbitrage Pricing Theory (APT), що входять до Modern Portfolio Theory (MPT), обидві засновані на ЕМН [3]. У ЕМН виділяють 3 форми (сильна, напівсильна та слабка) [5] і ми будемо притримуватися сильної (ціни відображають всю наявну інформацію), на якій базуються моделі броунівського руху. Концепцію ЕМН було сформульовано Юджином Фама (Eugene Fama) у [62] (1965) і вона базується на декількох базових припущеннях (див. [48], [62]): 1) інформація, що поступає на фінансовий ринок, без затримки відображається у цінах паперів, 2) інвестори є раціональними і приймають рішення з урахуванням ризиків, намагаючись максимізувати не багатство, а корисність; 3) біржові ринки є ринками досконалої конкуренції (учасники не здатні вплинути на ринкову ціну, вона визначається лише попитом і пропозицією) і 4) очікування учасників ринку однорідні — тобто інвестори однаково оцінюють імовірності майбутніх доходностей активів. Зазначимо, що “на практиці” ЕМН не вимагає, щоб всі інвестори були однаково інформовані та мотивовані, ефективність може бути досягнута навіть, коли відносно мала група інформованих та досвідчених інвесторів торгує на ринку [5]. Якщо ринок насправді є ефективним, то будь-який технічний аналіз у сенсі дослідження історії цін є неефективним, адже ціни на ринку містять в собі всю інформацію, що впливає з історії коливання цін у минулому (слабка форма ЕМН [5]). Також будь-який фундаментальний аналіз — дослідження вартості активів компанії, фінансових угод, кредитного ризику тощо — також не несе ніякої користі, оскільки вся публічна інформація повністю відображена у ціні і отримати за її рахунок перевагу не вдасться.

ЕМН викликає дебати між гравцями на ринку та академічними дослідниками. Наприклад, інвестиційні медіа-видання стверджують, що ринок не є ефективним, оскільки вони отримують заробіток завдяки продажу інформації інвесторам. Прихильники активного керування фондами (специфічне обрання портфелю з метою виграти на ринку) відносяться до ЕМН амбівалентно, оскільки в іншому випадку їх робота є марною спекуляцією. Тим не менш, прихильники пасивного управління фондами (інвестування у широкі сегменти ринку без спроб розрізнити перспективні і неперспективні активи), що підтримують ЕМН, в той самий час заперечують і твердження, що більшість активних керівників фондів на даному ринку у довготерміновій перспективі отримають доходи, менші за відповідний ключовий індекс [1].

Справа в тому, що ЕМН не заперечує можливість отримати дохід, вищий за ключові індекси (outperform the market), вона заперечує можливість отримати такий дохід напевне [5], (див. також [12, стор. 250] - арбітражна можливість).

В академічному середовищі ЕМН піддається сумніву в першу чергу економістами, що вважають людську поведінку та психологічні фактори домінуючими елементами у своїх моделях рівноважних цін (наприклад, поведінкова економіка, behavioral economics та behavioral finance [49]). Прихильниками ЕМН є економетрики, статистики та фінансові математики, що побудували численні моделі виходячи з припущення, що процеси повернення (return processes) є великою мірою передбачуваними [1]. В деякому сенсі, реалізація "ефективного ринку" фактично заснована на припущенні, що учасники ринку вважають ринок неефективним, і що їм вигідно використовувати певні стратегії, щоб отримати дохід, вищий за ключові індекси [1]. Іншими словами, якщо кожен інвестор вважає, що ринок є ефективним, тоді цей ринок ефективним не буде. Саме фінансовий аналіз з боку інвесторів є механізмом, що забезпечує збір інформації та відбиття її в цінах, хоча сам вимагає витрати певних ресурсів [5]. Це та додаткові транзакційні витрати можуть суттєво погіршувати показники очікуваного прибутку і ставити у більш вигідне положення тих, для кого в силу різних причин вони менші [46]. Роль транзакційних витрат для ефективного ринку ще не цілком досліджена ([45], [47]).

Броунівський рух та модель Блека-Шоулза. Після того, як вся економічно важлива інформація та засновані на ній сподівання були залучені інвесторами до своїх торгів, інвесторами з них вже отримані всі можливі здобутки і кожен грає якнайкраще у межах доступних можливостей. Очікується, що результуючий процес цін буде непередбачуваними флуктуаціями, що не залежать від минулих значень. Постійна флуктуація цін на ринку може вважатися показником, що ринок є ефективним, незмінності цін навпаки суперечить припущенню ефективності [5]. Це отримало назву випадкового блукання, або, у відповідному контексті, мартингалу. Мартингалом зветься випадковий процес, для якого його поточне значення є оптимальною оцінкою майбутнього. Це означає, що процес може стрибнути рівноімовірно у будь-яку сторону. Оскільки зміна значення (матсподівання) дорівнює

нулю, то процес не має зсуву. Значення мартингалів для сучасної фінансової теорії дуже велике, фактично всю теорію ціноутворення та хеджування деривативів сформульовано мовою мартингалів див. [12].

Якщо ми будемо зменшувати величину кроку випадкового блукання поступово з 1 до нескінченно малої величини dx , то звичайне симетричне випадкове блукання перетворюється на відомий з фізики стандартний броунівський рух (Вінерівський процес), математичну теорію якого як стохастичного процесу формалізував Вінер (Norbert Wiener). У 1970 році Блеком, Шоулзом та Мертоном (Black, Scholes and Merton, модель Блека-Шоулза - Black-Scholes Option Pricing Model, OPM), було запропоновано використовувати стохастичні процеси у моделюванні цін на активи на прикладі задачі оцінювання опціону.

Проста модель броунівського руху вважає, що розподіл приростів $\Delta S_t = S_{t+\Delta t} - S_t$ не залежить від ціни S_t , ці прирости є незалежними і нормально розподіленими. Але, з огляду на реальні дані, природно покласти, що стандартне відхилення для ΔS_t буде пропорційним до досягнутого рівня цін S_t , тому початкове припущення про незалежність приростів цін S_t змінилося на модель, де використовується припущення незалежності і нормальності приростів їх логарифмів $\ln(S_t)$ [15] (припущення в оригінальній статті [16]) — геометричний броунівський рух. (Іноді це називається мультиплікативним характером впливу факторів, на відміну від адитивного, який, згідно центральним граничним теоремам, призводить до нормального розподілу суми великої кількості випадкових величин. У нашому випадку, ЦГТ стверджують про нормальний розподіл суми логарифмів, яка утворилася при логарифмуванні добутку випадкових величин). *Отже, у моделі Блека-Шоулза*

$$\begin{aligned} dS_t &= S_t \cdot r \cdot dt + S_t \cdot \sigma \cdot dW_t \\ dS_t / S_t &= r \cdot dt + \sigma \cdot dW_t \\ d(\ln S_t) &= r \cdot dt + \sigma \cdot dW_t \end{aligned}$$

часові ряди моделюються як геометричний броунівський рух (волатильність) зі зсувом (drift, не-випадковий тренд [2]). В цьому стохастичному рівнянні прирости логарифмічних надходжень (log-returns) визначені детермінованою частиною, що контролює тренд, і приростами Вінерівського процесу, що відповідають випадковим флуктуаціям навколо тренду. Інтерпретація цього стохастичного диференційного рівняння наступна: за дуже малий проміжок часу dt випадковий процес цін S_t змінить своє значення на малу величину, що є нормально розподіленою із середнім $S_t \cdot r \cdot dt$ і дисперсією $(S_t \cdot \sigma)^2 \cdot dt$ і яка не залежить від попередньої історії процесу, адже прирости Вінерівського процесу $W_t - W_s$ за означенням незалежні від минулого шляху $\{W_t\}_{0 \leq t \leq s}$ (сильна марківська властивість) і нормально розподілені. Розв'язком цього рівняння є процес (процес інтегрування див. у [34]):

$$S_t = S_0 \cdot \exp((r - \sigma^2/2)t + \sigma W_t) \text{ або } \ln(S_t/S_0) = (r - \sigma^2/2)t + \sigma W_t$$

Логарифм приросту цін складається з невідповідного (лінійного у випадку сталих коефіцієнтів) тренду, спотворюваного випадковим блуканням W_t ; величина $\ln(S_t/S_0)$ має нормальний розподіл з матема-

тичним сподіванням $(r - \sigma^2/2)t$ та дисперсією $\sigma^2 t$. Лінійний тренд $r - \sigma^2/2$ у розв'язку рівняння містить волатильність, тобто накопичені надходження від інвестицій виявляють певний зсув, якщо проміжні значення надходжень більш волатильні (volatility drag — зсув волатильності). На практиці це виглядає, як те, що ряди з меншою волатильністю мають вищі накопичені надходження (і середнє геометричне). Якщо протягом першого періоду інвестиція втрачає -50% своєї вартості ($S_1 / S_0 = 0.5$), то протягом другого вона має вже показати ріст +100% ($S_2 / S_1 = 2$), щоб повернутися на попередній рівень. Зсув волатильності є наслідком того, що W_t є симетричним відносно 0, а експонента e^{W_t} відносно 1 — ні (опуклість експоненти), і цей член виникає внаслідок інтегрування. Тобто, торгуючи ризиковим активом (на відміну від безризикового у банку), ми ніби отримуємо дохід за неперервною відсотковою ставкою $\mu = r - \sigma^2/2$.

Надходження зручно використовувати замість самих цін задля нормалізації — усунення незручностей, що виникають через різні одиниці вимірювання (Численні моделі, як правило, вимагають нормалізації даних. Коваріація залежить від одиниць виміру, тому замість неї використовують коефіцієнт кореляції і т.д.). Одна з інших причин полягає у тому, що у фінансах для надходжень часто використовується накопичення типу того, яке можна побачити при акумуляції різних відсоткових ставок

$$(1+r_1)(1+r_2) \dots (1+r_n) = \prod_i (1+r_i).$$

Оскільки добуток нормально розподілених величин вже не має нормального розподілу, а сума — має, то накопичення логарифмів зменшує об'єм обчислень з $O(n)$ до фактично однієї операції:

$$\begin{aligned} \ln(1+r_i) &= \ln(S_i/S_{i-1}) = \ln(S_i) - \ln(S_{i-1}), \\ \ln(\prod_i (1+r_i)) &= \sum_i \ln(1+r_i) = \ln(1+r_1) + \dots + \\ \ln(1+r_n) &= \ln(S_n) - \ln(S_0) = \ln(S_n/S_0). \end{aligned}$$

Робота з сумами замість добутків дозволяє працювати з розподілами надходжень, що починають відрізнятися від нормального, адже в такому разі можна користуватися ЦГТ, за якими розподіл сум і вибіркового середнього великої кількості незалежних випадкових величин буде близьким до нормального з певними параметрами. Суми підвищують обчислювальну стійкість алгоритму, оскільки додавання малих чисел є безпечним — на відміну від множення, де дані можуть бути зіпсовані через брак розрядів (arithmetic underflow).

ЕМН знайшла втілення у теорії арбітражу ([12]). Арбітражні можливості — фінансові операції, призводять до додатного прибутку з додатною імовірністю, при цьому без ризику для інвестора. Згідно теорії арбітражу, арбітражні можливості короткочасно виникають на ринку і сприяють швидкому вирівнюванню цін і перерозподілу активів, тому більшість часу ринок з хорошою точністю можна вважати безарбітражним. Відсутність арбітражу характеризується наявністю т.зв. еквівалентної мартингальної міри (fundamental theorem on asset pricing, FTAP), відносно якої всі дисконтовані ціни на даному ринку стають мартингалами і торгівля ними між інвесторами стає справедливою грою. (Для дисконтованих відносно мартингальної міри цін має виконуватись рі-

вність математичних сподівань для ризикового і безризикового активів — ніхто не може очікувати напевне ані більшого прибутку, ані більших втрат). Модель Блека-Шоулза моделює безарбітражний ринок, умови виведення формули для ціни опціону (формула Блека-Шоулза) у роботі авторів [16] описані авторами наступним чином: *"Якщо опціони коректно оцінюються на ринку, має бути неможливо достовірно отримати прибуток, створюючи портфелі з довгих та коротких позицій по опціонам та їх базисним акціям. Виходячи з цього принципу, виведено теоретичну формулу для оцінювання опціонів."* Оскільки вартість безризикового активу у банку з неперервною безризиковою відсотковою ставкою r при неперервному накопиченні відсотків є не випадковою і складає $S_t = S_0 \exp(rt)$, а геометричний броунівський рух моделює ризиковий актив, то можемо розписати рівність $E[\text{дохід ризикового}] = E[\text{дохід безризикового}]$. Враховуючи не випадковість $S_0 \cdot \exp((r-\sigma^2/2)t)$, та те, що $E[\exp(Zx)] = \exp(\mu x + \sigma^2 x^2/2)$, $Z \sim N(\mu, \sigma^2)$, отримуємо

$$E[S_t] = E[S_0 \exp((r-\sigma^2/2)t) \exp(\sigma W_t)] = S_0 \exp((r-\sigma^2/2)t) E[\exp(\sigma W_t)] = S_0 \exp((r-\sigma^2/2)t) \exp(\sigma^2 t/2) = S_0 \exp(rt) = E[S_t]$$

Широкий огляд застосувань моделі Блека-Шоулза можна знайти у [61].

Сформулювавши математичні засади моделі, перейдемо до зауважень.

Емпірично розподіл логарифмічних надходжень у перспективі має важчі "хвости", ніж нормальний, більш точними є степеневі розподіли [14]. (Навіть на короткострокових інтервалах, напр., Бенуа Мандельброт (Benoit Mandelbrot) у декількох своїх роботах [15], виявив, що розподіл цін на активи відрізняється від гаусового, автором запропонований степеневий закон з сім'ї Парето — розподілів). Хоча гаусовий розподіл в даному разі є більш зручним для розрахунків і побудови моделей, однак він викликає недооцінку ризику.

Припущення нормальності також означає, що різниці логарифмів цін не є автокорельованими (значення процесу X_t не корелюють між собою в будь-які моменти t_1, t_2), що не зовсім відповідає дійсності. Навіть не автокорельовані значення можуть виявитися залежними між собою, що виявляється у вигляді кореляції їх модулів [54], стор.25, далі див. список у [55], приклад для S&P [56], розділ 6. *Таким чином, незалежність доданків логарифмічних надходжень порушується. Припущення сильної марківської властивості не реалістичне, необхідні моделі з іншими типами зв'язків [4].*

Присутність т.зв. посмішок і усмішок волатильності (зміни тенденції на графіку, volatility smiles and volatility smirks) означає, що умова сталої волатильності у вихідній моделі Блека-Шоулза не задовольняється [63],[4]. Тому численні моделі фокусуються на складовій параметру волатильності, оскільки (на відміну від ранніх моделей) зараз широко припускається, що вона є змінною. Моделі зі стохастичною волатильністю [50],[51], [53] вважають волатильність випадковим процесом, що залежить від різних факторів, таких, як рівень цін, частота повернення до сере-

днього та волатильність волатильності. Можна навести модель Хестона (Heston model)[50],[53], моделі типу Леві зі стохастичною волатильністю[52] та ін.

Виведення аналітичних формул для ускладнених випадків у моделі Блека-Шоулза може виявитися складним або неможливим, скажімо, для Європейських опціонів зі стрибками, див. вступ до [35], тому використовуються чисельні методи (Напр. використання швидкого перетворення Фур'є [36]). Взагалі, прикладами більш гнучких моделей на базі броунівського руху є процеси Леві (Paul Lévy), для яких чисельні методи активно розробляються [35].

ЕМН працює краще на коротких проміжках часу. Це може також бути досягненням сучасних технологій інтенсивного трейдингу [6] (згідно графіку у [6], автокореляції для рядів щоденних цін на американському фондовому ринку в наш час впали практично до 0). У довгостроковому випадку виникають великі флуктуації, які важко примирити з припущенням, що ринок є ефективним. Це призводить до складної проблеми теоретичного пояснення великих флуктуацій у економічних циклах, включаючи повторення фінансових криз та макроекономічних спадів [4]. *Розподіл логарифмічних надходжень повністю відрізняється для різних стадій економічного циклу.* Наприклад, у відомій книзі [26, розд. 14.2-14.3 (Crude oil data)], показано, як дані по різниці логарифмів завтрашньої і сьогоднішньої цін розбиваються на 4 групи, що описуються різними імовірнісними розподілами. Відомо також, що під час рецесії дані демонструють великі зубці з від'ємним зсувом, а в період сталої або швидко зростаючої економіки волатильність відносно низька і спостерігається додатний зсув [4]. Коефіцієнт асиметрії логнормального розподілу завжди є додатним, тоді, як дані реальних ринків (S&P) мають від'ємну асиметрію — ми спостерігаємо більші стрибки вниз під час паніки (див. далі ефект левереджу), причому, паніка може виникати і впродовж дня [13]. Це все можна пояснити тим, що у довготерміновій перспективі фінансові ринки відображають економічне зростання, дохідність корпорацій і зміни умов ведення бізнесу, що є певною мірою передбачуваними та коливаються навколо певних трендів. При короткотерміновій торгівлі інформації учасникам не вистачає або вона дає слабкі можливості передбачення. Ті, хто впевнений у своїх математичних моделях, схильні до переоцінки своїх можливостей і несуть більший ризик[6].

На противагу твердженню про досконалу конкуренцію, згідно [38], численні схеми ринкових маніпуляцій базуються на теоріях ринкової мікроструктури (приклад — [44], деякі роздуми - [42]), пов'язаних з ефектом ринкового впливу (market impact), що визначається, як вплив дій трейдера на ринок [39] (реакція ринку на зміну цін і перерозподіл активів, що викликає рух цін у протидію до запитів продавців та покупців). Кількісний аналіз, проведений у [40], свідчить, що навіть заявка, лише трохи (на 5 базисних пунктів, б.п. — сота частина відсотка) вища за ринкову bid-ціну, може призвести до подальшого зростання bid-ціни на 5.95 б.п. Дії маніпуляторів можуть приймати велику кількість різних форм і всі вони наносять шкоди цілісності і правильному функціонуванню ринку.

Резюмуючи, можна сказати, що опис процесу за допомогою стохастичного диференціального рівняння дифузійного типу, до якого належать броунівський рух, модель Орнштейна-Уленбека, процеси Леві та ін., для оцінювання деривативів видається не повністю адекватним, особливо у моделюванні динаміки змінних, пов'язаних з довгостроковими інвестиціями [4], Розд. 1.6. Деякі методи коригування моделей, такі, як моделі зі стрибками та моделі Леві, перераховані далі в [4].

Модель Блека-Шоулза та волатильність. Розглянуті вище припущення призводять до відомого аналітичного виразу для ціни Європейських опціонів продажу і купівлі [16](див. також [63], посібник з оцінювання - [61]). Для прогнозування ціни активу моделями типу Блека-Шоулза нам треба оцінити майбутню волатильність, яку матимуть базисні акції з моменту покупки опціону до моменту його виконання, що можна зробити, побудувавши прогноз на основі минулої динаміки. Такий підбір даних, а також підбір моделі для прогнозування аналітиком є доволі суб'єктивним. Чим більша волатильність базової акції, тим вища оцінка ціни опціону, адже можливо отримати вищий дохід, якщо ціна сильно зміниться у потрібному напрямку. Таким чином, опціони на більш волатильні акції є дорожчими. Оцінка волатильності є інструментом кількісної оцінки ризиків, а також відображає недоліки даного ринку - брак прозорості, ліквідності, зовнішні струси, неадекватні ставки тощо.

Модель Блека-Шоулза вимагає, щоб опціон постійно торгувався на ринку, чого досягти практично неможливо, тому проводиться коригування: у формулу підставляється відома на даний момент ціна і знаходиться відповідна нинішнім параметрам волатильність (implied volatility, внутрішня волатильність), див. [26, розділ 8.6.1.] опціону. Вона є специфічною для даного опціону, тобто опціони на одну й ту саму акцію, але з різним часом виконання чи різною страйковою ціною будуть мати в час t різну внутрішню волатильність.

Таким чином, моделі броунівського руху вимагають прогнозування динаміки волатильності за допомогою деяких допоміжних методів. Одним із таких методів для прогнозування волатильності є авторегресійні моделі.

ARCH-моделі. Моделі ARCH (Авторегресивна умовна гетероскедастичність) використовуються для опису і моделювання часових рядів (див. напр. [7], [10]-детальне викладення та [17]). Назва моделі означає, що дисперсія ряду змінюється для кожного спостереження або групи спостережень, а залежність моделюється авторегресійною моделлю. Модельованою змінною є дисперсія (квадрат волатильності), вхідними параметрами є значення динаміки у минулому з різними часовими лагами (наприклад декілька останніх змін ціни). Підбір параметрів у ARCH-моделі можна виконувати методом найменших квадратів. Для ілюстрації механізму наведемо формулу базової моделі, з якої видно, що підсумовуються попередні значення динаміки з певними вагами:

$$ARCH(q): \sigma_t^2 = a_0 + a_1 e^2_{t-1} + \dots + a_q e^2_{t-q}, \quad a_0 > 0, \\ a_i \geq 0, \quad i > 0$$

ARCH моделі та їх численні варіації зручні і враховують нелінійність та важкість хвоста розподілу. Іншою особливістю є те, що ARCH-моделі певною мірою враховують зміни у можливостях економіста до передбачення (див. Random coefficient interpretation у [10]). У GARCH моделі (Generalized ARCH models) [19] передбачувана волатильність залежить не тільки від попередніх значень часового ряду, а і від попередніх значень самої волатильності.

$$GARCH(p,q): \sigma_t^2 = a_0 + a_1 e^2_{t-1} + \dots + a_q e^2_{t-q} + \\ b_1 \sigma^2_{t-1} + \dots + b_p \sigma^2_{t-p}, \\ a_0 > 0, \quad a_i, b_j \geq 0, \quad \forall i, j > 0$$

Головним призначенням GARCH є урахування наступних фактів [1]:

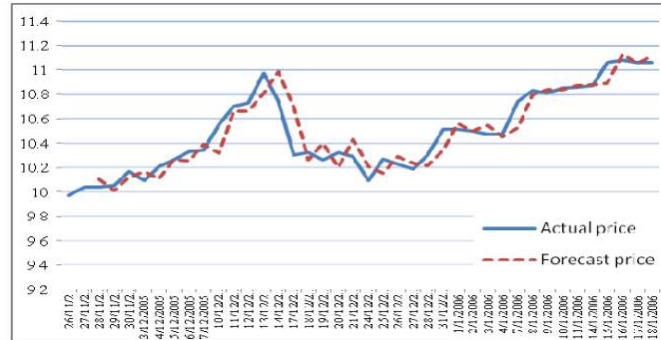
1. Кластеризація волатильності (volatility clustering, скупчення волатильності): дозволяє зловити тренд, утворений повторенням великих чи малих значень. Згідно Мандельброту [18], "великі зміни слідкують за великими змінами, а з іншого боку, малі зміни схильні до наслідування малими змінами". На практиці значення ряду мають суттєву додатну повільно спадаючу автокореляційну функцію для проміжку часу від днів до тижнів. Прикладом можуть бути періоди великої та слабкої невизначеності на ринку. Сума коефіцієнтів (без постійного члену) виражає вплив дисперсії попередніх періодів на поточне значення. Це значення, як правило, менше 1 і близькість до неї є ознакою зростаючої інертності ефекту шоків на дисперсію, тобто волатильність майже не змінюється, залишаючись на постійному рівні [20]. Сума коефіцієнтів більше 1 (відсутність стаціонарності) чи поява від'ємних коефіцієнтів може означати невідповідність даних GARCH-моделі, наприклад сильно нелінійний тренд у поведінці волатильності.

2. Важкий хвіст: зазвичай розподіли доходів від активів демонструють важчі хвости, ніж у нормального розподілу (приклад даних, на яких коефіцієнт ексцесу фондових індексів значно перевищує 0, див. у [21, Табл. 2])

3. Ефект левереджу (важеля) (Leverage Effect): зміни у доходності цінних паперів часто від'ємно корелюють зі змінами їх волатильності. Позитивна і негативна інформація для інвесторів викликає різні зміни волатильності - погані новини викликають сильне підвищення волатильності порівняно із хорошими. Фірма, що має низькі доходи, потрапляє у борги через зменшення ринкової вартості фірми, що призводить до вищої волатильності. Є інші погляди на природу цього процесу [22]. Ефект левереджу не моделюється звичайною GARCH-моделлю, тому для урахування такого роду асиметрії розроблено багато модифікацій, таких, як Exponential GARCH (EGARCH) чи Threshold GARCH (TGARCH) [23] та ін.

Серед недоліків є складність визначення необхідної довжини ряду минулих значень для кожної з частин моделі. Довгий ряд викликає довшу пам'ять моделі і може погіршувати її точність, визначення великої кількості коефіцієнтів вимагає ресурсів. Модель погано реагує на різкі флуктуації ринку, стрибки і наступні відскоки, та інші непередбачувані події, що викликають значні структурні зміни [1],[11]. GARCH-

моделі зазвичай ефективні для фінансових даних, взятих по дням чи тижням, однак стають все менш значущими на даних, взятих з більшими інтервалами. Для компенсації цих та інших недоліків, до них додається перемикання, коли марківський процес перемикає режими, в яких процес слідує різним ARCH-моделям (regime switching models у [1]) [11, Розд. 2.2]. Підхід був запропонований у [24], ще див. [25], інколи називається (Switching) Autoregressive Hidden Markov Model [31], [9, Розд. 4.1].

Таким чином, наведений графік викликає у нас сумнів стосовно запропонованої моделі. Оскільки у моделі на основі нинішнього і минулого значення прогнозується наступне, а наш прогноз назавтра наближено є просто сьогоднішнім значенням, тобто мартингалом (процес може рівномірно стрибнути будь-куди), нам немає ніякої користі від такої інформації, адже ми шукали саме передбачуваний тренд.

Машинне навчання (machine learning). Іншим підходом до передбачення ринкових параметрів і цін є алгоритми, що можуть самостійно навчатись з даних і будувати на введених даних модель — на відміну від традиційних алгоритмів, що виконують лише попередньо запрограмовані моделлю дії. Методи МН розроблені з метою класифікації, передбачення та прийняття рішень і допомагають у знаходженні трендів і прихованих процесів у даних, та здатні до коригуванні моделі з надходженням нової інформації. Такий підхід підвищує обчислювальну складність, що можна вважати ціною евристики. Однак, розширення вихідної теоретичної моделі може стикатися з аналітичними труднощами, викликаними специфікою її математичного апарату або стає занадто витратним визначення її параметрів та калібрування у змінному середовищі (особливо це стосується фундаментального аналізу, що вимагає часу на збір інформації про стан компанії та суб'єктивної оцінки спеціаліста). Хоча моделі, створені алгоритмами МН, часто важко відокремити від вихідних даних і проаналізувати, можливо виявляти взаємозв'язки, що будуть доповнювати вихідне ідеалізоване наближення та мати власне тлумачення. Прикладами є **штучні нейронні мережі** (поверхневий огляд застосування [27], для економічних даних [28], деякий огляд [60]), **k-Nearest Neighbor algorithm** ([29]), **Genetic Algorithms** ([30]), **Hidden Markov Models** [11] та **Support Vector Machines** (відносяться до **Kernel Learning** [9]) (приклад застосування [8]), **Regression trees** [33] та багато інших. Відомою книгою для введення до імовірнісних та статистичних методів, що використовуються у МН,

Приклад: передбачення цін на золото у США гібридною моделлю $ARIMA(1,1,1)-GARCH(0,2)$ в період з 26/11/2005 по 18/01/2006 року зі статті [37]. Зверніть увагу на те, що "передбачений" процес з хорошою точністю представляє собою переніс на одну позицію вперед у часі вихідного ряду. Тобто прогнозоване значення дорівнює поточному і знайдений процес є всього лише мартингал-різницею (наприклад, броунівським рухом).

та деяких його основних алгоритмів є [43]. Приклад застосування до цін на акції [59]. Іде розробка гібридних і комбінованих підходів, що поєднують переваги та допомагають закрити недоліки оригінальних моделей (напр. [57],[58]-передбачення ринку акцій, [38]-пошук ринкових маніпуляцій тощо).

Теоретичні результати, відомі як "No free lunch theorems" стверджують неможливість існування універсальної стратегії оптимізації, і можливість для однієї стратегії бути більш ефективною за іншу може бути досягнута лише шляхом спеціалізації під конкретну проблему. Задачі прийняття рішень і керування зводяться до задач оптимізації, тому це стосується і їх [32]. Це є аргументом проти надій на ефективність алгоритмів, що відносяться до даних, як до "чорного ящика", без залучення специфіки досліджуваного процесу.

Висновок. Існуюча основна математична модель є недосконалою і для торгівлі на ринку не вдається знайти магічний інструмент, оскільки знайдені арбітражні можливості будуть зникати через перерозподіл і саморегуляцію ринку. Однак, використання сучасних методів обробки даних може бути поглядом з іншого боку на процеси, коли вони лише частково вписуються у традиційні ідеалізовані теоретичні моделі.

Список літератури:

1. P. Yin (2007). Volatility estimation and price prediction using a hidden Markov model with empirical study / Ph.D Thesis, University of Missouri Columbia, -2007
2. J. Lee, M. Shin. (2009) Stock Forecasting using Hidden Markov Processes // <http://cs229.stanford.edu/proj2009/ShinLee.pdf>
3. P. Jecheche (2012) An empirical investigation of Arbitrage Pricing Theory: A case Zimbabwe / Research in Business & Economics Journal; Jul. 2012, Vol. 6, p1.
4. A. Tenyakov (2014) Estimation of Hidden Markov Models and Their Applications in Finance /

University of Western Ontario, Electronic Theses and Dissertation repository.

5. J. Clarke, T. Jandik, G. Mandelker: (2001) The Efficient Markets Hypothesis / Arffa, R. (ed.): Expert Financial Planning: Advice from Industry Leaders; New York. -pp.126-141.

6. C. Wang. (2004) Short Term and Long Term Market Inefficiencies and Their Implications // www.northinfo.com/documents/30.pdf

7. R. Perrelli (2001) Introduction to ARCH & GARCH models / University of Illinois Optional TA Handout (2001) - pp.1 - 7.

8. S. Rao, J.Hong (2010) Analysis of Hidden Markov Models and Support Vector Machines in Financial Applications. / Technical Report UCB/EECS-2010-63, Berkeley, May 2010.

9. T. Fletcher (2012) Machine Learning for Financial Market Prediction // Doctoral thesis, UCL (University College London), 2012.

10. A. Bera, M. Higgins (1993) ARCH models: properties, estimation and testing / Journal of Economic Surveys 7, -pp.305-362.

11. R. Bhar, S.Hamori (2004) Hidden Markov Models Applications to Financial Economics / Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 179p. ISBN 1-4020-7899-4

12. Фельмер, Шид (2008) Введение в стохастические финансы. Дискретное время / Москва, МЦНМО,- 496 стр.-ISBN: 978-5-94057-346-3

13. C. O'Neil, Why log returns? - Mathbabe - Mode of access: World Wide Web: <https://mathbabe.org/2011/08/30/why-log-returns/>

14. N. Champagnat, M. Deaconu, A. Lejay, N. Navet, S. Boukherouaa (2013) An empirical analysis of heavy-tails behavior of financial data: The case for power laws // <https://hal.inria.fr/hal-00851429/file/estimation-power-law.pdf>

15. B. Mandelbrot (1963) The Variation of Certain Speculative Prices / The Journal of Business of the University of Chicago: 36, -pp.394-419

16. F. Black, M. Scholes:(1973) The Pricing of Options and Corporate Liabilities / Journal of Political Economy, 1973, vol. 81, issue 3, -pp.637-554

17. T. Angelidis et al. (2004) The use of GARCH models in VaR estimation / Statistical Methodology 1(2), 105-128.

18. B. Mandelbrot (1963) The Variation of Certain Speculative Prices / The Journal of Business 36, No. 4

19. T. Bollerslev (1986) Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity / Journal of Econometrics, 1986, vol. 31, issue 3,-pp.- 307-327

20. А. Ставицкий, С. Николайчук (2005) Застосування GARCH-моделей для прогнозування волатильності ПФТС-індексу / Вісник КНУ: Економіка. – №75-76. – с. 98-102.

21. А. Балаев (2013) Анализ многомерных временных рядов финансовых доходностей: сравнение различных подходов к моделированию тяжелых хвостов / Экономический журнал ВШЭ, 2013. Т. 17. № 2. С. 256–282

22. J. Hasanhodzic, A. Lo (2013) Black's Leverage Effect Is Not Due To Leverage / R&R at the Quarterly Journal of Finance, 2013

23. M.J.R. Villar (2010): Volatility Models with Leverage Effect / Ph.D. Thesis, Department of Statistics, Universidad Carlos III de Madrid.

24. J. Hamilton, R. Susmel (1994) Autoregressive Conditional Heteroskedasticity and Changes in Regime / Journal of Econometrics 64 (1994) 307-333.

25. N. Alemohammad, S. Rezakhah, S. H. Alizadeh (2013) Markov Switching Component GARCH Model: Stability and Forecasting // <https://arxiv.org/abs/1303.5525>

26. S.M.Ross (2011) An Elementary Introduction to Mathematical Finance, Third Edition / Cambridge University Press, 2011,- 323p.- ISBN 978-0-521-19253-8

27. C. Gallo Artificial Neural Networks in Financial Modelling // www.dsems.unifg.it/q022006.pdf

28. I. Kaastra, M. Boyd (1996) Designing a Neural Network for Forecasting Financial and Economic Time Series / Neurocomputing, 10 (1996) 215—236

29. S. Imandoust M. Bolandraftar Application of K-Nearest Neighbor (KNN) Approach for Predicting Economic Events: Theoretical Background / Int. Journal of Engineering Research and Application Vol. 3, Issue 5, Sep-Oct 2013- pp.605-610.

30. A. Jackson (1997) Genetic Algorithms for Use in Financial Problems // Proceedings of AFIR Colloquium, 13-15 Aug. 1997 -pp.481-503

31. T. Xuan (2004) Autoregressive Hidden Markov Model with Application in an El Niño Study / Master Thesis, University of Saskatchewan.

32. Yu-Chi Ho, D. Pepyne (2002) Simple Explanation of the No Free Lunch Theorem of Optimization / Cybernetics and Systems Analysis , 38 (2), 2002-pp. 292 –298.

33. H. Varian (2013) Big Data: New Tricks for Econometrics / Journal of Economic Perspectives vol. 28, no. 2, Spring 2014 (pp. 3-28)

34. O. Gottlieb (2007) Solving for S(t) and E[S(t)] in Geometric Brownian Motion // http://www.soarcorp.com/research/geometric_brownian_motion.pdf

35. N. Hilber , N. Reich, C. Schwab, C. Winter (2009) Numerical methods for Lévy processes / Finance Stochast. 13, 471-500 (2009).

36. P. Carr, D. Madan Option valuation using the fast Fourier transform / Journal of Computational Finance, 2(4), pp. 61-73.

37. S. Yaziza, N.Azizab, R. Zakariaa, M.Ahmadc (2013) The performance of hybrid ARIMA-GARCH modeling in forecasting gold price // www.mssanz.org.au/modsim2013/F2/yaziz.pdf

38. Y. Cao, Y. Li, S. Coleman, A. Belatreche, T.McGinnity (2015) Adaptive Hidden Markov Model with Anomaly States for Price Manipulation Detection / IEEE Transactions on Neural Networks and Learning Systems 26(2):318 – 330, February 2015

39. A. Ferraris (2008) Equity market impact models: Mathematics at the interface between business

and research / Presentation, Stifterverband für die Deutsche Wissenschaft. 4 December 2008, Berlin.

40. N. Hautsch and R. Huang (2012) The market impact of a limit order / *Journal of Economic Dynamics and Control*, vol. 36, no. 4, 2012-pp. 501 – 522.

41. R. Ghazali, A. J. Hussain, N. M. Nawi, B. Mohamad (2009) Non-stationary and stationary prediction of financial time series using dynamic ridge polynomial neural network / *Developments in eSystems Engineering (DESE)*, 2009 Second International Conference, p.354-363

42. F. Allen G. Gorton (1991) Stock price manipulation, market microstructure and asymmetric information / *National Bureau of Economic Research, Tech. Rep.*, 1991.

43. C. Bishop, *Pattern Recognition and Machine Learning* // New York:

Springer, 2006, 758p. -ISBN-10: 0-387-31073-8, ISBN-13: 978-0387-31073-2

44. E. Lee, K. Eom, and K. Park (2013) Microstructure-based manipulation: Strategic behavior and performance of spoofing traders / *Journal of Financial Markets*, vol. 16, no. 2, 2013-pp. 227 – 252.

45. R. Ball (2009) The Global Financial Crisis and the Efficient Market Hypothesis: What Have We Learned? / *Journal of Applied Corporate Finance*, Volume 21 Number 4. 2009

46. A. Timmermann, C. Granger (2004) Efficient Market Hypothesis and Forecasting / *International Journal of Forecasting* 20 (2004) -pp.15–27

47. A. Jha, F. Wolak (2014) Testing for Market Efficiency with Transactions Costs: An Application to Convergence Bidding in Wholesale Electricity Markets / *Technical report, Stanford University*, 2013.

48. Домбровский, Пластун, Пластун (2013) Гіпотеза ефективного ринку як сучасна концепція фондового ринку / *Актуальні проблеми економіки* N. 1(139), 2013

49. R. Shiller (2003) From Efficient Markets Theory to Behavioral Finance / *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 17, No. 1. 2003 – p.83-104.

50. P. Joubert (2005) Stochastic Volatility Models: Considerations for the Lay Actuary // <https://www.actuaries.org.uk/sites/default/files/documents/pdf/stochastic-volatiity-models-2005.pdf>

51. M. Lorig , R. Sircar (2014) Stochastic Volatility: Modeling and Asymptotic Approaches to Option Pricing & Portfolio Selection // https://www.princeton.edu/~sircar/Public/ARTICLES/LorigSircar-VolReview_revised.pdf

52. J. Figueroa-López (2012) Statistical estimation of Lévy-type stochastic volatility models / *Ann. Finance*, 8(2-3):309–335, 2012

53. A. Gulisashvili (2012) Analytically Tractable Stochastic Stock Price Models / Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg, 2012

54. O. Cappé, E. Moulines, T. Ryden (2005) Inference in Hidden Markov Models / Springer, 2005-653p.-ISBN-13: 978-0387402642 // <https://www.ime.usp.br/ebp/ebp13/mainbras.pdf>

55. L.C.G. Rogers, L. Zhang (2011) Understanding Asset Returns // <http://www.skokholm.co.uk/wp-content/uploads/2013/02/UAR.pdf>

56. F. Rouah, G. Vainberg (2007) Option Pricing Models and Volatility Using Excel-VBA / Wiley, Apr 13, 2007 - Business & Economics - 441 p. ISBN: 9780471794646

57. Md. R. Hassan, B. Nath, M. Kirley (2007) A fusion model of HMM, ANN and GA for stock market forecasting / *Expert Systems with Applications* 33 (1),2007 -p.171-180

58. S. Tiwari, R. Pandit, V.Richhariya (2010) Predicting Future Trends In Stock Market By Decision Tree Rough - Set Based Hybrid System With HHMM / *International Journal Of Electronics And Computer Science Engineering*, Vol. - (3), pp. 1 - 10

59. M. Rechenthin (2014) Machine-learning classification techniques for the analysis and prediction of high-frequency stock direction // <http://ir.uiowa.edu/etd/4732/>

60. J. Kutsurelis (1998) Forecasting financial markets using Neural Networks : an analysis of methods and accuracy / *Master Thesis. Monterey, California: Naval Postgraduate School;Springfield, Va.:* Available from National Technical Information Service

61. E. Haug: (2007) The complete guide to option pricing formulas, second edition // McGraw-Hill, 2007 -530p. <http://down.cenet.org.cn/upfile/10/20083212958160.pdf>

62. E. Fama (1965) Random Walks in Stock Market Prices / *Financial Analysis Journal* , Vol.76 - pp.75-80.

63. Haug, E.G. and Taleb, N.N. (2008): Why We Have Never Used the Black-Scholes-Merton Option Pricing Formula, / *Wilmott Magazine* 1/2008 // http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1012075

УДК 37 : 33 : 93/94

*Голубка Михаил Михайлович**Преподаватель высшей категории**Львовского кооперативного колледжа экономики и права**Голубка Михайло Михайлович**Викладач вищої категорії**Львівського кооперативного коледжу економіки і права**Holubka M. M.**Lecturer of the highest category**Lviv Cooperative College of Economics and Law*

ОБРАЗОВАТЕЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАРЛА КОБЕРСКОГО НА ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX - НАЧАЛА XX ВЕКА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО И КООПЕРАТИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

ОСВІТНЬО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КАРЛА КОБЕРСЬКОГО НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ ТА КООПЕРАТИВНОЇ ОСВІТИ
EDUCATIONAL AND ECONOMIC ACTIVITY OF KARL KOBERSKYI IN WESTERN UKRAINE DURING THE SECOND HALF OF XIX - XX CENTURY AND HIS IMPACT ON DEVELOPMENT OF FINANCIAL, ECONOMIC AND COOPERATIVE EDUCATION

Аннотация. В статье проанализирована общественно-просветительская деятельность теоретика, кооператора и экономиста - Карла Коберского и его влияние в развитие финансово-экономического и кооперативного образования

Ключевые слова: Карл Коберский, финансово-экономическое и кооперативное образование, школьничество, кооперация, экономическая мысль.

Анотация. У статті проаналізовано громадсько-просвітницьку діяльність теоретика, кооператора та економіста – Карла Коберського та його вплив у розвиток фінансово-економічної та кооперативної освіти

Ключові слова: Карл Коберський, фінансово-економічна та кооперативна освіта, шкільництво, кооперация, економічна думка.

Annotation. The article analyzes the social and educational activities of the theorist and economist cooperator Karl Koberskyi and his impact on the development of financial, economic and cooperative education

Keywords: Karl Koberskyi, financial, economic and cooperative education, schooling, cooperation, economic opinion

Постановка проблемы в общем виде и ее связь с важными научными или практическими задачами. Достаточно актуальным является исследование общественно-просветительской деятельности теоретика, кооператора и экономиста - Карла Коберского. Данный деятель занимает важное место в истории развития образования и экономики, благодаря его сильной общественной позиции и исследовании истории кооперативного школьничества.

Анализ последних исследований и публикаций, в которых начато решение данной проблемы, на которые ссылается автор. Исследование деятельности общественно-просветительского теоретика, кооператора и экономиста - Карла Коберского, как свидетельствует практика, описывают по большей части или с точки зрения истории или с позиции педагогики, очень редко встречаем труды, которые характеризуют деятельность Карла Коберского и его экономическую мысли с экономической стороны.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы, которым посвящается статья. Осуществлен анализ деятельности Карла Коберского и его влияние на дальнейшее успешное развитие финансово-экономического и кооперативного

образования в Западном регионе в отмеченный период с экономической точки зрения.

Формулирование целей статьи (постановка задачи). Задание данной статьи есть исследование прогрессивных идей ученого, теоретика, кооператора и экономиста - Карла Коберского

Изложение основного материала исследования с полным обоснованием полученных научных результатов. В современных условиях важным является освещение достижений образовательно-экономической деятельности культурных и общественных ученых, педагогов прошлого. Трансформационные процессы в экономике Украины требуют возвращения кооперативных традиций, которые были распространены в конце XIX и начале XX в. Именно поэтому, весьма актуальным является исследование общественно-просветительской деятельности теоретика, кооператора и экономиста - Карла Коберского. Ведь данный деятель занимает важное место в истории развития образования и экономики, благодаря его упорному гражданской позиции и исследовании истории кооперативных школ.

Родился К. Коберский в 1890 в с. Залесье. Довольно рано начал интересоваться политикой и принимал участие в работе Драгомановского

кружка. Впоследствии стал членом «Просвиты» и молодежной организации «Пласт» [10]. Учился в Праге, где и получил степень доктора и профессора экономики. В 1927 г. Вернулся во Львов и стал активно пропагандировать кооперативную идею, а также принимал участие в создании различных кооперативов, таких как «Комета», «Базар» «Заря» и многие другие. Также Карло Коберский был членом Научного общества имени Шевченко, которое было довольно известной научной организацией гуманитарных и точных наук и уже более 120 лет способствует развитию украинской науки.

Большой этап экономического и общественного становления Западной Украины произошел после военных действий, когда появилась необходимость восстановления хозяйств и обучение профессиональных специалистов на селе. Интеллигенция края стремилась привлечь крестьянство к экономической самоорганизации. Педагоги того времени рассматривали профессиональное образование как фактор социального развития и независимости. В условиях жестких запретов и притеснений начало формироваться кооперативное школьничество. Достаточно распространенными были разнообразные общественные организации, объединения и союзы, которые способствовали формированию национального сознания населения.

Активная пропагандистская и организационная деятельность К. Коберского весомо повлияла на подъем сельского культуры, распространение кооперативного движения, торговлю, банковское дело и развитие предпринимательства.

Именно в тот период он увидел свет труды К. Коберского, в которых он убеждал, что кооперативное движение должно начинать условия настоящей жизни украинского народа [1, с. 7]. К. Коберский является автором многих работ, посвященных вопросам кооперации, в которой он видел путь к развитию украинской нации и разнообразным проблемам «хозяйственной политики» [4; 6; 7].

Ученый рассматривал кооперативное школьничество сквозь призму гуманизма, а понятие «кооперация» объяснял так: «Слово «кооперация» означает сотрудничество, совместную деятельность, спилчанство ... Слово «кооперация» возникло впервые в Англии ... В украинском языке употреблялось раньше слово «сообщничество» или «спилчанство», но впоследствии все приняли международное выражение «кооперация». Это потому, что сообщничество может быть и капиталистическое, значит противное духу кооперации; для большей ясности употребляем слово «кооперация», которое исключает недоразумения» [3, с. 8].

В послевоенное время общественные лидеры попытались организовать украинскую кооперацию, как финансово обеспеченную организацию. В конце XIX в. на западноукраинских землях распространение получают кредитные кооперативы, так называемые «райффайзенки», названные так в честь их учредителя.

Конец XIX в. характеризуется распространением финансовых и кредитных обществ, которые

осуществляли возможность независимости от иностранного окупания банков, которое в то время было распространено в Западной Украине. Украинская элита того времени стремилась превратить данные кооперативы в средство самоутверждения и развития украинского народа. Благодаря этой созданной сети «райффайзенок», происходила успешная борьба с кредитной и товарной лихвой. К. Коберский утверждал, что нужно вытеснить ростовщичество путем вложения капитала в кооперативные кассы, чтобы получать кредитные средства могли те люди, которые в них нуждаются: «... новое украинское поколение, которое имеет воспитать райффайзенка, должно быть трезвое и бережливое ...» [3].

В период между войнами, когда часть украинских земель входила в состав Речи Посполитой, немало общественных деятелей инициировали развитие традиций национального сознания направлением распространения украинской кооперации. В частности, К. Коберский в одном из изданий «Кооперативной Республики» призвал развивать кредитную кооперацию на селе для предотвращения захватнического ростовщичества и создание цивилизованных форм кредитования. Он стремился свети к минимуму все негативные тенденции, которые имели место во время развития частного капитала, особенно на рубеже 20-30-х гг. XX в.

Карло Коберский, исследовав все недостатки кооперации на Украине стремился уделить больше внимания кооперативному воспитанию [5, с. 293]. Целью его концепции было стремление привлечь молодежь к работе кооперативных обществ и углублять их знания в сфере кооперации.

Постоянно К. Коберский обращал внимание на то, что кооперация имеет значительную роль для безгосударственных границ, поскольку благодаря ей можно укрепить свое хозяйственное и культурная жизнь. Он отмечал: «Однако невольно злоупотреблять клич «свой к своему». Надо давать хороший товар и хорошую цену, тогда будем иметь право пользоваться тем кличем» [8, с. 95].

Большой вклад в развитие образовательно-экономической деятельности на западноукраинских землях сделал К. Коберский, а именно:

разработал педагогические принципы и положения кооперативного школ;

выдвинул предложение открыть школы для кооперативных работников, которые должны были заменить месячные кооперативные курсы [2];

предложил методические рекомендации и усовершенствования в учебных программ (например, «Планы и программы кооперативных курсов»);

занимался преподавательской деятельностью, преподавал организацию промысла, принципы торговой калькуляции, историю и теорию кооперации и другие [9, с. 50];

возглавлял редакцию «Кооперативной республики», почти в каждом издании печатал свои статьи;

был одним из основателей издательства «Самообразование», которое занималось издательством работ, касающихся аспектов кооперативного строительства;

принимал активное участие в работе «вакационных курсов» - курсов, которые устраивали летом в горной местности и на которых преподавали кооперативную идеологию и др.

Образовательная наследие Карла Коберского полно идеями о развитии украинского экономического школ, практическими советами по специальной профессионального образования, кооперативного воспитания молодежи и организации школьных кооперативов. Однако, в условиях политического и экономического угнетения западноукраинских земель, эти идеи не могли быть вполне реализованы.

С приходом на территорию Западной Украины советской власти в 1939 году. К. Коберский за попытку эмигрировать за границу нелегально был арестован и с тех пор считается пропавшим без вести.

Выводы из данного исследования. На сегодняшний день, когда имеет место процесс развития рыночных отношений идеи образовательно-экономического наследия Карла Коберского приобретают актуальность, потому что они могут использоваться с целью улучшения направлений экономического образования и научной и методической работы в учреждениях экономического направления. Карл Коберский как известный общественный деятель смог добиться многого в экономической сфере, в частности путем написания статей о кооперации и пропаганды данных идей на селе.

Перспективы дальнейшего развития в этом направлении. Дальнейшего детального исследования требует труд Карла Коберский и его место в открытии кооперативных школ, которое позволит совершенствовать управление учебными заведениями, в частности экономическими.

Список литературы:

1.Коберский К. Свободное спильчанство (кооперация) - путь к подъему народа / К. Коберский. - Л.: Самообразование, 1935. - 40 с.

2.Коберский К. По обучение кооперативного рабочего / К Коберский // Кооперативная Республика. - Львов, 1929. - Чис. 7-8. - С. 292-301, с. 300-301

3.Коберский К. Кооперативный букварь. (Первая книга кооперативного обучения). - Львов: тиражи Ревизионного Союза Украинской Кооператив, 1928. - 164 с.

4.Коберский К. Плановое хозяйство: Большая проблема нашего времени / Карло Коберский. - Л., 1937. - 98 с.

5.Коберский К. Пробелы в работе / К. Коберский // Кооперативная Республика. - Львов, 1931. - Чис. 7-8. - С. 292-300.

6.Коберский К. Солидаризм как одна из базовых примет украинской психики (Ю. Липа «Назначение Украины». Л., 1938) / Карло Коберский // Кооперативная республика. - 1938. - Ч. 6.

7.Коберский К. Украины в мировом хозяйстве / Карло Коберский. - Л., 1935. - 123 с.

8.Коберский К. Чтобы Слово не прогул бесполезно / К.Коберский // Кооперативная Республика. - Львов, 1929. - С. 95-96.

9.Курс для кооперативных организаторов-инструкторов // Кооперативная Республика. - Львов, 1928. - Чис. 1. - С. 50-51.

10.Ладик А. Галичанин, который исповедовал классовую борьбу / А. Ладик // Новая искра. - 2013. - 17 июня.

11.Левицкий В. воспитывая-учебная работа нашей кооперации / В. Левицкий // Хозяйственно-кооперативный журнал. - Львов, 1933. - Ч. 40. - 1 октября - С. 5-7.

12.Новая хорошая книга для наших кооператоров // хозяйственно кооперативный журнал. - Львов, 1933. - Ч. 30. - Август - с 9.

13.Шайнер И. Развитие коммерческого образования на западноукраинских землях (вторая половина XIX - первая треть XX века): автореф. дис. ... Канд. пед. наук: 13.00.01 / Г.И. Шайнер; ТНПУ им. В. Гнатюка. - Тернополь, 2012. - 20 с.

14.Шевченко Ф.П. Очерки по истории Северной Буковины: монография / Ф.П. Шевченко, В.М. Ботушанский, И.И. Компаниец и др. - М.: Наукова думка, 1980. - 340 с.

15.Mizgalska M. Uwarunkowania ekonomiczne, społeczne i narodowościowe na terenie Ukrainy Zachodniej w II połowie XIX wieku / M. Mizgalska // Исторический архив. - 2014. - Вып. 13. - С. 78-85.

УДК 330.341:005.56

Довбенко В.І.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економіки підприємства та інвестицій
Національного університету «Львівська політехніка»

Довбенко В.І.

кандидат экономических наук, доцент,
доцент кафедры экономики предприятия и инвестиций
Национального университета «Львовская политехника»

Dovbenko V.I.

Ph.D. in economics, Assoc.Prof.,
Assoc. professor of Department of enterprise economy and investments
Lviv Polytechnic National University

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ - ЧИННИК ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ - ФАКТОР ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ
ПРЕДПРИЯТИЙ
INTELLECTUAL CAPITAL – DRIVER OF INNOVATION DEVELOPMENT
OF ENTERPRISES

Анотація. Розглянуто роль інтелектуального капіталу у процесі інноваційної діяльності підприємств. Розкрито взаємозв'язки окремих фаз формування інтелектуального капіталу, характер взаємодії учасників інноваційного процесу. Значну увагу привернуто до питань налагодження трансферу технологій з метою забезпечення своєчасної комерціалізації результатів наукових розробок. Проаналізовано можливості та інструменти підтримки малих інноваційних підприємств з метою реалізації нових перспективних інтелектуальних рішень. Запропоновано формування нової системи цінностей, яка заохочує різні форми співпраці учасників інноваційного процесу та дозволяє розширити їх коло.

Ключові слова: інноваційний розвиток, інтелектуальна власність і капітал, стартапи, інструменти активізації інноваційної діяльності, відкриті інновації, комерціалізація результатів НДДКР

Аннотация. Рассмотрено роль интеллектуального капитала в процессе инновационной деятельности предприятий. Раскрыто взаимосвязи отдельных фаз формирования интеллектуального капитала, характер взаимодействия участников инновационного процесса. Значительное внимание уделено вопросам налаживания трансфера технологий с целью обеспечения своевременной коммерциализации результатов научных разработок. Проанализированы возможности и инструменты поддержки малых инновационных предприятий с целью реализации новых перспективных интеллектуальных решений. Предложено формирование новой системы ценностей, которая поощряет различные формы сотрудничества участников инновационного процесса и позволяет расширить их круг.

Ключевые слова: инновационное развитие, интеллектуальная собственность и капитал, стартапы, инструменты активизации инновационной деятельности, открытые инновации, коммерциализация результатов НИОКР

Summary. The role of intellectual capital in innovation activity of enterprises is considered. The relationships of individual phases of formation of intellectual capital, the nature of interaction between participants of the innovation process are exposed. Special attention is drawn to the setting up of technology transfer to ensure timely commercialization of scientific research results. The possibilities and tools to support small innovative companies in order to implement new advanced intelligent solutions are analysed. A formation of a new value system that encourages various forms of cooperation and innovation process participants and can expand their range is proposed.

Key words: innovative development, intellectual property and capital, start-ups, tools to enhance innovation, open innovation, commercialization of R & D results

Постановка проблеми. Розвинені країни світу перейшли до переважно інноваційного шляху розвитку економіки. У той же час економіка України зазнає втрат в результаті застосування відсталих технологій і діяльності галузей, що відносяться до низьких технологічних укладів. Як наслідок, інвестиційний клімат погіршується, а відносно незначні обсяги інвестицій не доходять до високотехнологічних галузей. Тому так і не вдається вирішити завдання переходу на інноваційно-інвестиційну модель розвитку. Все це вимагає переорієнтації підходів до управління розвитком підприємств на основі внесення відповідних змін у структуру, якісні та кількісні параметри їх

потенціалу, а також створення відповідних макрота мікроекономічних умов для активізації інноваційної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми формування конкурентоспроможного інтелектуального капіталу підприємств, який дозволяє забезпечити їх розвиток на основі інноваційних рішень досліджували А.Антохов, Е.Брукінг, Л.Едвінсон, Л.Мелоун, О.Мних, П.Сенге, О.Собко, В.Соловійов, Б.Твісс, Л.Федулова, Г.Швиданенко, Г.Чесбро, Н.Чухрай та багато інших науковців. Ними вивчено різні аспекти активізації інноваційної діяльності за рахунок заохочення використання

інтелектуального капіталу у процесі розвитку підприємства. З метою ефективного використання результатів інтелектуальної творчості важливо налагодити механізми взаємодії вчених, дослідників і практиків з використанням концепцій «потрійної спіралі» та відкритих інновацій. Це має забезпечити відповідність інноваційного потенціалу підприємств зростаючим вимогам технологічного оновлення виробничих процесів і сприяти налагодженню продуктивних комунікацій сторін. Однак на сьогодні у працях з питань інноваційного розвитку підприємств недостатньо повно висвітлено проблеми формування потенціалу нематеріальних активів і заохочення учасників інноваційного процесу до ефективного використання продуктів інтелектуального капіталу. Потребують уточнення також підходи до комерціалізації інновацій на основі безперешкодного трансферу технологій. У публікаціях на дану тему немає єдності думок стосовно перспектив переходу на інноваційну модель розвитку економіки і визначення ролі держави, бізнесу й науки у даних процесах.

Мета дослідження. Дослідження теоретичних основ і прикладних проблем формування інтелектуального капіталу підприємств для забезпечення їх успішного інноваційного розвитку зумовлює постановку таких цілей:

- обґрунтування теоретичних засад інноваційного розвитку підприємств на основі залучення інвестицій у реалізацію перспективних інноваційних проектів і налагодження плідної взаємодії учасників інноваційного процесу;

- дослідження ролі інтелектуального капіталу та нематеріальних активів підприємств у формуванні ефективного конкурентного середовища у сфері інноваційної діяльності;

- розробка заходів для забезпечення успішної комерціалізації результатів наукових розробок, створення нових конкурентоспроможних продуктів з високою часткою доданої вартості.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Усі розвинені країни світу приділяють велику увагу формуванню конкурентоспроможних систем управління у сфері формування та охорони потенціалу інтелектуальної власності. Україна повинна розглядати дані завдання в якості пріоритетних. Важливо активізувати процес трансферу технологій за рахунок формування національної мережі комерціалізації та трансферу технологій на основі регіональних центрів, які знають потреби й можливості конкретних регіонів.

Вітчизняна економіка не може успішно розвиватися через відсталість технологічної структури, низький технічний рівень промислового виробництва, недостатнє державне фінансування наукових робіт та НДДКР. Для скорочення розриву між потребами в інвестиціях і обмеженими можливостями щодо капіталовкладень в економіку слід розширювати виробництво наукомісткої конкурентоспроможної продукції. Тому інвестування повинно мати інноваційний характер [1, с.7-8].

Увійти в число передових в економічному відношенні країн з допомогою традиційних підходів

неможливо. В умовах, коли найважливішим фактором економічного зростання є швидкість економічних процесів, відкриті ліберальні економічні системи завжди будуть давати кращий результат, ніж системи, обтяжені павутиною регламентуючих процедур. Стратегічним завданням України має стати забезпечення протягом 10-15 років радикальної перебудови економіки на високотехнологічну, високорентабельну, експортоорієнтовану [2, с.29]. Головним інвестором в нові високотехнологічні високорентабельні підприємства повинна стати держава, яка має створити з допомогою податкової і регуляторної політики умови для інтенсивного розвитку інвестиційно-інноваційних процесів у сфері виробничого експортоорієнтованого бізнесу і закуплювати та скерувати кошти у нові великі високотехнологічні підприємства, здатні забезпечувати високу рентабельність [2, с. 144].

На думку Г.О.Швиданенко критерієм інтелектуалізації в економіці є співвідношення новоствореної вартості та витрачених ресурсів, важливими передумовами чого є лідерські позиції у створенні нових технологій і продуктів, висока віддача від інвестицій у розвиток персоналу та значна частка інтелектуальних активів у загальній сумі активів. Вона звертає увагу також на такі аспекти недостатньої уваги щодо розвитку інноваційної діяльності в Україні як недостатнє використання патентів та незатребуваність вчених у виробничих процесах. Так з 1000 патентів, зареєстрованих в Україні, у виробництві використовується тільки 5-6% (у Фінляндії реалізується 30% патентів); у розвинених країнах до виробничих процесів залучено до 80% учених, в Україні – близько 1% [3, с.28]. Сьогодні в США приблизно 45 млн. осіб використовують в якості засобу виробництва лише свій інтелект, підкріплений персональними комп'ютерами. Близько 80 % робочих місць у Європі і США відносяться до різних секторів інтелектуальної економіки, що включає виробництво наукових знань, їх комерціалізацію, розробку нових технологій і програмних продуктів [3, с.26].

Л.Едвінсон трактує інтелектуальний капітал як особливе поєднання людського капіталу (реальні і потенційні інтелектуальні здібності, а також відповідні практичні навички працівників компанії) і структурного капіталу (складові капіталу компанії, що задаються такими специфічними факторами, як зв'язки зі споживачами, бізнес-процеси, бази даних, бренди і ІТ – системи). Це здатність трансформувати знання і нематеріальні активи у фактори, які створюють багатство (і відповідну вартість) за рахунок особливого ефекту від «примноження» людського капіталу на структурний [4, с. 9].

Створення інтелектуального капіталу проходить чотири фази: формування чіткої структури нематеріальних активів; інвестування в розвиток людського капіталу; систематична трансформація людського капіталу в структурний; вливання структурного капіталу із зовнішніх джерел, що забезпечує позитивний ефект синергії і дозволяє максимізувати інтелектуальний капітал.

Визначальна місія щодо формування об'єктів інтелектуальної, зокрема, промислової власності, у сучасних умовах в країнах Заходу покладається на університети, роль яких на ринку високих технологій зростає. З метою комерціалізації результатів наукових розробок університети спільно з іншими учасниками ринку інновацій створюють центри трансферу технологій, які надають необхідні консультаційні послуги зацікавленим особам, допомагають у пошуку та залученні інвестицій в реалізацію інноваційних проектів та у процесі комерціалізації результатів наукових розробок. Найбільшу потенційну прибутковість має власне виробництво у вигляді частки в підприємстві. За принципом венчурного інвестування, у випадку успіху вартість такої частки може зрости у десятки разів. Другою високоприбутковою формою трансферу є видача ліцензій. Якщо рівень зацікавленості у розробці високий і існує її надійний патентний захист, то ліцензійні платежі досягають суттєвих розмірів.

Існує десять фундаментальних принципів управління інтелектуальним капіталом підприємства. Їх використання дозволяє встановити зв'язок між інтелектуальною власністю та фінансовим станом підприємства і виявити, яким чином управління інтелектуальним потенціалом забезпечить поліпшення його фінансового стану. До даних принципів належать [5]:

- 1) усвідомлення визначальної ролі інтелектуальної власності в діяльності сучасного підприємства;
- 2) відображення очікуваних результатів впровадження інноваційних продуктів у стратегії розвитку та у бізнес-планах;
- 3) виявлення власних об'єктів права інтелектуальної власності;
- 4) збір інформації про інтелектуальну власність конкурентів;
- 5) ідентифікація інтелектуальної власності за стадією життєвого циклу;
- 6) придбання або отримання права на використання зовнішніх об'єктів права інтелектуальної власності;
- 7) оцінювання економічної ефективності інтелектуальної власності;
- 8) оцінювання величини податкового навантаження на інтелектуальну власність;
- 9) захист прав на інтелектуальну власність;
- 10) вимірювання ефективності управління інтелектуальною власністю.

У даний час основна проблема активізації інноваційної діяльності в Україні на базі ефективного впровадження об'єктів інтелектуальної власності полягає в тому, що наукова сфера не націлена на підготовку результату у виді, який потрібен виробничій сфері, а та у свою чергу не має достатніх фінансових ресурсів та кадрового потенціалу для впровадження результатів НДДКР. Існуючий стан у вітчизняній науково-технічній сфері характеризується відсутністю плідної взаємодії учасників інно-

ваційного процесу та загальним занепадом попередньо створеної науково-технологічної бази виробництва.

Джерелами конкурентних переваг підприємств є бажання і здатність їх працівників вчитися і швидко перетворювати нові знання в конкретні дії. Навчання є єдиним нескінченно відтворюваним ресурсом. Всі інші види ресурсів можуть бути скопійовані конкурентами. У ході навчання відбуваються процеси самовдосконалення. І хоча здатність до навчання і розвитку не знаходить офіційного відображення у балансах підприємств як нематеріальний актив, вона відіграє роль локомотива у їх розвитку в сучасних умовах. Для оцінювання ефекту від навчання людей використовують такі показники, як термін виконання замовлень, лояльність клієнтів, якість продукції, прибутковість і темпи зростання [6, с.80-85].

У сучасних умовах інтелектуальний капітал стає фундаментом створення інноваційного потенціалу підприємства, який має передбачати ефективно взаємодію нематеріальних активів, трудових, маркетингових та управлінсько-інфраструктурних ресурсів.

Особливу роль у здійсненні перетворень на підприємстві П.Сенге покладає на наступні п'ять інтелектуальних дисциплін, які забезпечують можливість освоєння та використання знань та вмінь працівників [6]:

1. Вдосконалення особистості і персональної майстерності.
2. Інтелектуальні моделі.
3. Загальна захопленість (мрія) і відданість підприємству.
4. Групове навчання у формі діалогу, дискусій, колективного мислення.
5. Системне мислення.

З 1990-х років у державній інноваційній політиці починає превалювати кластерна філософія. Кластери є організаційною формою консолідації зусиль зацікавлених сторін з метою досягнення конкурентних переваг в умовах глобалізації економіки. До характерних рис кластерів відносять наявність підприємства-лідера, що визначає стратегію кластеру, територіальну локалізацію його учасників і координацію їх взаємодії. Оптимальне поєднання виробничого потенціалу та інновацій дають промислово-інноваційні кластери.

Успішні кластери забезпечують свій розвиток на основі механізму «потрійної спіралі» (Triple Helix) у ході взаємодії бізнесу, влади і науки. Управління даною спіраллю здійснюється через механізм регіонального партнерства з метою забезпечення необхідних темпів економічного розвитку, що ґрунтується на інноваціях [7].

Науково-дослідницькі кластери (research-driven clusters) повинні включати щонайменше три основних елементи «потрійної спіралі»:

- юридичні особи, що здійснюють дослідження (університети, дослідницькі організації, центри комерціалізації досліджень і розробок);
- комерційні організації чи їх локальні об'єднання;

органи влади різних рівнів, агенції регіонального розвитку; спеціалізовані структури (центри трансферу технологій, торгово-промислові палати, фінансові установи, консалтингові компанії, які спеціалізуються у науково-дослідницькій сфері діяльності).

Кластерні моделі організації взаємодії учасників науково-технічної та економічної діяльності дозволяють спільними зусиллями на основі взаємної довіри сторін формувати сучасні бази знань для їх ефективного використання. Ліквідація обмежень на розвиток внаслідок безперешкодного трансферу знань та формування елементів нової інноваційної культури і є однією із основних причин успіху кластерів.

Сучасні підходи до інноваційної політики допускають вибір різних варіантів способів її фор-

мування. Через зростаючу складність ведення сучасних наукових досліджень та розробок постійно зростають витрати на самостійне здійснення масштабних НДДКР. Тому компанії вимушені вкладати кошти насамперед у прикладні розробки, що забезпечують швидку окупність, однак при цьому дають відносно невелике покращення певних параметрів кінцевого продукту, що йде на шкоду перспективному розвитку.

Вище описаний характер розвитку подій вимагав зміни підходів до організації процесів розробки і впровадження інновацій. З даною метою Г.Чесбро була розроблена концепція відкритих інновацій, яка передбачає активне використання зовнішніх ідей та розробок для забезпечення успішної та достатньо швидкої комерціалізації результатів НДДКР. Визначальні риси даної концепції відображено у табл. 1.

Таблиця 1

Характеристика відкритих і традиційних (закритих) інновацій

Ознаки традиційних (закритих) інновацій	Ознаки відкритих інновацій
Нерозповсюдження інформації про інноваційну діяльність компанії	Заборона поширення тільки конфіденційної інформації
Великі витрати на внутрішні дослідження для зміцнення ринкових позицій	Заохочення контактів з інноваційною спільнотою з метою обміну перспективними продуктами
Змагання за пріоритет у патентуванні з метою отримання найвищих прибутків	Змагання за пріоритет у своєчасному виході на ринок і досягнення кращих результатів
Потреба у великій кількості дослідників при самостійній організації розробок	Передача невластивих для діяльності підприємства функцій на аутсорсинг

[складено автором з урахуванням 8]

Запровадження ідей відкритих інновацій у практику економічної діяльності передбачає формування нової інноваційної культури і об'єднання зусиль зацікавлених сторін навколо досягнення поставлених цілей та завдань.

Кластерна концепція має спільні риси з концепцією «відкритих інновацій» і «потрійної спіралі», які зосереджені на поглибленні взаємодії між дослідницькими університетами, підприємницьким сектором і державними структурами, що забезпечують фінансову підтримку інноваційної діяльності.

Створення умов для розвитку інноваційного підприємництва передбачає формування сучасної інноваційної інфраструктури. Для переходу на інноваційний тип розвитку економіки важливо створити сприятливе середовище для сприйняття інновацій, усунути бар'єри на шляху втілення нових ідей та управлінських рішень, забезпечити умови для припливу інвестицій у розвиток економіки. Вирішення даних завдань передбачає активізацію діяльності кластерів, технологічних і наукових парків, технополісів, а також локальних структур: бізнес-інкубаторів, стартапів, спін-офсів, спін-аутів та ін..

Конкурентні переваги стартапів над великими підприємствами полягають у їх гнучкості, мобільності, швидкості прийняття рішень. Інновації, на основі яких будують свій бізнес стартапи, можуть бути як глобальними (світового рівня), так і

локальними (в окремо узятій країні чи регіоні). Зі стартапів утворилися такі всесвітньовідомі компанії як Hewlett-Packard, Microsoft, Apple Computer inc., Google, а також соцмережі Facebook, Twitter, «Вконтакте» та ін. Саме зі стартапу почався розвиток Силіконової Долини.

Малі інноваційні підприємства не мають достатніх коштів для розвитку, тому, особливо на початкових етапах, важливо забезпечити сприятливі умови для виявлення їх сильних сторін і нарощування конкурентних переваг. Наданням послуг з перевірки ідей, техніко-економічної експертизи проекту, ІТ-забезпечення, складання бізнес-плану, SMM-підтримки проекту, юридичного супроводу та розміщення інформації про новий продукт на crowdfunding-платформах займаються бізнес-інкубатори.

Більш масштабні послуги з виведення продукту на ринок надають акселератори. В інкубаторі стартап отримує інфраструктуру для розвитку, перевірки ідей та створення бізнесу. В акселераторі здійснюють тестування як самої ідеї, так і продукту і залучають фінансові ресурси для виходу на ринок. В багатьох акселераторах інвестори беруть участь на етапі розгляду заявок, і тільки ті проекти, які отримують «передпосівні інвестиції», можуть брати участь в акселераторі. Бізнес-акселератори, що здійснюють активну діяльність в Україні представлено у табл. 2.

Таблиця 2

Характеристика бізнес-акселераторів з підтримки стартапів в Україні

Назва	База	Складові програми	Вартість
Growth UP	На базі компанії BayView Innovations	1.Навчальна сесія 2.Поїздки в Європу і Америку 3.Робота з інкубаторами за кордоном (Seedcamp, 500s) 4.Со-інвестиції до 50 тис. дол.	Вхід в навчальну сесію 1200 грн. за кожним проектом. Growth UP отримує 5% частки від статутного капіталу проекту
Polyteco	КПП	1.Інфраструктура 2.Експертиза та консультації 3.Інвестиції венчурного капіталу	«Київська політехніка» отримує від 5-20% частки в статутному капіталі стартапу. Стартовий капітал не надається.
East Labs	В.Пінчук через групу компаній East One	1.Навчальна програма 2.3 робочі місця стартапу 3.Інвестиції до 20 тис. дол. 4.Супровід	East Labs отримує 15% частку в стартапі.
Founder Institute	Б. Купич з KM Core, зі штаб-квартирою в Кремнієвій Долині	1.Навчальна програма (4міс.) 2.Відбір учасників у бонус-пул з правом на частку прибутку фонду. 3.Супровід та інвестування.	Founder Institute купує 3,5% акцій за ринковою вартістю. Перша інвестиція в компанію складає від 50 тис.дол.
Wanna Biz		1.Відбір команд 2.Відбір учасників 3.Стартовий капітал 20 тис. дол. 4.Супровід	Wanna Biz отримує 10-25% частку в стартапі.
Happy Farm		Навчальна програма Стажування в США Пост-девелопмент	Happy Farm отримує 15% корпоративних прав, надає послуги на 70 тис. доларів
iHUB	Уряд Норвегії спільно з SIVA та ТПП України	1.Інфраструктура 2.Тренінги та менторство 3.Глобальна мережа, тематичні події	iHUB не отримує частки в проекті

складено автором з урахуванням [9]

Україна поки що значно відстає у процесах інноваційного розвитку та у підтримці діяльності стартапів. Це пов'язане із незадовільним станом інноваційної інфраструктури, відсутністю дієвих механізмів підтримки інноваційного підприємництва, зокрема, процесів трансферу знань і технологій.

Низькі темпи комерціалізації результатів НДДКР знижують ефективність використання ресурсів та конкурентоспроможність економіки. До основних п'яти груп бар'єрів, що існують на шляху комерціалізації результатів наукових досліджень в Україні, оцінених за п'ятибальною шкалою слід віднести [10]:

- недостатню компетентність суб'єктів інноваційної діяльності (3,68±0,84);
- недостатнє фінансування інноваційної діяльності (3,67±0,71);
- недоліки нормативно-правової бази інноваційної діяльності (3,52±0,87);
- відсутність ефективної інноваційної інфраструктури (3,39±1,00);
- неефективний інноваційний менеджмент (3,31±1,01).

В Україні існує недосконала система регулювання процесів у сфері інноваційної діяльності. Податки не виконують своєї стимулюючої функції. Податкова система не зорієнтована на економічне

зростання, підвищення науково-технічного та економічного потенціалу, про що свідчить превалювання в прямих податків (тоді як саме непрямим податкам притаманна більша нейтральність відносно стимулів до праці, заощаджень та інвестицій), порівняно високе податкове навантаження на прибуток підприємств та практична відсутність інвестиційно-інноваційних стимулів [11, с.155].

У той же час міжнародний досвід переконливо свідчить про важливість державної підтримки винахідницької інноваційної діяльності. За даними фахівців Укрпатенту найпоширенішими формами державної підтримки є:

- створення інноваційних фондів для підтримки процесів комерціалізації результатів наукових розробок та трансферу технологій (Велика Британія, Німеччина, Швейцарія, Нідерланди);
- пряме фінансування, яке досягає 50% витрат на створення нової продукції і технологій (Франція, США);
- надання позик (зокрема, безвідсоткових та безповоротних);
- надання дотацій (практично всі країни);
- відтермінування сплати мита чи звільнення від нього, якщо винахід стосується економії енергії (Австрія);
- надання безкоштовних патентних послуг (Нідерланди, Німеччина).

Подібні заходи, спрямовані на підтримку інноваційної діяльності на основі інтелектуальної творчості, формують конкурентні переваги країни та її суб'єктів господарювання у довгостроковій перспективі. Актуальним для України є розробка сучасного механізму трансформації інтелектуального потенціалу в інтелектуальний капітал з подальшим його перетворенням у нематеріальні активи й забезпечення їх ефективного використання, включаючи вигідні експортно-імпорتنі операції.

З метою покращення існуючої ситуації у сфері інноваційної діяльності слід забезпечити активну та плідну взаємодію сторін на основі їх зацікавленості участі в процесах підтримки перспективних наукових розробок та реалізації відповідних інноваційних проектів. При цьому слід враховувати процеси конвергенції виробничих, науково-технічних і соціальних процесів, що вимагає нових підходів до вирішення існуючих проблем на базі залучення широких кіл потенційно зацікавлених осіб. Для активізації інноваційної діяльності слід звернути увагу на такі нові інструменти пошуку нових рішень та коштів як краудсорсинг, краудфандинг та краудінвестинг. Вони дозволяють забезпечити позитивний ефект синергії від додаткового залучення нових учасників в інноваційний процес та сприяють їх активній взаємодії.

Поширення інноваційних технологій у неекономічних сферах дозволяє не лише формувати інноваційну культуру, створюючи сприятливі передумови для інноваційного розвитку економіки регіону, але може відігравати важливу роль у формуванні цілісного суспільства – соціуму. Якщо мешканці регіону задоволені умовами свого проживання, можливостями розвитку, що в сучасному суспільстві сприяють інноваціям, то воно, як правило, характеризується високою згуртованістю, взаємною повагою, особливо щодо тих осіб, котрі займаються інноваційними видами діяльності [12].

Відсутність розвиненої системи трансферу технологій на сьогодні призводить до розривів у ланцюжку «наука-виробництво», незатребуваності результатів наукової та науково-технічної діяльності.

Сучасна економіка з великою часткою інтелектуальної складової передбачає формування підприємницьких мереж, що створює умови для співробітництва між фахівцями з різних сфер діяльності. Зменшення інноваційного та технологічного циклів розвитку технологій та продуктів передбачає налагодження більш тісного співробітництва сторін з метою прискорення виходу нового продукту на ринок. Скорочення циклу розвитку також створює додаткові стимули для співробітництва між підприємствами, науковими та дослідницькими установами та іншими учасниками інноваційного процесу. За умов спільних дій вони мають можливість розподілити можливі ризики, значно швидше впровадити нові вироби, технології та перспективні управлінські рішення.

Висновки і пропозиції. У статті на основі аналізу можливостей стимулювання та нарощу-

вання інтелектуального капіталу учасників інноваційного процесу виявлено чинники, що гальмують процес інноваційного розвитку економіки та окремих суб'єктів господарювання. Досліджено принципи управління інтелектуальним капіталом підприємств та ефективність їх застосування у вітчизняній практиці. Проаналізовано бар'єри на шляху своєчасної комерціалізації інновацій. Запропоновано елементи механізму налагодження комунікації та співпраці учасників інноваційного процесу з урахуванням концепцій «потрійної спіралі» та відкритих інновацій. З даною метою важливо застосувати нові підходи щодо активізації діяльності учасників інноваційного процесу з урахуванням потенціалу таких інструментів як краудсорсинг, краудфандинг та краудінвестинг.

Подальші дослідження мають виявити конкретні можливості розкриття потенціалу інтелектуального капіталу, оптимізації його структури та забезпечити розроблення практичних рекомендацій щодо суттєвого підвищення ефективності його використання.

Список використаних джерел:

1. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України. Т.2.: Інноваційно-технологічний розвиток економіки. /За ред. акад. НАН України В.М.Гейця, акад. НАН України В.П.Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є.Кваснюка.– К.: Фенікс, 2007. – 565 с.
2. Стратегічне управління національним економічним розвитком: монографія: в 2 т. / За заг. ред. О.В.Кендюхова. – Донецьк ДВНЗ» ДонНТУ, 2013. – Т 1. – 338 с.
3. Швиданенко Г.О. Імперативи розвитку підприємств / Г.О.Швиданенко. Стратегія економічного розвитку України: Збірник наукових праць. Київ, 2014. № 35. – с.24-30
4. Эдвинссон Л. Корпоративная долгота. Навигация в экономике, основанной на знаниях / Л. Эдвинссон. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 248 с.
5. Кияшко О. Принципи управління інтелектуальною власністю /О.Кияшко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intellect-expert.com/uk/printsipi-upravlinnya-intelektualnoyu-vlasnistyu>
6. Сенге П. Пятая дисциплина: искусство и практика самообучающейся организации / П.Сенге. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 1999. – 408 с.
7. Etzkowitz Henry. The triple helix: university-industry-government innovation / Н. Etzkowitz. Routledge, NY, London, 2008. – 158 pp.
8. Chesbrough Henry. Open Business Models: How to Thrive in the New Innovation Landscape / Н. Chesbrough. Cambridge, Massachusetts: Harvard Business Press, 2006. – 256 pp.
9. Ярмач О. Стартап-інкубатори та бізнес-акселератори в Україні: що та де шукати? /О.Ярмач. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.prostobiz.ua/biznes/rozvitok_biznesu/statti/startap_inkubatori_ta_biznes_akseleratori_v_ukrayini_scho_ta_de_shukati

10. Цибульов П.М. Бар'єри на шляху комерціалізації результатів наукових досліджень в Україні /П.М.Цибульов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tb.kpi.ua/ua-s/publications/cibulov1>

11. Павленко І.А. Інноваційне підприємництво у трансформаційній економіці України: Монографія /І.А. Павленко. – К.: КРЕУ, 2007. – 248 с.

12. Антохов А.А. Пріоритети економічного розвитку неекономічних сфер Карпатського регіону /А.А.Антохов. Первый независимый научный вестник. #4, 2015. – с.100-105.

Жаксыбергенова Ж.Ж.

магістрантка

АО «Финансовой академии»

ФОРМИРОВАНИЕ БЮДЖЕТА ДВИЖЕНИЯ ДЕНЕЖНЫХ СРЕДСТВ И РАЗРАБОТКА ПЛАНОВОГО БАЛАНСА ПРЕДПРИЯТИЯ FORMING OF BUDGET OF CASH FLOW AND DEVELOPMENT OF BALANCE SHEET

Аннотация

В данной статье дана краткая характеристика финансовой политики общественного развития. Описан ход формирования бюджет движения денежных средств на предприятии. Процедура разработки бюджета движения денежных средств и разработка планового баланса предприятия БДДС рассмотрена на примере АО «Пассажирские перевозки».

Ключевые слова: *финансовая политика, бюджет, экономика, планирование, денежные средства, расход, доход, кредит, логистические методы, прогноз.*

Abstract

The following paper deals with short description of financial politics of community development in Kazakhstan. It is the forming motion of budget of cash flow on an enterprise described. Procedure of development of budget is considered on the example of propulsion MODULE "Passenger transportations".

Keywords: *financial politics, budget, economy, planning, monetary resources, expense, acuests, credit, logistic methods, prognosis.*

Содержанием финансовой политики государства является планомерная организация финансов с учётом действия экономических законов и в соответствии с задачами развития общества. Финансовая политика каждого этапа общественного развития имеет свои характерные черты, решает различные задачи с учётом состояния экономики, назревших потребностей материальной и социальной жизни общества и других факторов.

Бюджет движения денежных средств относится к основным документам финансового планирования, он составляется на весь прогнозный период и представляет прогноз денежных притоков и оттоков, который классифицируется по видам финансово-хозяйственной деятельности. Среди них различают *текущую, инвестиционную и финансовую виды деятельности.*

Текущая (операционная деятельность) обеспечивает выполнение производственно-коммерческих функций предприятия и генерирует основной поток денежных средств;

Инвестиционная деятельность включает поступление и использование денежных средств, связанных с продажей основных средств;

Финансовая деятельность связана с получением и погашением краткосрочных кредитов и займов, начисленными процентами и дивидендами. Для эффективного ведения бизнеса предприятию в настоящем и будущем необходимо иметь положительный баланс денежных средств. Именно поэтому БДДС отводится главенствующее место в системе бюджетирования. Как отмечает В. Хруцкий, «в бизнесе есть только одна непоправимая ошибка

остаться без денежных средств на расчетном счете или на том счете, с которого можно финансировать текущие операции и инвестиционные проекты».

Бюджет движения денежных средств обычно составляют на основе бюджета доходов и расходов (БДР) и инвестиционного бюджета.. Бюджет доход и расходов формируется по методу «начисления» (т.е. доходы и расходы определяются в тот момент времени, когда они были реально понесены, вне зависимости от оплаты), бюджет движения денежных средств – по «кассовому методу» (т.е. доходы и расходы должны быть не только совершены, но и оплачены). Кроме того, существуют статьи бюджета доходов и расходов, не связанные с движением денежных (например, амортизация, брак, недостача), равно как и существуют статьи движения денежных средств, не связанные с текущим оборотом капитала и инвестиционной деятельностью (кредиты, займы).

Процедуру разработки БДДС рассмотрим на примере АО «Пассажирские перевозки». Целесообразно разбить на ряд последовательно выполняемых этапов:

- определение необходимого уровня средств для финансирования инвестиционных затрат (на осуществление капитальных вложений, приобретенных основных средств, строительства на собственные нужды, то есть всех затрат, финансируемых за счет прибыли, оставшейся у предприятия после налогообложения);

- определение минимального уровня ежедневного остатка денежных средств на непредвиденные расходы;

- определение доходной части бюджета – выполняются на основе бюджета продаж с учетом анализа гашения дебиторской задолженности, бюджета по инвестиционной (продажа основных средств и других активов предприятия) и финансовой деятельности (дивиденды, проценты полученные);

- определение расходной части бюджета – выполняются на основе бюджетов по прямым затратам (расходы на оплату труда, расходы на сырье материалы (обычно при определении стоимости

сырья и материалов используют учетные (нормативные) цены, которые могут отличаться от рыночных цен) – с учетом движения запасов сырья и материалов), бюджетов накладных расходов (оплата труда АУП, прочие хозяйственные расходы), бюджетов по инвестиционной (покупка основных фондов) и финансовой деятельности (возврат кредитов и процентов по ним, выплата дивидендов);

- формирование бюджета денежных средств, контроль и корректировка.

Пример бюджета движения денежных средств приведен в Таблице 1.

Таблица 1

Бюджет движения денежных средств

Показатель	План	Факт
Сальдо денежных средств на начало периода		
Поступило денежных средств всего		
В том числе:		
От покупателей за отгруженную продукцию		
Кредиты и займы		
Дивиденды и полученные проценты		
Реализация ОС и прочих активов		
Израсходовано денежных средств всего:		
В том числе:		
Оплата сырья, материалов		
Оплата труда		
Выплата дивидендов и процентов		
Расходы на приобретение ОС и прочих активов		
Расчеты с бюджетом		
Прочие платежи		
Чистый денежный поток		
Сальдо денежных средств на конец периода		

Бюджет движения денежных средств состоит из двух частей:

приходы (источники денежных средств);
расходы (использование денежных средств).

Функционирование любого предприятия в рыночных условиях обусловлено неопределенностью и неустойчивостью. Применявшиеся ранее концепции управления уже не оправдывают себя в новых условиях. В связи со сложившейся сегодня экономической ситуацией и вступлением Казахстана во всемирную торговую организацию (ВТО) многие казахстанские предприятия начали переход на логистические методы управления или рассматривают возможность перехода в ближайшее время. В связи с этим особую актуальность приобретает сегодня вопрос управления запасами на основе логистического подхода.

Управление материальными запасами представляет собой совокупность мероприятий по обеспечению рационального (а идеале - оптимального) их уровня в производственно-коммерческих системах, неотъемлемой составной частью которых являются логистические системы, позволяющие реализовать стратегические и тактические целевые установки.

Логистика пришла к нам из стран с развитой рыночной экономикой. Одно из преимуществ этого

метода управления предприятием заключается в том, что оптимизация финансовых, материальных, информационных и т.д. потоков на предприятии производится не по отдельности для каждого из них, а всех в комплексе. Путем многовариантных расчетов их совместной организации находится такой способ, который обеспечивал бы получение минимальных суммарных издержек организации всех этих потоков и процессов.

Казахстанские предприятия, которые вероятно уже в ближайшем будущем вынуждены будут переходить на логистические методы управления, столкнутся с совершенно новой для них методологией организации снабжения, транспортировки материальных ресурсов, производства и сбыта готовой продукции, формирования запасов и т. д. Это потребует от каждого предприятия сформировать для себя необходимое логистическое окружение из надежных поставщиков и транспортных организаций, что и является одной из важнейших стратегических задач. Препятствием этому будут служить особенности сложившейся за много лет структуры материально-технического снабжения предприятий в Казахстана.

Многие казахстанские руководители признают, что система снабжения их предприятия далека от идеала, но при этом считают, что она вполне

соответствует текущим условиям рынка и совершенствоваться может только эволюционным путем. Подобная недооценка собственных возможностей дорого обходится компаниям, и они теряют деньги практически на всех этапах процесса снабжения: при планировании потребности в материалах и оборудовании, при организации закупок, управлении запасами и отпуске материалов, при их использовании в производстве и вторичном обороте. По данным некоторых информационных агентств потери, вызванные неэффективным управлением сферой снабжения, могут по отдельным категориям достигать 30-40% от общих затрат на снабжение. Оптимизируя снабженческую деятельность, можно заметно улучшить финансовые показатели бизнеса: при снижении этих затрат на 10% вполне реально увеличить прибыльность компании на 10-20%.

Таблица 2 Список пунктов продаж

Обл.	№	Пункты	Обл.	№	Пункты
Астана	1	Левобережье,зд.Мажилиса Парламента РК	Регионы	11	П\п Караганда
	2	пр. Богембая, 78		12	П\п Балхаш
	3	ул. Софиевское шоссе, 32		13	П\п Кустанай
	4	пр. Победы, 52		14	П\п Джамбул
	5	ул. Абылай хана, 20а		15	П\п Кокшетау
	6	пр. Богембая, 48-3		16	П\п Алмата
	7	ул. Дружбы, 31		17	Омск
	8	пр. Республики, 11		18	ПП Усть-Каман
	9	пр. Республики, 4		19	ПП Талдыкорган
	10	г.ул. Жирентаева, 10		20	ПП Кызылорда

Приведенные графики наглядно демонстрируют положительную тенденцию увеличения про-

Модель плана (бюджета) продаж АО «Пассажирские перевозки» основана на прогнозе объема продаж и уровня цен за проезд. Для составления прогнозных показателей были собраны помесечные данные за период с 2014 по 2015 год, вследствие чего было проанализировано 50 наблюдений, т.е.: $N = 12 \text{ мес} * 4 \text{ год} + 2 \text{ мес}$. Прогнозирование проводилось с использованием трех методик:

- 1) метод скользящей средней,
- 2) метод экспоненциального сглаживания,
- 3) анализ временных рядов (мультипликативная модель).

Прежде чем приступить к прогнозированию, важно отметить, что месячные показатели включают продажи со всех пунктов продаж (см. таблицу 2)

даж во всех пунктах продаж. Убедиться окончательно можем, взглянув на совокупную выручку от продаж (см. рис. 1

.);

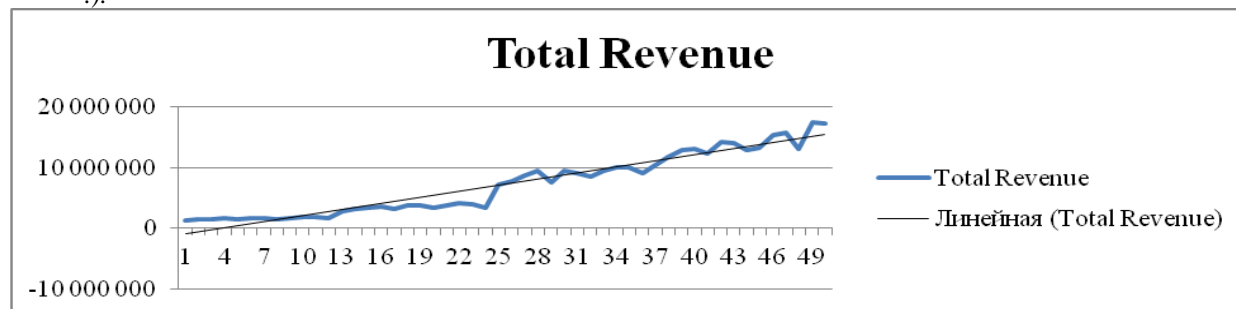

Рис. 1 Совокупная выручка с продаж в РК (в тенге)

Таким образом, учитывая прошлые периоды, оценим возможную выручку на последующие месяцы, отметим, что разносторонний подход к прогнозированию позволяет наиболее корректно оценить возможную ситуацию, хотя и не лишает вероятности проявления ошибок и отклонений прогнозных данных. Кроме того, специфика предприятия диктует свои правила: допустим, менеджеры по продажам напрямую зависят от составления планов кассиров, заключения контрактов с корпоративными клиентами, которые формируют константную клиентскую базу, следовательно, больше значение имеет наличие качественной связи между этими структурными звеньями. Поскольку «сухие» статистические данные очень часто исключают

шоки, то отслеживание тенденций внешней среды является одной из ключевых факторов построения бюджета продаж предприятия. Изучение данного аспекта бюджетирования имеет большие перспективы, поскольку построение более сложной, многофакторной регрессии с большим количеством регрессоров может наиболее полно отобразить возможное развитие событий на рынке сбыта. Что именно формирует спрос: каково влияние конкурентов, технологий, местонахождения пунктов продаж и многое другое.

На основе ранее сформированных бюджетов, изученных финансовых и управленческих отчетностях рассчитывается поступление денежных

средств от продажи услуг с учетом того, что существует группа потребителей, которая несвоевременно оплачивает услуги (в частности, речь о корпоративных клиентах). В качестве входной информации для построения графика движения денежных средств можно использовать прогнозные данные о продажах, дебиторской задолженности последнего квартала текущего года, а также данные об имеющемся товарном кредите.

Список использованных источников:

1. Закон Республики Казахстан от 01 февраля 2007 года № 234-III « О бухгалтерском учете и

финансовой отчетности» : [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.sti.gov.kz/STSDocuments/Z10.pdf>

2. Налоговый Кодекс Республики Казахстан: [Электронный ресурс]. –

URL: <http://online.zakon.kz/Document>

3. Анисова, Н. Бюджетирование – не роскошь, а средство продвижения вашего бизнеса/ Н. Анисова, О. Трофинова, М. Тютрина // Управление компанией. — 2001. — №1. — С. 40 – 43;

4. Акулов, В.Б. Финансовый менеджмент. - Петрозаводск: ПетрГУ, 2002; [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.aup.ru/books/m148/3.htm>

5. Виханский, О.С., Наумов А.И. Менеджмент: Практикум по курсу. - М., Гардарики, 2003.

6. Мельников В.Д. «Финансы»: Учебник – Алматы, 2011г.-603 с.

УДК 332.1

Зайцева Елена Ивановна

Магистр экономических наук,

докторантка Балтийской Международной Академии

Zaitseva E. I.

Master of Science,

doctoral student of Baltic International Academy

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ КЛАСТЕРОВ В ЛАТВИИ STRATEGIC DIRECTIONS OF FORMATION OF INNOVATION CLUSTERS IN LATVIA

Аннотация: В статье рассматривается значение и необходимость стратегических направлений формирования инновационных кластеров для Латвии. Показаны существующие кластеры, их особенности и имеющийся потенциал. Обращено внимание на механизмы и инструменты государственной инновационной кластерной политики. Отражены показатели инновационной кластеризации, дающие оценку их деятельности.

Ключевые слова: инновационный кластер, стратегия развития, оценка деятельности кластеризации, протекционизм.

Summary: The article discusses the importance and necessity of the strategic directions of formation of innovation clusters for Latvia. Are showing the existing clusters, their features and available capacity. The attention to the mechanisms and instruments of the state innovation cluster policy. Recorded parameters of innovative clustering, giving an assessment of their activities.

Keywords: innovation cluster, development strategy, evaluation of clustering activity, protectionism.

Введение. Инновационное развитие становится основным способом достижения экономического роста и повышения конкурентоспособности во всех странах ЕС. Оно содействует появлению новых отраслей, снижению затрат производства, росту экономики в долгосрочной перспективе, созданию новых рабочих мест и мн. др.

Согласно оценке Еврокомиссии, Латвия в 2015 году продемонстрировала „ограниченный прогресс” по таким стратегическим направлениям, как развитие условий для предпринимательства и повышение конкурентоспособности, направленные на привлечение инвестиций и развитие инновации. Считаем, что одним из путей является стратегия формирования инновационных кластеров и оценки их деятельности.

Основные результаты. К одним из основных современных тенденций мирового экономического развития можно отнести следующие:

— ускорение изменений в „расстановке сил” на экономической и политической аренах (в настоящий момент происходит переход от доминирования экономик США и ЕС к преобладающей роли азиатских стран, прежде всего – Китая);

— ускорение процессов международной миграции, заключающееся в появлении конкуренции между странами и регионами за высококвалифицированных специалистов, которые в современной экономике инноваций становятся основным капиталом;

— интеграция рынков, что, в свою очередь, будет способствовать расширению международных инвестиционных потоков и увеличению конкуренции регионов с точки зрения инвестиционного климата;

— углубление международной специализации, что приводит к „рассеиванию” производственных цепочек по нескольким регионам;

— усиление роли инноваций как основного источника конкурентных преимуществ, а

также инструмента поиска и использования точек роста;

— увеличение роли знаний и навыков специалистов в формировании конкурентного преимущества предприятий;

— переориентация развитых стран с традиционных источников получения энергии на новые, более эффективные энергосберегающие технологии [1].

Эти тенденции определяют настоящую необходимость инновационной кластеризации экономики Латвии. С этой целью рассмотрим уже имеющиеся успехи в области кластеризации:

Кластер космических технологий. Главная задача Кластера космических технологий (ККТ) – способствовать сотрудничеству между предприятиями отрасли высоких технологий, исследовательскими институтами, вузами и негосударственными организациями для улучшения их конкурентоспособности и роста экспорта, оказывая положительное влияние на развитие народного хозяйства Латвии.

Life Science Cluster of Latvia. Одна из перспективнейших отраслей Латвии, считается химической и фармацевтической промышленностью, которая включает в себя производство химических веществ и химических продуктов, производство основных фармацевтических продуктов и фармацевтических препаратов, а также резиновых и пластмассовых изделий.

CleanTech Latvia - отрасль предпринимательства с выраженными признаками „чистых технологий”.

Наиболее крупные компании по информационным технологиям Латвии объединились в *Латвийский IT-кластер* (группу компьютеров), разработка программного обеспечения; консультации в сфере IT и т.д.

Латвийский дерево-строительный кластер - объединение более 20 производителей деревянных домов, образовательных и исследовательских учреждений и других смежных предприятий.

Русский кластер - группа юристов, обеспечивающих консультации и юридическую поддержку на русском языке для оптимального сопровождения и обслуживания российских инвесторов в процессе заключения инвестиционных сделок по вложению капитала в Латвии.

„*Кластер качества продуктов питания*”, созданный совместно с Латвийской федерацией продовольственных предприятий и „Латвийским агентством инвестиций и развития” (LIAA), где участвуют многие мясоперерабатывающие предприятия Латвии.

Латвийский кластер оздоровительного туризма. Латвийский кластер медицинского туризма объединяет партнёров из нескольких городов и регионов Латвии, предлагая медицинские услуги на территории всей Латвии.

Кластер долгосрочного туризма Латвии. Ассоциация Латвийских Туристических агентов и операторов (ALTA), при финансовой поддержке

Европейского Регионального фонда развития (ERAF).

Из всех перечисленных кластеров, только два можно отнести к инновационным – это - кластер космических технологий и фармацевтический. В тоже время Латвия обладает достаточным потенциалом для создания и развития международных кластеров. Таллиннский промышленный парк Tehnopol открывает проект развития предпринимательства в области медицинских технологий SH Health Access, в рамках которого предприятия из Эстонии, Финляндии, Швеции и Латвии совместно будут выводить медицинские технологии на новые рынки. Финский кластер BioTurku откроет для других быстро растущий южнокорейский рынок, Tehnopol и латвийский Elixus будут опираться на свои связи с США (в Силиконовой долине и Пенсильвании соответственно).

Для более эффективного экономического развития необходимо большее формирование национальных инновационных кластеров, что будет способствовать эффективной интеграции интеллектуальных и финансовых ресурсов как внутри, так и за пределами кластера. Инновационные кластеры будут играть роль механизма повышения конкурентоспособности на всех уровнях экономической системы, становясь наиболее дееспособной формой организации экономической деятельности, двигателями экономического роста и социального прогресса, а также превращаясь в наиболее прогрессивную форму организации современного хозяйства региональной экономики [2].

Формирование инновационных кластеров способствует обеспечению национальной безопасности в условиях инновационного развития регионов. Основным моментом в определении инновационного кластера является наличие инновационной синергии всех участников, благодаря которой обеспечивается создание, капитализация и распространение инноваций. Ключевую роль в процессе формирования инновационного кластера играет интеграционное взаимодействие предприятий науки и образования с производственными предприятиями при поддержке государственных структур. Наиболее эффективно процесс кластеризации осуществляется в регионах, которые активно создают инновационную инфраструктуру для укрепления промышленного потенциала научно-инновационным и образовательным потенциалом [3].

Наряду с вышеперечисленным, следует обратить внимание на такое понятие как протекционизм, присутствие которого необходимо в экономической политике Латвии.

Процесс протекционистских мер должен проходить параллельно с определённой степенью национализации банков, масс-медиа, средств связи и крупных, стратегически важных для экономической безопасности Латвии, предприятий. Отметим, что Сингапuru понадобилось около 30 лет радикальных реформ для улучшения экономического развития, которые основывались на:

— искоренении коррупции;

- повышении эффективности судебной системы;
- резком повышении качества законодательства путём перехода на английское право;
- существенном финансировании образования и повышения его качества;
- отборе одарённых людей с последующим их образованием в лучших университетах мира и становлением на высокие государственные посты [4].

Фридрих Лист писал, что либерализм во внешней торговле — это идеология экономически более сильного государства, а протекционизм — средство уберечь отечественное промышленное производство от губительной иностранной конкуренции в период, когда эта отечественная промышленность растёт и крепнет. Речь вновь идет не о верности или неверности той или иной экономической теории, а о соответствии этих теорий экономическим интересам тех или иных государств [5].

В Латвии инновационные кластеры должны быть источником генерации инноваций, которые затем распространяются в другие отрасли и сферы

экономики, способствуя развитию отраслевых кластеров. Это свойство инновационного кластера может быть измерено через показатели:

- социальная значимость инноваций;
- число отраслей (производств), в которых может быть применено новшество — универсальность инновации;
- наличие отечественных или зарубежных аналогов внедряемого новшества;
- уровень новизны (идентификация инновации как базисной, прирастающей или системной);
- потребность в инновации на внутреннем рынке [6].

В процессе становления инновационных кластеров Латвии должны осуществляться следующие стадии: мотивация потенциальных участников, разработка общей инновационной и кластерной стратегий, разработка пилотного проекта, разработка стратегического проекта, стадию инновационного проектирования. Рассмотрим структуру инновационного кластера (рис.1).

Рис 1. Структура инновационного кластера [7]

На рис. 1 можно увидеть структуру и состав инновационного кластера, что облегчает понимание и возможность активизации инновационной кластеризации в Латвии.

Мотивацию участников кластера на стадии его формирования должно взять на себя государство не только путем финансирования через целевые программы, но и путем формирования специального законодательства в области налогообложения. Кроме того, требуется оценить и сформулировать «кластерную политику», которая должна включать ликвидацию формальных барьеров для развития инновационной деятельности; инвестирование в человеческий капитал, трудовые ресурсы и проблемы человеческого фактора; инвестирование в инфраструктуру.

Механизмами и инструментами государственной инновационной кластерной политики при этом должны являться:

- региональные инновационные стратегии и программы;
- государственная поддержка коммерциализации результатов научных исследований и прикладных разработок;
- создание благоприятного экономического и инвестиционного климата для функционирования инновационно-активных промышленных предприятий региона;
- кооперация научных и учебных учреждений, организаций инновационной инфраструктуры и промышленных предприятий региона;

— мониторинг развития инновационной, кластерно-ориентированной деятельности в регионе и др. [8].

Для эффективного функционирования инновационного кластера в Латвии необходимо выполнить определенные подготовительные мероприятия:

— разработать концепцию формирования и управления инновационным кластером;

— определить систему управления проектом развития инновационного кластера на основе сетевой модели взаимодействия;

— оценить маркетинговый потенциал кластера и возможности формирования спроса в других регионах на инновационную продукцию кластера;

— провести „инвентаризацию” производственных возможностей предприятий инновационного кластера и повысить операционную эффективность существующих процессов производства всей производственной системы;

— сформировать систему контрактных взаимоотношений всех участников инновационного кластера с распределением функций, полномочий, компетенций и ответственности;

— разработать систему оценки эффективности мер поддержки инновационного кластерного развития [9].

Для формирования инновационного кластера в регионе необходимо выполнение следующих условий:

— наличие крупных предприятий, на базе которых могут быть апробированы и реализованы в промышленном масштабе инновационные проекты;

— создание условий в регионе для перманентного развития инновационной активности всех участников кластера;

— создание инновационной инфраструктуры для поддержки и развития малого инновационного предпринимательства и обеспечения сотрудничества крупных предприятий с малым и средним бизнесом;

— наличие научно-исследовательского центра, обеспечивающего фундаментальную научную базу для разработки инновационных идей и проектов;

— наличие университета, осуществляющего подготовку и переподготовку кадров для инновационных предприятий кластера;

— возможность использования существующей и построения инновационной транспортно-логистической системы взаимодействия всех участников кластера;

— сформированные традиции делового оборота и практика взаимодействия предприятий на территории региона на основе контрактных взаимоотношений в рамках реализации региональной инновационной политики;

— региональная инновационная политика по формированию спроса на инновационную про-

дукцию предприятий кластера, а также по стимулированию сбыта инновационной продукции как внутри региона, так и за его пределами;

— формирование предпосылок для объединения существующих и потенциальных кластеров в единую систему, которая обеспечит инновационное развитие экономики региона [7].

Отметим, что несомненным преимуществом для усиления инновационной компоненты в инновационных кластерах является особенность их функционирования: уход от жесткого управления, присущего холдингам и другим подобным структурам, и переход к гибким сетевым структурам, способным повысить активность агентов-инноваторов (авторов инновационных идей), адаптивность и восприимчивость агентов-имитаторов (реализующих инновационные идеи) и реактивность агентов-фасилитаторов (обеспечивающих финансовыми и другими ресурсами этот процесс) [10]. Такая гибкая сетевая структура обеспечивает эффективную трансформацию изобретений в инновации, а инноваций в конкурентные преимущества.

Однако, инновационный сектор экономики Латвии нуждается в привлечении частного капитала (регион обладает определённым потенциалом в инновационной сфере, особенно выделяется Рижский район), но частные инвесторы пока с недоверием относятся к подобным проектам из-за недостаточной проработки их коммерческой составляющей.

Для успешного развития инновационной кластеризации в Латвии существуют определённые способы привлечения финансирования – государственное финансирование, международные проекты (рамочные программы ЕС), привлечение частных инвестиций, а также получение заказов от производителей, работающих в разных космических сферах. Однако, из-за недостаточной профессиональной компетентности и активности руководства страны денежные вливания в стратегически важные проекты Латвии являются слабыми.

Важным аспектом является оценка деятельности инновационных кластеров с помощью нижеперечисленных показателей:

— инновационный потенциал (показатели: наличие отечественных или зарубежных аналогов внедряемого новшества; увеличение доли нематериальных активов в структуре капитала фирм – участников кластера; число отраслей (производств), в которых может быть применено новшество; уровень новизны (идентификация инновации как базисной, прирастающей или системной);

— инвестиционный потенциал (показатели: объем затрат, необходимых для доведения новшества до степени готовности к реализации на рынке; необходимость привлечения зарубежных партнеров для внедрения инновации и др.);

— производственный потенциал (показатели: повышение уровня конкурентоспособности фирм – участников кластера на внутреннем рынке; повышение уровня импортозамещения на основе инноваций; изменение доли кластера в ВВП и др.);

— экспортный потенциал (показатели: повышение уровня конкурентоспособности фирм – участников кластера на внешнем рынке; объем экспорта фирм – участников кластера и др.);

— социальный потенциал (показатели: социальная значимость инноваций; создание новых рабочих мест и др.);

— воспроизводственный потенциал (показатели: изменение требований к профессионально-кадровому составу работников предприятий, внедряющих инновации, для их эффективного использования и др.);

— потенциал саморазвития (показатели: количество новых фирм в рамках кластера; коэффициент обновления; и т.д.);

— экологический потенциал (показатели: изменение экологической ситуации в результате применения инновации и др.);

— ресурсосберегающий потенциал (показатели: количество природных, энергетических, сырьевых и иных ресурсов (по конкретным видам), сбережение которых обеспечивается в результате применения инновации; рост производительности труда; сокращение времени на осуществление различных производственных операций в результате внедрения инновации и др.) [6].

Выводы. Таким образом, построение общей стратегии для активизации формирования стратегии инновационной кластеризации выявляет многие аспекты экономического развития Латвии. Инновационные кластеры (существующие и зарождающиеся) активно изменяют „содержание” экономической деятельности страны, повышая экономическое развитие и конкурентоспособность страны.

Список литературы:

1. Никулина О.В. Кластеризация экономики как наиболее эффективная форма организации инновационной деятельности. Материалы

конференции "Проблемы развития инновационно-креативной экономики" 2011, стр. 57-62. URL: <http://bgscience.ru/lib/10794/>

2. Ибатуллова Ю.Т. Кластеры как инновационная форма диверсификации и развития региональной экономики // Креативная экономика. — 2008. — № 8 (20). — с. 48-54. — URL: <http://www.creativeconomy.ru/articles/2562/>

3. Фияксель Э.А. Организация структуры регионального венчурного кластера // Инновации, 2007, №11 (109), с.88-90.

4. Информационный источник. URL: <http://m.ru.focus.lv/bizness/biznesa-vide/kogda-latviya-dogonit-sredniy-uroven-dohodov-po-es>

5. Информационный источник. URL: <http://arhiv.bb.lv/index.php?p=1&i=2964&s=31&a=109507>

6. Мингалеева Ж.А. К вопросу о системе показателей оценки влияния инновационных кластеров на развитие региона. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-sisteme-pokazateley-otsenki-vliyaniya-innovatsionnyh-klasterov-na-razvitie-regiona>

7. Зелёная энциклопедия. URL: <http://greenevolution.ru/enc/wiki/innovacionnyj-klaster/>

8. Слонимский А.А., Слонимская М.А. Региональные кластеры: европейский опыт и Белорусские возможности для инновационного развития. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/>

9. Никулина О.В. Становление инновационных кластеров как фактор ускорения инновационного развития. проект „Формирование научно-методического обеспечения университетского бизнес-инкубатора для реализации инновационных проектов Юга России”.

10. Клейнер Г.Б., Качалов Р.М., Нагрудная Н.Б. Синтез стратегии кластера на основе системно-интеграционной теории // Наука — Образование — Инновации. 2008. №7.

УДК 330.341.1

Колесова Надежда Александровна
студент гр. ОИ-122, факультет ИБЭИТ,
Одесский национальный политехнический университет
Глава Мария Геннадьевна
старший преподаватель кафедры ЭКИТ,
Одесский национальный политехнический университет
Kolesova N.A.
student gr. RI-122, IBEIT department,
Odessa National Polytechnic University
Glava M. G.
senior lecturer, department IBEIT,
Odessa National Polytechnic University

ИНВЕСТИЦИОННО-ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЙ И АКТУАЛЬНЫЕ РАЗРАБОТКИ УКРАИНСКИХ СУБЪЕКТОВ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ

Аннотация. В статье обобщены результаты исследования теоретических и прикладных аспектов инновационно-инвестиционной деятельности предприятий. Выявлены основные свойства понятия инновации. Проанализировано современное состояние инновационно-инвестиционной деятельности украинских субъектов хозяйствования. Определены приоритетные направления активизации инновационно-инвестиционной деятельности предприятий в критических условиях финансово-экономической ситуации в Украине. Рассмотрены уникальные изобретения украинцев в сфере инноваций.

Ключевые слова: инновации, инвестирование, инновационно-инвестиционная деятельность, инновационно-инвестиционный процесс, уровне инновационной активности, финансирование.

Анотація. У статті узагальнені результати дослідження теоретичних і прикладних аспектів інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств. Виявлено основні властивості до поняття інновації. Проаналізовано сучасний стан інноваційно-інвестиційної діяльності українських суб'єктів господарювання. Визначено пріоритетні напрями активізації інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств в критичних умовах фінансово-економічної ситуації в Україні. Представлені унікальні винаходи українців в сфері інновацій.

Ключові слова: інновації, інвестування, інноваційно-інвестиційна діяльність, інноваційно-інвестиційний процес, рівні інноваційної активності, фінансування.

Abstract. The paper summarizes the results of the study of theoretical and applied aspects of innovative and investment activity of the enterprises. The basic properties of the concept of innovation. The current state of innovation and investment activity of Ukrainian business entities. The priority directions of activation of innovative-investment activity of enterprises in critical conditions of financial and economic situation in Ukraine. Presented unique inventions in the field of innovations Ukrainians.

Keywords: innovation, investment, innovative and investment, innovation and investment process, the level of innovation activity, financing.

Постановка проблемы. В условиях кризиса любое предприятие как участник рынка находится под угрозой снижения доходности, неплатежеспособности, в результате его может ожидать банкротство. Вследствие чего актуализируется вопрос выработки стратегии и тактики эффективного финансового менеджмента предприятия, важной составляющей которого является активизация инновационно-инвестиционной деятельности.

Анализ последних исследований и публикаций. Следует отметить наличие фундаментальных разработок и исследований инвестиционной деятельности предприятия в научных исследованиях ученых. В работах известных зарубежных экономистов, таких как П. Ф. Друкер (Drucker P. F.), Г. Александер (Alexander G.), У. Шарп (Sharpe W.), Дж. К. Ван Хорн (Van Horne James C.), Д. Норткотт (Northcott D.), нашли отражение теоретические проблемы формирования системы эффективного управления инвестициями. Теория и практика инновационно-инвестиционной деятельности украинских предприятий представлена в публикациях: В.

М. Бережной, М. И. Денисенко, И. М. Грищенко, А. И. Гречан, Л. И. Михайлова, А. В. Савчук, Д. М. Черванев и др.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. Мы считаем, то дальнейшего исследования требуют отдельные вопросы, связанные с анализом проблем современной инновационно-инвестиционной деятельности украинских предприятий, определение финансовых источников внедрения инновационного продукта и совершенствованием менеджмента предприятий в инновационной сфере.

Цель статьи. Определение основных направлений активизации инновационно-инвестиционной деятельности организаций в условиях кризиса финансово-экономической конъюнктуры.

Изложение основного материала.

В современной экономике имеет особенное место внедрение в производство новейших достижений науки и техники. В период экономического кризиса предприятия и отрасли, которые активно

внедряют и используют инновационные технологии являются конкурентоспособными. Вместе с тем, инновационное развитие не стало главным признаком роста национальной экономики, но Украина продолжает развиваться как страна с высокой долей сырьевых отраслей промышленности. В течение нескольких лет проявлялись положительные тенденции, но имели преимущественно временной характер и изменялись на худшие результаты [1, с.28-34].

Инновационно-инвестиционная деятельность предполагает вложение средств в создание и совершенствования новых технологий, продуктов, услуг, с дальнейшей конкурентоспособностью, поиск организационно-технических решений производственного, коммерческого характера для улучшения качества производственной и социальной сфер. При потенциальной экономии расходов такая комплексная деятельность становится одним из ключевых факторов эффективного развития национальных экономик постиндустриального типа.

Предположим, что инвестирование средств в инновационные проекты в Украине сделает инновационные продукты современными, что станет результатом научно исследовательских или опытно-конструкторских разработок, в виде качественно нового технологического процесса, производственного оборудования, знаний, элементов инфраструктуры, но без такого рода продуктов невозможно обеспечить устойчивый, экономический рост в системе глобализации экономики.

Понятие инвестирование - это процесс, чутко реагирующий как на развитие мировой технологической среды и инновационных характеров капитала, так и на изменения объемов капитальных инвестиций. По итогам 2015 года зарубежные инвесторы вложили в Украину 8 185,4 млрд. грн., что на 2 545,6 млрд. грн. больше чем в 2014 году. Рассматривая инвестиций из Государственного бюджета, мы увидели, что их объем в 2015 году вырос в 2,5 раза — до 6 919,5 млрд. грн., из местных бюджетов — в 2,4 раза, до 14 260 млрд. грн. Так же на 19,7% увеличился объем капитальных инвестиций в страну в 2015 году по сравнению с 2014 годом и составил 273 116,4 млрд. грн. [2].

Понятие инновации, понимают как новшество, процесс нововведения. Смысл в том, что для инновации необходимо пять основных свойств: научно-техническое новшество, коммерческая деятельность, эффективность, научность, производственная применимость. При разработке исследуемого понятия данные свойства могут не иметь место, так как каждый автор имеет свой взгляд на трактовку термина, однако, по мнению ученого Р. Куропятник, в определении инноваций эти свойства должны предусматриваться. Различные подходы можно условно объединить между собой и составить полный и системный подход к определению "инноваций": это продукт, который возник в результате процессов использования, создания и внедрения научных разработок для усо-

вершенствования экономических, технических, социальных и правовых отношений в различных сферах деятельности на благо общества [3, с.1-2].

Следующим шагом определим взаимосвязи инноваций и инвестиций. Инновационно-инвестиционная модель вносит инвестиции в инновации, а инвестиционно-инновационная модель, занимается поиском и использованием инновационных средств ведения инвестиционной деятельности.

При сочетании данных моделей активизируется так называемый инвестиционно-инновационный процесс, что представляет форму реальных инвестиций, которая занимает промежуточное положение между инновационной деятельностью и инвестициями экстенсивного развития. Целью этого процесса является реакция предприятия на требования рынка, и осуществляется она преимущественно в производственной сфере. Механизмом осуществления инвестиционно-инновационной деятельности предприятий является то, что он включает составляющие элементы и инновационной, и инвестиционной деятельности. В ходе реализации инвестиционно-инновационного процесса ресурсы вкладываются в обновленные основные средства, что необходимо для производства усовершенствованного продукта, но создано без использования новейших открытий фундаментальной науки.

При этом, стоит отметить, что наиболее эффективной и целесообразной реализацией представленной модели является непрерывный процесс взаимодействия инвестиций и инноваций на предприятии.

На сегодняшнее время, в Украине уровень инновационной активности промышленных предприятий по сравнению с другими странами остается низким. Кризисные явления в экономике негативно обозначились на уровне инновационной активности предприятий Украины.

Согласно сведениям Государственной службы статистики Украины, можно сделать вывод об умеренной инновационно-инвестиционной активности предприятий в период 2012-2015 гг., так как удельный вес промышленных предприятий, внедряющих инновации, не превысила 18,0%. При этом в расходах на инновации преобладают расходы на приобретение машин, оборудования и программного обеспечения, а не на исследования и разработки.

Следствием накопления проблем в Украине стал низкий уровень инновационной деятельности и ее инвестирование, причиной стали: недостаточный объем сбережений населения, средств субъектов хозяйствования и государства для осуществления инвестиций для реализации инвестиционных и инновационных проектов; высокая энергоемкость внутреннего валового продукта; низкие темпы внедрения нанотехнологий; изношенность основных фондов; неразвитость инновационной инфраструктуры; малое количество инновационных предприятий и производителей высокотехнологической продукции берут участие в международном обмене технологии [4].

Отметим, что существенными действиями, которые препятствуют упрощению инновационных проектов украинскими предприятиями, является их высокая стоимость по ограниченным ресурсам.

Важное условие инновационного развития - его соответствующее финансирование. Законом Украины «О инвестиционной деятельности» определено, что инвестиционная деятельность проводится на основе: инвестирования, осуществляемого гражданами, негосударственными предприятиями, хозяйственными ассоциациями, союзами и обществами, а также общественными и религиозными организациями, другими юридическими лицами, основанными на коллективной собственности; государственного инвестирования за счет средств бюджетов, а также государственными предприятиями и учреждениями за счет собственных и кредитных средств; инвестирования, осуществляемого органами местного самоуправления; иностранного инвестирования; совместного инвестирования, гражданами Украины, иностранных государств [5].

В рыночной экономике фундаментальными инвесторами выступают также страховые компании, используя собственные средства и средства страховых резервов. Объем сформированных страховых резервов всегда должен соответствовать объему обязательств. За счет средств страховых резервов страховые компании могут осуществлять капитальные и финансовые инвестиции.

В условиях технологического отставания фактором его развития являются прямые иностранные инвестиции. Тем не менее, объем прямого иностранного инвестирования в экономику Украины является недостаточным. По данным Государственной службы статистики, чистый приток прямых иностранных инвестиций в экономику за первое полугодие 2014 составил \$ 224 млн., при том, что в 2013 году этот показатель составлял 2,369 млрд. дол., то есть был в 10 раз больше, а в первой половине 2015 составили \$ 6,254 млн. [6].

Необходимым условием инновационно-инвестиционного развития украинской экономики, является эффективное функционирование механизма государственного управления для обеспечения достаточного финансового состояния исследований и разработок в высокотехнологических разделах экономики. Правительство согласовало программу развития инвестиционной и инновационной деятельности в Украине, что сформирует переход к инновационной модели развития экономики до 2017 года и предусмотрит

государственную поддержку в реализации инвестиционных и инновационных проектов промышленности. Задачами программы являются: создание благоприятных условий для привлечения инвестиций с целью обеспечения развития базовых отраслей экономики и инновационной инфраструктуры, предоставление государственной поддержки, увеличение объема инвестиций, государственных капитальных вложений и их концентрации на модернизации производства, внедрение высоких технологий [7].

Среди приоритетных направлений инновационной деятельности на 2012-2016 годы выделено: освоение новых технологий высокотехнологического развития транспортной системы, ракетно-космической отрасли, авиа- и судостроения; освоение новых технологий относительно транспортировки энергии, внедрение ресурсосберегающих, энергоэффективных технологий, освоение альтернативных источников энергии; вооружения и военной техники; обработки и соединения новых технологий производства материалов, создание индустрии нанотехнологий; технологическое обновление и развитие агропромышленного комплекса; широкое преобразование технологий более чистого производства и охраны окружающей природной среды; внедрения новых технологий и оборудования для высококачественного медицинского обслуживания, лечения, фармацевтики; развитие соответствующих информационных, коммуникационных технологий, робототехники.

По результатам инновационной деятельности предприятий видно, что инновационная активность промышленных предприятий с 2000 по 2014 годы уменьшилась с 18% до 16,1%, а сумма расходов инновационной деятельности увеличилась на 5935,8 грн., сумма расходов на исследования и разработки увеличилась на 1488,4 грн., при этом затраты на приобретение оборудования увеличились на 4040,8 грн. А что касается динамики активности промышленных предприятий за период с 2000 по 2014 годы, то в 2000 (18,0%), 2002 (18,0%) и 2012 (17,4%) 2013 (16,8%) годах прослеживается наибольший процент инновационной активности промышленных предприятий. Наименьший процент инновационной активности прослеживается в 2005 (11,9%) и 2006 (11,2%) года. Результаты инновационной деятельности на промышленных предприятиях Украины в 2000-2014 гг. представлены на рис. 1:

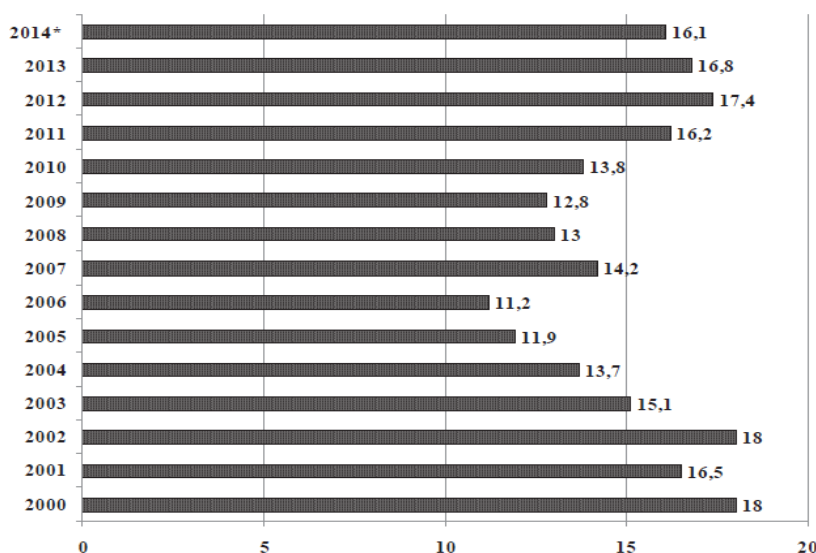

Рис. 1. Результаты инновационной деятельности на промышленных предприятиях Украины в 2000-2014 гг. [8]

Рассмотрим уникальные достижения Украины в сфере инноваций, а ведь именно в нашей стране придумали первый искусственный спутник Земли, вертолет, гипсовую повязку, трамвай, рентгеновский снимок и другие полезные вещи, без которых сейчас не может обойтись целая планета. В данный момент в Украине список таких изобретений стремительно пополняется с каждым годом. Но, к сожалению, эти открытия почему-то часто не известны либо не ценятся на родине в то время, когда на них есть огромный спрос за рубежом.

Алексей Онишко изобрел необыкновенный ветрогенератор. Прибор начинает работу даже при скорости ветра менее 1 м/с, при том, что аналогам нужно 2,5-3 м/с. Агрегат можно поставить прямо на балконе и экономить на электроэнергии. Изобретение уже заказали несколько зарубежных стран.

Леонард Смирнов, профессор Одесской государственной академии холода, создал технологию опреснения морской воды, что делает ее пригодной для питья. Разработкой заинтересовался иностранный инвестор, который собирается применить технологию в Южной Америке и Африке.

Дмитрий Чулков изобрел жалюзи, которые вследствие попадания солнечной энергии на изобретение поддерживают в квартире температуру 22-24 °С в самые лютые морозы.

Ученый Виталий Огородников разработал уникальное устройство для определения скорости автомобиля в момент аварии. Скорость вычисляется по остаточной деформации автомобиля. Изобретение Огородникова заинтересовало китайских предпринимателей, и они подписали соглашение о сотрудничестве с Винницким национальным техническим университетом на 100 тысяч долларов.

Украинский студент Антон Головаченко в 2013 году одержал победу на международных соревнованиях молодых ученых благодаря своему роботизированному "костюму супермена". С помощью экзоскелета увеличивается физическая сила человека. В первую очередь костюм может помочь людям с ограниченными возможностями.

Александр Коновалов создатель приложения для VoIP-телефонии – Droid Translator. Оно продается в Android Market и является аналогом уже популярных Skype и Viber. Но, в отличие от них, изобретение Коновалова может автоматически переводить голос и текстовые сообщения собеседника на любой из 14-ти актуальных языков. [9]

Выводы и предложения. По результатам проведенного исследования можно сделать вывод, что уровень инновационно-инвестиционной активности предприятий Украины снизился, это обусловлено как недостатками политики государства в сфере инновационно-инвестиционной деятельности, так и нехваткой финансовых возможностей субъектов хозяйствования. Приоритетными направлениями активизации инновационно-инвестиционной деятельности предприятий могут стать, совершенствование механизмов государственной регуляторной политики в этой сфере, а также переход субъектов хозяйствования к принципиально новой системе организации финансово-хозяйственной деятельности, непосредственно связанной с выводом инновационного продукта.

Таким образом, введение инвестиционно-инновационного процесса является важным и эффективным инструментом в предпринимательской деятельности, поскольку стимулируется развитие фирм, и в результате этого достигается желаемый экономический и социальный эффект. Данный процесс, охватывает две сложные категории инвестиции и инновации. Именно их непосредственное взаимодействие в предпринимательстве позволит активно расширять производство, увеличит прибыль, обновит основные средства. Так же необходимо определить условия для источников финансирования инновационной деятельности:

1) стоит преобразовать научно-технологические программы, которые должны включать приоритеты Украины долгосрочного периода;

2) необходимо расширить и изменить систему кредитной политики в соответствии с требованиями времени, то есть обеспечить институциональные инновации;

3) максимально использовать накопленный экономический потенциал.

Современная инвестиционно-инновационная деятельность предприятий представлена только на начальном этапе своего развития, требует увеличения государственного участия как финансового, так и организационного характера. Направления расширения финансового обеспечения инновационной деятельности предприятий должны быть максимально диверсифицированными как с точки зрения механизмов реализации, так и с позиций поиска соответствующих источников ресурсов.

Список литературы

1. Амоша А.И. Инновационный путь развития Украины: проблемы и решения / А. И. Амоша / Экономист. – 2005. – №6. – С. 28–34.

2. Доверие иностранного бизнеса к Украине выросло на 2,5 млрд. грн. за год. Обозреватель / Банки и финансы [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://finance.obozrevatel.com/business-and-finance/06249-doverie-inostrannogo-biznesa-k-ukraine-vyiroslo-na-25-mlrd-grn-za-god.htm>

3. Бирюкова И.Ю. Предпринимательская инновационная деятельность: понятие. Особенности, виды. / Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 2., с.1-2;

4. Зубакова Д. Проблемы инновационного развития отечественных предприятий / Актуальные проблемы экономики предприятий. – 2012.

5. Об инвестиционной деятельности: Закон Украины от 18.09.1991 № 1560-ХІІ (В редакции Закона от 09.11.2013, основание 639-18) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua>

6. Одесский экономист. Правительству стоит обратить внимание на сокращение инвестиций в Украину / Трасса Е-95. – 2014 – Режим доступа: <http://trassae95.com/berezovskij/cite/2014/08/29/pravitelstvu-stoit-obratitj-vnimanie-na-sokracshenie-investicij-v-ukrainu-odesskij-ekonomist-16756.html>

7. Программа развития инвестиционной и инновационной деятельности в Украине. Утверждена Постановлением Кабинета Министров Украины от 02.02.2011 № 389 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.kmu.gov.ua>

8. Сайт "Державна служба статистики України" / Научная и инновационная деятельность (1990-2014 гг.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2005/ni/ind_rik/ind_u/2002.html

9. Уникальные изобретения украинцев, которые помогли человечеству / Телеканал новостей «24». [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://24tv.ua/ru/24_unikalnye_izobretenija_ukraincev_kotorye_pomogli_chelovechestvu_n603678

УДК 338.33+339.142.012

Лукомський Юрій Олександрович
*асистент кафедри товарознавства та експертизи в митній справі,
 Донецький національний університет економіки і торгівлі
 імені Михайла Туган-Барановського*

Султанова Дар'я Анатолівна
*ст. викладач кафедри товарознавства та експертизи в митній справі,
 Донецький національний університет економіки і торгівлі
 імені Михайла Туган-Барановського*

Лукомский Юрий Александрович
*ассистент кафедры товароведения и экспертизы в таможенном деле,
 Донецкий национальный университет экономики и торговли
 имени Михаила Туган-Барановского*

Султанова Дарья Анатольевна
*ст. преподаватель кафедры товароведения и экспертизы в таможенном деле,
 Донецкий национальный университет экономики и торговли
 имени Михаила Туган-Барановского*

Lukomskiy Y. O
*assistant at the department of commodity research and expertise in customs,
 Donetsk national university of economics and trade
 named after Mykhayilo Tugan-Baranovsky*

Sultanova D.A.
*senior lecturer at the department of commodity research and expertise in customs,
 Donetsk national university of economics and trade
 named after Mykhayilo Tugan-Baranovsky*

УПРАВЛІННЯ ВЛАСНИМИ ТОРГОВИМИ МАРКАМИ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

УПРАВЛЕНИЕ СОБСТВЕННЫМИ ТОРГОВЫМИ МАРКАМИ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ

PRIVATE LABEL MANAGEMENT IN TERMS OF ECONOMIC INSTABILITY

Анотація: В роботі визначено актуальний стан використання власних торгових марок в діяльності роздрібних підприємств в Україні. Проведена оцінка асортиментних портфелів власних торгових марок підприємств. Виділені фактори, що мають вплив на сегмент власних торгових марок в умовах економічної нестабільності. На основі проведеного аналізу наведені рекомендації щодо управління власними торговими марками в Україні.

Ключові слова: власні торгові марки, управління, асортимент, якість, тенденції ринку, роздрібні підприємства.

Аннотация: В работе изучены актуальные тенденции использования собственных торговых марок в деятельности розничных предприятий в Украине. Проведена оценка ассортиментных портфелей собственных торговых марок предприятий. Выделены факторы, оказывающие влияние на сегмент собственных торговых марок в условиях экономической нестабильности. На основе проведенного анализа приведены рекомендации по управлению торговыми марками в Украине.

Ключевые слова: собственные торговые марки, управление, ассортимент, качество, тенденции рынка, розничные предприятия.

Summary: The article dwells upon current private label management in Ukrainian retail. Private label assortment portfolio was evaluated. Factors which have influence for own brands segment in the terms of economic instability were dedicated. Analysis based recommendations for private label management in Ukraine were given.

Key words: private label, management, assortment, quality, market tendencies, retailers.

Постановка проблеми. Власна торгова марка (VTM) - марка товару або послуги, створених певною компанією на замовлення і представлених під брендом іншої компанії. У світовому досвіді з питань управління VTM накопичено великий досвід, що дозволяє даному сегменту дуже швидко розвиватися. Для створення VTM необхідно створення особливих умов, які сформувалися в Україні менше 15 років тому. В зв'язку з цим, постає необхідність в адаптації міжнародного досвіду щодо управління власними марками до сучасних економічних умов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізу принципів формування власних торгових марок присвячено велику кількість праць. Більшість з них виконані зарубіжними авторами. Ці роботи присвячені питанням феномену VTM (A. Cuneo, S. Milberg, J. Benavente 2015), впровадженню преміальних марок (K. Keller, M. Dekimpe 2014), впливу демографічної ситуації на рівень продажів VTM (R. Mehra 2016), впливу сучасних тенденцій торгівлі різних країн на структуру власних марок (L. Lamey, B. Deleersnyder 2012) розвитку певних умов.

реваг і стратегічної ролі ВТМ у структурі роздрібно-ї торгівлі (J. Wu, Y. Wang 2005) та іншим. Серед вітчизняних вчених питання ВТМ розвивають В. Бровченко, С.Гаркавенко, О.Зозульов, В.Кардаш, А.Савошенко та інші.

Виділення раніше невіршених частин загальної проблеми. Незважаючи на велику кількість теоретичних і практичних досліджень ВТМ у розвинених країнах, в Україні дані питання вивчені недостатньо. Особливої уваги заслуговують аналіз впливу економічного стану на формування асортименту власних марок та особливості виведення преміальних ВТМ на ринок роздрібно-ї торгівлі.

Мета статті. Метою статті є виділення актуальних тенденцій формування асортименту ВТМ в сучасних умовах та формування рекомендацій підприємствам роздрібно-ї торгівлі щодо особливостей формування і оптимізації асортименту ВТМ.

Виклад основного матеріалу. Поняття «торгова марка» має декілька визначень, причому в іноземній літературі для нього у якості синоніма часто використовується термін «бренд», а для описання ВТМ використовується спеціальне визначення «private label». Саме ж поняття торгової марки постійно змінювалося. Так, Ф. Котлер визначає торговельну марку як "назву, поняття, знак, символ, дизайн, або комбінацію перерахованих вище властивостей, призначених для ідентифікації запропонованих продавцем товарів або послуг, а також для встановлення їх відмінностей від товарів і послуг конкурентів. Американська маркетингова асоціація (АМА) використовує подібне визначення, причому між термінами «торгова марка» і «бренд» немає різниці.

Д. Огліві описує бренд як «недосяжну суму властивостей продукту, а саме його імені, упаковки і ціни, його історії, репутації і способу рекламування». В свою чергу, П. Дойль описує бренд як «сукупність властивостей продукту, що задовольняє функціональні потреби споживачів, та додаткової цінності, яка привноситься власне самим ім'ям продукту і дає споживачу відчуття переваги над конкуруючими продуктами».

В українському правовому полі, значення досліджуване поняття розкривається в 492 статті Цивільного кодексу як «будь-яке позначення або будь-яка комбінація позначень, які придатні для відрізнення товарів (послуг), що виробляються (надаються) однією особою, від товарів (послуг), що виробляються (надаються) іншими особами. Такими позначеннями можуть бути, зокрема, слова, літери, цифри, зображувальні елементи, комбінації кольорів». В зв'язку з цим, в подальшому поняття «торгова марка» і «бренд» у тексті будуть використовуватися як синонімічні, з акцентом на те, що під поняттям «бренд» буде матися на увазі більш відома торгова марка, яка в свідомості споживачів асоціюється з певними очікуваними вигодами та цінностями.

За даними Private Label Manufacturers Association [2], виробників марок ВТМ можна поділити на 4 ключові категорії:

1. Великі вітчизняні чи зарубіжні виробники брендів, які використовують свій досвід і надлишок виробничих потужностей заводу на поставку магазинів брендів.

2. Невеликі виробники товарів, які спеціалізуються на конкретних товарних лінійках і майже виключно зосереджені на виробництві ВТМ. Часто ці компанії належать корпораціям, які також виробляють національні бренди.

3. Підприємства, що належать роздрібній мережі та виготовляють продукцію майже виключно для неї.

4. Регіональні виробники традиційних брендів, які виробляють продукцію під власною торговою маркою для конкретних ринків.

В наш час тенденція збільшення кількості великих виробників ВТМ є дуже стійкою. Так, один з найбільших в Україні і світі виробник напоїв, компанія Carlsberg виробляє марки «Пивоварня №1» та «Староруський» квас для АТБ, а також «Справжній» квас та пиво «Субота» для мережі «Таврії-В».

Власні марки - лише інструмент, що дозволяє роздрібній мережі досягти своїх стратегічних цілей: завоювати певну частку ринку і, в підсумку, підвищити прибутковість. Але роль власних марок торгової мережі в підвищенні прибутковості не зводиться до такого простого стратегічного інструменту, як підвищення частки власних марок в асортименті до максимально можливого рівня, хоча більшість роздрібних магазинів слід саме цієї стратегії [8].

ВТМ є логічним етапом розвитку роздрібних мереж. Вони є наслідком перенесення лояльності до бренду в лояльність до продавця. Для виникнення таких умов необхідно суттєве укрупнення мереж та наявність широкої мережі ритейлу в країні. В наш час всі крупні мережі в Україні мають свої марки. Прикладами таких є «Своя лінія», «Розумний вибір», «Food's & Good's selected» у мережі АТБ; «Премія», «Повна Чаша», «Повна Чарка», Premiya Select, «Зелена країна», «Protex», «Zonk!», «Instinkt», «Премія Рікі Тікі» - мережах Фоззі Груп (Сільпо, оптові гіпермаркети Fozzy формату cash&carry, магазини у дома «Фора»); «Вигода» і «Варто» - у мережі Варус тощо. Довгий час випуск ВТМ був прерогативою підприємств малого і середнього розміру, оскільки більшість позицій на прилавку були зайняті великими виробниками [5]. В таких умовах єдиним шляхом потрапити у велику мережу був випуск продукції під марками магазинів. Проблемою такого співробітництва є те, що дуже часто якість продукції поступалася аналогам, однак невисока ціна була запорукою високої конкурентоспроможності. Вартість витрат просування для продукції підприємств складає для різних сегментів від 10 до 50%, тому приблизно на таку суму власні марки є дешевшими за аналогічну продукцію.

ВТМ вже не є синонімом дешевого продукту. Мережі активно працюють у напрямку розширення асортименту. За даними досліджень [2], лише 29% споживачів погодилися з тим, що висока ціна на товари традиційних виробників є виправданою,

при цьому лише 16% опитуваних вважають, що товари ВТМ є гіршими за якістю порівняно з конкурентами своєї цінової категорії. Формування великих мереж збуту дає унікальну можливість включення виробництва власних марок у власну систему логістичного розподілу, що, безумовно є вигідним всім елементам ринку: виробникам, торговим мережам і споживачам [3]. Важливим питанням в бренд-менеджменті власних марок є прийняття рішення про сегменти, що мають бути охоплені. Так, традиційним підходом зараз є поділ марок за вартістю їх продукції [4]. Це видно на прикладі ВТМ мережі «АТБ», де лінія «Розумний вибір» включає продукцію нижньої цінової категорії – так звані мас-продукти чи дженерал-маркетинг товари (здебільшого крупи, ерзац-продукти, туалетний папір тощо), лінію «Своя лінія», що концентрована на товарах середнього сегменту українських виробників і «Food's & Good's selected», яка є підбором продуктів різних світових виробників.

В таких умовах необхідним є проведення класифікації ВТМ, де ознаками мають виступати вартість продукції відносно конкурентів [8], підходи до формування бренду, мета створення бренду, якість товару і його вдосконалення. За такими критеріями всі типи ВТМ роздібних мереж були розподілені на 4 категорії:

1. Марки без роботи з брендом. Такі марки створені для захоплення нижнього цінового сегменту та дуже часто не використовують ніяких маркетингових заходів. Метою появи таких марок є повернення уваги споживачів з невисоким рівнем доходів, а також розширення асортиментного ряду. Назва бренду і його оформлення не вимагають використання дорогих способів друку та дизайну, якість продукції відповідає найнижчим вимогам, що дозволені нормативною документацією, виробники часто працюють зі застарілим обладнанням. Дані товари можуть бути одними з найбільш доходних для підприємства (їх собівартість нижче конкурентів на 20-50%).

2. Марки середньої якості з використанням базових механізмів брендингу. Такі товари використовують стратегію випуску продукції, схожої на відомі бренди, однак з більш доступною ціною. На відміну від марок першої групи, дана продукція часто не поступається брендовій за якістю та має сильні конкурентні позиції, оскільки є дешевшою на 5-25%. Обладнання виробничих підприємств є відносно досконалим та відповідає вимогам галузі.

3. Високоякісні марки рівня брендів. Такі товари в Україні є найвищою ланкою розвитку ВТМ у більшості випадків, оскільки не кожна мережа може дозволити собі витрати на розробки такого рівня. Вартість даної продукції є близькою до конкурентів і навіть може трохи випереджати їх. Основною метою таких брендів є підвищення диференціації асортименту та надання споживачу тих властивостей, яких на думку продавця недостатньо в продукції традиційних брендів. Власні торгові марки рівня брендів ритейлерами представляються як більш якісні, ніж у конкурентів

4. Інноваційні бренди. Остання група власних торгових марок активно впроваджується в розвинених країнах і поки не представлена в українських мережах. Така продукція є необхідною для формування іміджу підприємства та підвищення лояльності споживачів. Прикладом може виступати продукція інтернет-магазину Amazon.com, наприклад, електронні книги Kindle Paper White, які були одними з перших масових пристроїв з підсвіткою екрану і призначені для отримання контенту сайту і внутрішніх придбань. Стратегія розвитку через інновації є найбільш прогресивним напрямом розвитку власних торгових марок на сучасному етапі розвитку торгівлі.

Розвиток ВТМ в Україні з одного боку повністю відповідає світовим трендам, з іншого має свої відмінності. Частка ВТМ невпинно зростає, однак істотно відстає розвинених країн. Ринкові частки ВТМ низькі в Латинській Америці (Аргентина 4,5%, Бразилія 0,9%, Чилі 5,2%, Мексика 1,7%), Східній Європі (Росія 0,8%, Туреччина 7,7%, Сербія 2,4%) і Азії (Китай 0,3%, Південна Корея 5,5%, Малайзія 2,6%, Тайвань 1,7%). В Україні цей показник складає 0,3% [3]. Складний економічний стан в Україні істотно впливає на сегмент ВТМ. Так, перспективи покращення в своїй роботі за даними Consumer Confidence Index [9] на 3 квартал 2016 року вважають негативними близько 49,34 % населення України, в той же час раціональність великих покупок для себе визначили лише 16,54%. В таких умовах управління ВТМ є одним з найважливіших напрямів діяльності.

Формування асортиментного портфелю в період до кризи здійснювалося в умовах насичення продукції низької ціни, тому багато ритейлерів робили зусилля щодо створення власних брендів. Все більше уваги приділяється економічній ефективності бренду і суттєво збільшується роль брендингу, його якість і ефективність. Стає все більш актуальним поєднання інноваційних технологій, розробок, ідеально вивірених концепцій і плану просування [1]. При ефективному управлінні бренди здатні успішно долати економічні кризи.

Споживачі стали більше економити, в тому числі ті, чий прибуток збереглися. Типовою поведінкою масових споживачів при погіршенні економічної ситуації є відмова від невиправданих витрат, тотальне прагнення заощадити, пріоритет споживання проти накопичення і короткострокових завдань проти довгострокових планів. При цьому більш ретельно плануються всі витрати: вони стають більш організованими та зваженими. Головною цінністю покупця стала корисність, зменшується важливість статусних показників і необхідна широта асортименту. Це призводить до зниження сегментів органічної продукції, всіх товарів не першої необхідності, спеціальних продуктів харчування та приладів з функціями, що не є базовими. Від кожної витраченої гривні покупець чекає тепер більшої користі, тому використання знижок і спеціальних пропозицій є ще більш дієвим засобом підвищення ефективності ВТМ.

Зараз управління ВТМ відбувається в умовах дуже великої невизначеності і ціна помилки набагато вища, ніж коли-небудь. Особливістю ВТМ є необхідність підтримки близького контакту безпосередньо з виробниками. При економічній нестабільності можуть скластися умови, коли неможливо або економічно недоцільно виконувати зобов'язання. Тому для уникнення форс-мажорних обставин, необхідно реалізувати діяльність, що дозволить попередити розірвання укладених договорів [6]. Дана проблема стає особливо значимою, коли відбуваються істотні коливання курсу валют і не завжди доречним стає виконання умов контрактів, особливо якщо вартість продукції є фіксованою на даний період. Виходом для відносин може стати використання еквівалентної конвертації у резервну валюту, однак це, в свою чергу може бути не вигідно мережі. Тому на основі вказаних вище факторів, вважаємо доцільним не робити поспішних розрахунків і розірвань контрактів. Необхідне посилення контакту з виробником та формування спеціальних планів на більш довгий період, що зменшує вплив коливань, потрібно підтвердити свої позитивні наміри.

Наступним напрямом роботи з ВТМ є це контроль витрат, що впливають на собівартість. Умови нестабільності часто відкривають нові можливості, оскільки підприємства, що раніше не мали змоги працювати безпосередньо з ритейлом у форматі ВТМ, часто вивільняють свої потужності під впливом зниження попиту. Перегляд постачальників, сировини та асортименту є важливим елементом підвищення конкурентоспроможності. Рациональне управління товарними запасами в умовах нестабільності стає ще більш важливим. Скорочення логістичного ланцюгу та площ для зберігання товарів є необхідним, оскільки впливає на кінцеву вартість. При достатньому рівні швидкості обігу грошей, мережа збуту може функціонувати без наявності вільних грошей в її елементах. Однак питання якості продукції не має стати другорядним. В умовах світової кризи 2008-2009 років було суттєве підвищення зацікавленості виробників і ритейлерів в впровадженні сучасних систем управління якістю [7]. Витрати, що вкладаються в цей процес дуже швидко приносять результат у вигляді скорочення витрат на утилізацію неякісної і нереалізованої продукції, а також підтримки і сервісного обслуговування для непродовольчої групи.

Формування цінової політики ВТМ в умовах нестабільності дуже часто відбувається за рахунок зниження ціни. Це дозволяє тимчасово збільшити обсяги продажу і при цьому привернути увагу до марки. Однак спеціалісти з управління ВТМ [8] не рекомендують використовувати таку тактику, особливо для сегменту дженерал маркетингу, оскільки зниження прибутку може привести до відсутності оборотних коштів. При цьому робота в формуванні ціни товару має відбуватися постійно, обов'язково пропонуючи вигоди споживачу за рахунок зниження витрат собівартості. Щоб вести правильну цінову політику, потрібно постійно відстежувати чутливість споживачів до цін і аналізувати ціни

конкурентів. Найскладніше економічні негаразди переживають невеликі підприємства, що дає можливості для зростання крупних ритейлерів. Використання ВТМ з широкою диверсифікацією дозволяє більш сильно закріпитися на ринку.

Висновки і пропозиції. Етап економічної нестабільності є, з одного боку складним для будь-якого бізнесу, а з іншого, відкриває великі перспективи для подальшого зростання і розвитку. Власні торгові марки в наш час є обов'язковим елементом крупних і середніх підприємств роздрібною торгівлі і робота з переведення їх до категорії брендів може принести велику користь всім учасникам. Існує 4 види співробітництва виробництва і ритейлу, з них лише один (будування власних виробничих потужностей) не використовується в Україні.

В роботі проведено класифікацію видів ВТМ, на основі чого зроблено висновок, що найбільш розвиненим видом є марки нижнього цінового сегменту. Інноваційні марки поки що не зустрічаються, однак на даному етапі розвитку їх впровадження не є доцільними. Аналіз актуальних підходів до управління ВТМ в Україні дозволяє виділити такі тенденції:

- формування тренду випуску власних марок великими підприємствами;
- недостатньо розгалужену систему позиціонування ВТМ;
- постійне розширення асортименту, що відводиться під власні марки;
- зменшення недовіри споживачів до власних марок;
- підвищення вимог до сертифікації на виробництвах ВТМ;
- значне відставання сегменту від розвинених країн;
- відсутність ВТМ високоякісних брендів з використанням їх логотипів.

Проведений аналіз дав змогу виявити істотне зростання ролі ВТМ в системі роздрібного товарообороту в Україні. Складна економічна ситуація в Україні може бути запорукою подальшого розвитку ВТМ, особливо бюджетної ланки. Так, подібні тенденції спостерігалися в період світової фінансової кризи 2008-2009 років, коли доля власних марок істотно зросла. Для того, щоб роздрібні підприємства змогли отримати максимальну вигоду від впровадження власного портфелю брендів, необхідно врахувати вимоги ринку. Підприємствам рационально використати стратегію диверсифікації і захоплення сегментів ВТМ. На даний момент, основні за об'ємом продажів в натуральному вимірі займають товари базового асортименту і майже відсутні складнотехнічні вироби. В подальшому, підприємства, що зможуть створити власні бренди з максимальним охоптом споживача, зможуть істотно покращити свої позиції на ринку роздрібного продажу.

Список літератури:

1. Martínez-López F. J., Gázquez-Abad J. C., Sethuraman R. (ed.). *Advances in National Brand and*

Private Label Marketing: Second International Conference, 2015. – Springer, 2015.

2. What are Store Brands? [Електронний ресурс] // Private Label Manufacturers Association. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://plma.com/storeBrands/facts2015.html>.

3. Cuneo A. et al. The Growth of Private Label Brands: A Worldwide Phenomenon? //Journal of International Marketing. – 2015. – Т. 23. – №. 1. – С. 72-90.

4. Бренд-менеджмент: теорія і практика.- навч. посібник / укл.: І. В. Струтинська. – Тернопіль: Прінт-офіс, 2015. – 204 с.

5. Бровченко В. А. Власні торгові марки в роздрібній торгівлі //Економічний вісник НТУУ «КПІ»: збірник наукових праць. – 2010. – №. 7. – С. 143-148.

6. Abril C., Sanchez J. Will they return? Getting private label consumers to come back: Price, promotion, and new product effects //Journal of Retailing and Consumer Services. – 2016. – Т. 31. – С. 109-116.

7. German G. Are Consumers Buying More Private Label (or Store Brand) Products? //Ag Decision Maker. – 2015. – Т. 6. – №. 8. – С. 2.

8. Kumar N. Private Label Strategy: How to Meet the Store Brand Challenge / N. Kumar, J. Steenkamp., 2015. – 288 с. – (Harvard Business Review Press).

9. Ukraine Consumer Confidence [Електронний ресурс] // Gfk Consumer Confidence Index survey. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.tradingeconomics.com/ukraine/consumer-confidence>

Мазур Володимир Степанович
канд.екон.наук, доцент кафедри
міжнародного бізнесу та туризму
Тернопільського національного
економічного університету

Volodymyr Mazur
PhD in Economics, Associate Professor
of the Department of International
Business and Tourism
Ternopil National economic University

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ ТНК TRANSFORMATIONAL WAYS OF OVERCOMING FINANCIAL CRISIS OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS

Анотація. У період розбалансованості економічної системи, жорсткої конкуренції, динамічності та постійної непередбачуваності змін у середовищі функціонування суб'єктів господарювання питання економічної стабільності підприємства є як ніколи актуальним. Особливе значення для підприємств, що знаходяться в кризовому стані, має формування і реалізація напрямків управління в цих умовах.

Ключові слова: криза, іноземні інвестиції, міжнародний вектор, фінансова криза, бізнес-процеси, трансформаційні процеси, бізнес-культура, капітал підприємства, необхідність змін.

Summary: The article deals with the issues of economic stability of enterprise which are very important in the period of unbalanced economic system, severe competition, dynamic situation and constant unexpected changes in the surrounding of business entity functioning. Management directions development and implementation are very important for enterprises in crisis conditions.

Key words: crisis, foreign investments, international vector, financial crisis, business-processes, transformational processes, business culture, capital of enterprise, necessity of changes.

Постановка проблеми. Глибоку кризу, яка спіткала Україну у 2014-2015 рр., можна охарактеризувати як системну кризу – кризу базових відносин у політико-правовій та соціально-економічній сферах, на яких будувалася чинна модель розвитку країни. Тривале нехтування потребою здійснення суспільних перетворень, яких вимагали виклики сучасності, турбулентний післякризовий світ, призвело до деградації більшості важливих суспільних інститутів в Україні, погіршило ситуацію із забезпечення базових прав і свобод людини та громадянина, поставило під загрозу суверенітет нашої держави. Суспільство здійснило спробу радикального оновлення – через системний злам, у надії стати іншим – справедливим, сучасним, цілісним, конкурентоспроможним [1].

На нашу думку, чинники, які поглибили кризу в Україні у 2014-2015 рр., можна класифікувати на політичні(анексія Автономної Республіки Крим та розгортання воєнних дій на сході держави, надмірна централізація фінансових ресурсів та влади, невизначеність з міжнародним вектором, неузгодженість та непоступливість між політичними силами, які займають різні гілки влади.), економічні (відплив капіталу у формі зростання залишків від зовнішньоторговельних операцій на закордонних рахунках, скорочення припливу прямих іноземних інвестицій та падіння інвестиційних рейтингів України, нестабільність на валютному ринку та його спекулятивний характер, зростання дефіциту бюджету та державного боргу) і соціальні (соціальна несправедливість, зменшення середнь-

ого класу в суспільстві, значне розшарування населення на багатих людей і людей, які перебувають за межею бідності, надмірне зрощення бізнесу та влади).

У період розбалансованості економічної системи, жорсткої конкуренції, динамічності та постійної непередбачуваності змін у середовищі функціонування суб'єктів господарювання питання економічної стабільності підприємства є як ніколи актуальним. У статті зазначається, що економічну стабільність підприємства доцільно розглядати як здатність останнього в умовах дестабілюючих чинників бізнес-середовища ефективно здійснювати виробничо-господарську діяльність, формувати якісний стратегічний потенціал, підтримувати заданий рівень конкурентоспроможності та результативності у довгостроковій перспективі з економічною вигодою та фінансовою незалежністю для підприємства.

У широкому розумінні, це надійність цілісної відкритої системи, спроможність навіть у разі зміни внутрішніх та зовнішніх умов ефективно адаптуватись, підтримувати існуючий рівень основних параметрів та забезпечувати постійний розвиток. Інакше кажучи, це своєрідний «імунітет» підприємства від різного роду криз та невизначеностей. Відтак, оскільки одну із основних загроз економічній стабільності підприємства становлять фінансові кризи та кризові явища, необхідно дослідити їхню сутність та причини виникнення, найхарактерніші симптоми та наслідки для суб'єктів господарювання [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження проблематики фінансових криз відображено у наукових публікаціях таких вчених: В. Ковалев, П. Стецюк, О. Тивончук, О. Барановський. Значну увагу приділено питанням фінансових процесів суб'єктів господарювання в умовах кризового стану, які розглянуто в наукових працях Л. Абалкіна, В. Геєця, Б. Кваснюка, М. Чумаченко та ін.

Значний внесок у дослідження проблеми розробки теоретичних та методологічних основ формування фінансових стратегій внесли вітчизняні та зарубіжні дослідники. Впродовж останніх років також збільшилася кількість наукових праць присвячених подоланню фінансово-економічних проблем на підприємстві та виведенню їх з кризового стану. Ряд дослідників розкривають особливості вибору фінансової стратегії, загальні підходи до аналізу та оцінки фінансового стану підприємства, проте багато питань потребують подальшої розробки, насамперед це стосується проблеми формування фінансової стратегії в контексті управління підприємством в умовах кризи. При розгляді даної проблеми доцільно використати досвід сучасних менеджерів, які розробили власні шляхи подолання кризи на підприємстві. За основу у цій доповіді взято рекомендації В'ячеслава Гвоздьова, Григорія Дорохіна, Марії Осипової, Анни Нехіної. Їх погляди на вирішення даної проблеми будуть подані у викладі основного матеріалу.

Мета дослідження полягає в тому, щоб детальніше розкрити зміст фінансової кризи на рівні держави та підприємства, вказати основні симптоми та фактори її виникнення та систематизувати основні методи діагностики фінансового стану для попередження виникнення кризи, а також дослідити можливі шляхи виходу підприємства з фінансової кризи.

Виклад основного матеріалу. Процес виведення підприємства з кризового стану має відбуватися не хаотично та безсистемно, він має бути належним чином організований та скоординований. Розуміння цих аксіоматичних істин обумовлює доцільність визначення основних документів, що повинні розроблятися у процесі антикризового управління підприємством.

Основними документами, які мають розроблятися на підприємстві, що опинилося в кризовому стані, є програма заходів щодо подолання кризи та план заходів, пов'язаних з виведенням підприємства з кризового стану.

Програма заходів щодо подолання кризи – це спеціальним чином підготовлений внутрішній документ, у якому систематизовано викладається перелік основних заходів, що планується здійснити в межах підприємства, його структурних підрозділів та функціональних служб для досягнення поставленої мети – виведення підприємства з кризового стану.

Програма заходів щодо подолання кризи має бути укрупненою та розроблятися в цілому по підприємству. За потреби можуть розроблятися підпрограми по окремих підрозділах та функціональних службах підприємства.

Програма заходів щодо подолання кризи розроблюється на підставі проведеної діагностики фінансового стану та загрози банкрутства підприємства, наслідків виникнення ситуації банкрутства, оцінки можливостей підприємства щодо локалізації кризи.

Необхідно обговорити та узгодити програму щодо подолання кризи з власниками підприємства, оскільки окремі заходи з відновлення платоспроможності можуть зачіпати їх інтереси, не відповідати стратегічному баченню перспектив розвитку підприємства.

Внутрішня структура даної програми не потребує формалізації (чіткого та однозначного визначення окремих розділів), оскільки буде визначатися стадією кризи та суттю заходів, що включаються до її складу.

План заходів, пов'язаних із виведенням підприємства з кризового стану розроблюється на підставі відповідної програми й являє собою форму її конкретизації та трансформації. Має містити перелік конкретних заходів, які передбачається здійснити, строки початку та закінчення, необхідні ресурси (кошти) та очікуваний результат реалізації, а також визначати відповідальну особу та виконавців.

Програма заходів щодо подолання кризи та план заходів, пов'язаних із виведенням підприємства з кризового стану мають задовольняти такі вимоги:

- забезпечувати комплексне вирішення питань фінансового оздоровлення та відновлення працездатності цілісного організму підприємства;
- бути підпорядкованими стратегічним інтересам підприємства і привабливими для власника, керівництва, персоналу підприємства;
- бути привабливими для зовнішніх інвесторів та забезпечувати залучення зовнішніх коштів, необхідних для їх здійснення;
- встановлювати цілі, які кількісно вимірюються та можуть контролюватися;
- містити рішення, що усувають існуючі проблеми і загрозу для функціонування підприємства;
- конкретизувати завдання в розрізі структурних підрозділів та функціональних служб підприємства;

передбачати змістовні (кількісні та якісні) наслідки запропонованих заходів, можливі терміни їх отримання [3].

Розробка конкретної політики управління підприємством в стані кризи базується на таких принципах, як:

- необхідність запобіжного управління кризовими явищами у фінансово-господарській діяльності підприємства шляхом ранньої їх діагностики та розробки превентивних заходів;
- диференційований підхід до кризових явищ (факторів виникнення, виду кризи та стадії її розвитку) залежно від рівня небезпеки для фінансового розвитку підприємства;
- своєчасне та адекватне реагування на окремі кризові явища у фінансовому розвитку підприємства;
- першочергова реалізація внутрішніх можливостей фінансової стабілізації;
- використання при необхідності відповідних форм санації підприємства для уникнення його банкрутства.

Відповідно до зазначених принципів обов'язковими етапами формування і реалізації політики фінансового управління в умовах кризи є:

- постійний моніторинг фінансового стану підприємства з метою своєчасного виявлення ознак кризових явищ;
- ідентифікація основних факторів, що зумовили кризовий стан підприємства;
- виявлення масштабів фінансової кризи;
- формування мети політики в кризових умовах;
- вибір адекватних інструментів управління і розробка комплексу заходів щодо подолання кризи;
- контроль за своєчасністю та ефективністю впроваджених заходів;

внесення коректив у політику з подолання кризи з урахуванням досягнутих результатів та зміни факторів зовнішнього і внутрішнього середовища [4].

Причинами фінансової кризи на підприємстві можуть стати і загальний спад ринку, і неправильно вибрана стратегія розвитку, і неефективна робота менеджменту.

Всі ці фактори можна розділити на зовнішні і внутрішні. Ті й інші необхідно розглядати в комплексі і тільки тоді можна дізнатися справжні причини фінансової кризи на підприємстві [5].

Незалежно від цього для виведення компанії з кризи можна використовувати універсальні інструменти: зниження витрат, стимулювання продажів, оптимізацію грошових потоків, роботу з дебіторами і реструктуризацію кредиторської заборгованості [4].

Швидкість і методи подолання кризи багато в чому залежать від того, які причини її виникнення і як швидко вона буде виявлена. В процесі розвитку фінансової кризи можна виділити чотири її основні стадії:

- зниження ефективності використання капіталу;
- скорочення рентабельності і абсолютних значень обсягів прибутку;
- виникнення збитковості виробництва;
- відсутність власних коштів і резервних фондів, різке зниження платоспроможності компанії.

Найчастіше це супроводжується значним скороченням виробництва в силу того, що частина оборотних коштів спрямовується на обслуговування зрослої кредиторської заборгованості, стан гострої неплатоспроможності. У підприємства немає можливості профінансувати виробництво і здійснювати платежі по попереднім зобов'язанням. Виникає реальна загроза призупинення або навіть повного припинення виробництва, а потім банкрутства.

В'ячеслав Гвоздьов твердить: «У нашій компанії основним критерієм фінансової кризи, що наближається служить динамічний ріст простроченої кредиторської заборгованості, а також часте перевищення лімітів на відвантаженні товарів покупцям і недотримання ними встановлених термінів оплати».

Григорій Дорохін вважає: «У більшості випадків криза – наслідок неефективного управління за відсутності стратегії розвитку. Основною причиною, по якій підприємства опиняються на межі фінансового краху є робота на одного клієнта. Слабо диверсифікований портфель клієнтів призводить до негативних наслідків. Підприємство перестає бути гнучким, втрачає такі механізми управління як ціноутворення та управління дебіторською заборгованістю, оскільки змушене з метою утримання клієнта підлаштовуватися під його вимоги. Інша поширена причина розвитку кризи – відсутність ефективного управління фінансово-економічним блоком на основі сучасних механізмів, таких як бюджетування, маржинальний аналіз, кредитна політика. Крім економічних причин необхідно зазначити існуючі юридичні ризики які можуть негативно вплинути на фінансовий стан підприємства».

На думку Марини Осипової: «При грамотному управлінні основна причина розвитку кризи в компанії – загальний спад ринку. Стійка стагнація компанії, що триває більше року – очевидний показник кризи. Такі явища нескладно відрізнити від сезонних коливань, які рідко тривають довше двох-трьох місяців».

Вихід із кризи можливий тільки при усуненні причин її появи. Для цього необхідно провести ретельний і всебічний аналіз зовнішнього і внутрішнього середовища, виділити ті компоненти, які дійсно мають пріоритетне значення для підприємства (запаси, обладнання, ключовий персонал), зібрати інформацію по кожному компоненту, а також оцінити реальний стан підприємства. Комплексна діагностика можливих причин розвитку кризи на підприємстві включає:

- аналіз ефективності поточної стратегії та її функціональних напрямків (стратегії в галузі управління фінансами, продажами і виробництвом). Для цього проводиться моніторинг зміни ключових показників діяльності компанії за функціональними напрямками;

- аналіз конкурентних переваг компанії, її сильних і слабких сторін, а також можливостей і загроз (SWOT-аналіз);

- аналіз конкурентоспроможності цін і витрат підприємства. Для цього проводяться періодичні маркетингові дослідження та оперативний моніторинг роботи конкурентів.

В силу своєї трудомісткості більшість з перерахованих процедур, за винятком моніторингу ключових показників діяльності, не можуть здійснюватися щомісяця. Можна порекомендувати проводити діагностику щорічно або у випадках, коли істотно змінюються зовнішні та внутрішні умови роботи підприємства.

Анна Нехіна стверджує, що причинами кризи можуть стати і загальний спад ринку, і неправильно вибрана стратегія розвитку підприємства, але найбільш важливою і часто зустрічається на практиці причиною є загальна криза менеджменту підприємства, в тому числі:

- зіткнення інтересів менеджменту і власників підприємства;

- недостатня кваліфікація менеджменту.

Крім того, для підприємств ще одна характерна причина кризи – невідповідність наявних засобів виробництва (виробничі фонди, технології, персонал) задачам, які ставить підприємство. Ця проблема, яка виникла після серйозних структурних змін в економіці в 90-х роках, не розв'язана досі.

Вона діагностує початок серйозної кризи на підприємстві, якщо протягом декількох кварталів поспіль воно не отримує прибутку. Однак в сучасних компаніях ця величина, відображена в бухгалтерській звітності, дуже умовна, з цього її можна визначити тільки на підставі консолідованої звітності всіх юридичних осіб, які мають відношення до підприємства. Вона вважає, що неможливо вийти з кризи з допомогою тих же людей, під керівництвом яких підприємство до кризи прийшло.

Необхідно створити робочу групу (до неї можуть входити як сторонні фахівці, так і працівники компанії), яка наділяється особливими повноваженнями. Ця група повинна зібрати необхідну інформацію і розробити план заходів, пов'язаних із виведенням підприємства з кризового стану (план фінансового оздоровлення). Його необхідно детально обговорити власникам підприємства спільно з керівництвом, робочою групою та компетентними в цьому питанні фахівцями. Залежно від причин і глибини кризи план може передбачати різні заходи, аж до ліквідації або продажу бізнесу.

Марина Осипова виділяє наступні кроки, спрямовані на виправлення кризової ситуації:

- постановка діагнозу і визнання кризової ситуації;

- визначення кризового «вогнища». Це можуть бути застарілі технологічні процеси, некерований зростання витрат, некоректне позиціонування товару на ринку;

- вироблення методів «лікування»;

- формування укрупненого плану по виходу з кризи.

Незважаючи на те, що для всіх підприємств причини виникнення фінансової кризи індивідуальні, можна виділити кілька універсальних інструментів управління, що дозволяють подолати кризу:

- зниження витрат;

- стимулювання продажів;

- оптимізація грошових потоків;

- робота з дебіторами та реформування політики комерційного кредитування;

- реструктуризація кредиторської заборгованості [6].

Очевидно, що для того, щоб підвищити рентабельність продажів і надалі збільшити приплив коштів, необхідно знизити витрати. В умовах кризи скорочення витрат - один з найбільш дієвих інструментів, яким підприємство може скористатися для стабілізації фінансового становища.

Основні інструменти, які доводилося застосовувати на практиці в несприятливих фінансових умовах – нормування всіх статей витрат і жорсткий контроль виконання встановлених нормативів. Такий підхід не можна назвати революційним, але він принесе відчутні результати і дозволяє утримати витрати компанії на заданому рівні.

Для зниження витрат компанії в умовах кризи необхідно наступне: посилення процедур авторизації витрат, мотивування персоналу на зниження витрат і скорочення витрат, що не пов'язані з основною діяльністю компанії. В рамках перерахованих напрямків діяльності потрібно виконати наступні процедури:

- формування бюджету компанії.

- горизонтальна і вертикальна інтеграція.

- аналіз можливостей передачі на аутсорсинг дорогих процесів.

- впровадження нових форм розрахунків з контрагентами (векселі, бартер).

- посилення контролю всіх видів витрат.

- оптимізація технологічних процесів.

- скорочення витрат на оплату праці.

Одна з широко поширених помилок полягає в тому, що в умовах кризи багато компаній намагаються збільшити приплив надходження грошових коштів, піднімаючи ціну на продукцію без попереднього дослідження ринку.

Активізація продажів в ситуації кризи повинна виражатися в розвитку відносин з існуючими клієнтами та залучення нових, реченні ринку нової продукції, укладанні контрактів на роботу з давальницькою сировиною, а також у перегляді існуючої системи знижок і пільг для покупців. Для цього можна порекомендувати реалізувати наступні заходи:

- проведення обмеженого маркетингового дослідження.
- виділення групи товарів, що приносять компанії найбільший прибуток.
- перегляд асортиментної і цінової політики компанії.

Донедавна процес трансформації підприємств був одним із методів подолання кризового становища в Україні.

Комплексна трансформація передбачає виведення підприємства з кризи, доведення до бажаного для нього стану. Комплексна трансформація включає такі етапи роботи: розвиток місії і стратегії підприємства (визначення критичних факторів успіху для організації на сьогоднішній день і на майбутнє з урахуванням її конкурентних переваг, що можуть бути досягнуті і повинні підтримуватися та розвиватися); створення бажаної бізнес-культури компанії; повне і часткове покращення підприємства (покращення/реінжиніринг бізнес-процесів на підприємстві); розвиток технологічних рішень [3].

Розвиток місії і стратегії передбачає розробку стратегічного плану (плану трансформації), у якому визначаються основні "фішки", тобто ті результати, яких необхідно досягти. При цьому основними пунктами плану є: культура підприємства (норми, положення, цінності людей, залучених у бізнес-процеси); організація бізнес-процесів (послідовність дій, що трансформують ресурси в результати, задаючи напрямок підприємства, створюючи ресурси для його функціонування і додаткової вартості споживачу); технології (забезпечення ефективного функціонування бізнес-процесів).

Мета створення бізнес-культури на підприємстві полягає в тому, щоб сформувати культуру, яка буде спроможна підтримувати процес трансформації, певний рівень знань, мотивації, здібностей персоналу. При проведенні реструктуризації в Молдові добре зарекомендувала себе східна методологія виведення підприємства з кризи — «Практична програма революції у факторах». В її основі — акцентування уваги керівництва на "20 ключах" формування і підтримки бізнес-культури.

Покращення одного з ключів (досягнення п'яти рівнів) призводить до радикальних змін на підприємстві, але зміни всіх ключів повинні бути проведені одночасно. Так, метою керівників

підприємства є підтримка комплексної трансформації. Таким чином, одиничні покращення в бізнес-культурі здатні дати лише короткостроковий позитивний ефект. Тільки внаслідок системних покращень підприємства можна розраховувати на стабільну підтримку системи якості й адаптивності до змін, а не навпаки.

Повне і точкове покращення підприємства (покращення/реінжиніринг бізнес-процесів). Робота в цьому напрямку передбачає підвищення ефективності, результативності усіх бізнес-процесів на підприємстві, оптимізацію функцій всередині підрозділів, що підтримують процеси, усуваючи найбільш критичні аномалії в організації. На більшості підприємств бізнес-процеси організовані за старими радянськими стандартами, коли увага була сконцентрована насамперед на виробництві продукту, а не на його ринковому потенціалі. Для підприємств, організованих подібним чином, характерна лінійно-функціональна структура управління, невиправдана залежність від постачальників і споживачів, втрата ринків збуту, зниження рентабельності, збільшення бартерних операцій і т.д., що призводить до поступового їх витіснення з ринку [7].

Розвиток технологічних рішень. Активізація цього виду діяльності спрямована на забезпечення покращень і підтримку бізнес-процесів. Йдеться про поетапне впровадження на підприємстві автоматизованих систем управління (у випадку доведення їх окупності), що дозволить істотно знизити документообіг, проводити моніторинг функціонування основних і функціональних процесів, своєчасно виявляти кризові явища.

Аналізування літературних джерел дало змогу виділити та узагальнити можливі наслідки фінансових криз та кризових явищ для підприємства. Передусім на думку І.В. Зятковського, наслідки кризи можуть бути як позитивні для підприємства, так і негативні. Крім того, вони здатні спричинити якісні ті кількісні зміни в організації, зворотні та незворотні, довгострокові та короткострокові. Відтак, наслідки кризи можуть ініціювати оновлення організації чи її ліквідацію, послаблювати кризовий стан чи загострювати його.

Достатньо вичерпну класифікацію наслідків фінансових криз підприємства представляють А.М. Штангерт, О.І. Копилук. Автори пропонують виділяти: фінансові (зміна структури капіталу підприємства, порушення в кругообігу грошових потоків тощо), адміністративні (негативні тенденції в системі та процесі управління підприємством, неефективність апарату управління та ін.), маркетингові (пов'язані з ринковими змінами) та виробничо-технологічні наслідки (проявляються шляхом збоїв у процесі виробництва, технологічних циклах, технічному забезпеченні тощо). Крім того, автори наголошують на так звані «завуальовані» втрати підприємства, тобто зменшення або втрата довіри і лояльності зацікавлених сторін (стейкхолдерів), зниження рівня конкурентоспроможності, падіння авторитету, іміджу тощо.

Узагальнення літературних джерел та власні дослідження дають підстави стверджувати, що наслідки фінансових криз та кризових явищ для підприємства доцільно ділити на: фінансово-економічні, адміністративно-організаційні, виробничо-технологічні, ресурсні, ринкові та соціально-психологічні.

Тим не менше, потрібно розуміти, що кризи мають потенціал не лише відділяти минуле організації від її майбутнього, заміщувати безпеку небезпекою, відмежовувати ефективних керівників від неефективних, але й водночас замінювати рутину творчістю та переорієнтовувати підприємство від лінії діяльності «бізнес – як зазвичай» до вагомих змін. Саме тому, недоцільно розглядати кризу підприємства винятково з негативного погляду її руйнівного характеру, оскільки це можливості здобуття досвіду, мобілізації зусиль щодо впровадження змін, виявлення того, що в нормальній ситуації є завуальованим, раціоналізації використання ресурсів, підвищення ефективності та прискорення генерації нових ідей, професійної ініціативи, нестандартних рішень.

Підтвердженням цього є результати досліджень, проведені науковцями Центру креативного лідерства (Center for the Creative Leadership – CCL) впродовж більше п'ятнадцяти років.

Результати дослідження показали, що труднощі, з якими стикається керівник в процесі кризової ситуації, дають змогу набути важливого досвіду та простору для навчання. Із сотень опитаних менеджерів 34 % зазначили, що здобули найцінніший досвід завдяки труднощам, які виникали в процесі керівництва компанією в несприятливий період та під час подолання кризового стану.

Окрім можливого набуття досвіду та вміння «навчитись на труднощах», керівникам варто розраховувати і на перспективи розвитку особистих та професійно-ділових лідерських здібностей. Адже труднощі спонукають окремих керівників і організації в цілому досліджувати те, що є важливим для компанії, щоб в подальшому ідентифікувати або переосмислити ключові цінності компанії. Крім того, варто пам'ятати, що кризи вносять новизну в усі процеси функціонування компанії, дають змогу позбутися неефективних звичок та застарілих категорій. Кризи каналізують появу таких позитивних характеристик поведінки керівників, як мужність, гідність, безкорисливість, лояльність тощо. Керівники або працівники, що так чи інакше втягнені в кризову ситуацію, мають змогу усвідомити наявність власних сильних сторін характеру та стимулювати появу впевненості, що виступають запорукою особистого зростання та здатні забезпечити відчуття надійного партнерства серед працівників завдяки силі досвіду, який вони пережили спільно [8].

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розробок у даному напрямку. Фінансова криза – це фаза розбалансованої діяльності підприємства та обмежених можливостей

впливу його керівництва на фінансові відносини, що виникають на цьому підприємстві. Діагностика фінансової кризи підприємства є узагальненням всіх складових економічної стратегії. Її головним завданням є визначення потенційних можливостей кризових ситуацій та банкрутства, і формування заходів їх запобігання. Фундаментальна діагностика банкрутства підприємств характеризує систему оцінки параметрів кризового фінансового розвитку підприємства, яка здійснюється на основі методів факторного аналізу та прогнозування. Особливе значення для підприємств, що знаходяться в кризовому стані, має формування і реалізація напрямків управління в цих умовах.

Список літератури:

1. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання : аналіт. доп. / Я.А. Жаліло, К.А. Кононенко, В.М. Яблонський [та ін.]; за заг. ред. Я.А. Жаліла. – К. : Вид-во НІСД, 2014. – 132 с.

2. Фінансові кризи та кризові явища як загроза економічній стабільності підприємств [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/7943/1/19.pdf>

3. Виведення підприємства з кризи: «Дешеві експерименти нам не по кишені» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.management.com.ua/strategy/str001.html><http://www.management.com.ua/strategy/str001.html>

4. Сорос Дж. Мировой экономический кризис и его значение. Новая парадигма финансовых рынков [Текст]/ Джордж Сорос ; пер. с англ. Кристофа Вангера. — М. : Манн, Иванов и Фребер, 2010. — 272 с.

5. Шершньова З.Є. Антикризова програма підприємства: методичні основи розробки та організація виконання/ Шершньова З.Є. // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. - 2010. - №2.

6. Корисні поради щодо виходу підприємства з кризи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dtk.com.ua/show/1cid03854.html>

7. Причины возникновения финансового кризиса на предприятии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novosti-online.info/businesshkola/uroki-biznesa/115-prichiny-vozniknoveniya-finansovogo-krizisa-na-predpriyatii.html#sel=>

8. Білорус О. Сучасна світова фінансово-економічна криза як прояв тотальної кризи системи глобалізму [Текст]/ О. Білорус // Економічний часопис — XXI. — 2008. — № 11—12. — С. 3—7.

9. Beer M., Nohria N. Resolving the Tension between Theories E and O of Change / Breaking the Code of Change. — Harvard Business School Press, Boston, 2000.

10. Meyhew Ed. Organizational Change Processes / Ed Meyhew // Jones Brenda B. The NTL handbook of organization development and change: principles, practices, and perspectives. – San Francisco : Pfeiffer, 2006 – P. 104–120.

Разумна Аліна
Разумная Алина
Alina Razumnaya

**ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ЗЕД
ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ ВЭД
FEATURES OF THE RISK MANAGEMENT OF FOREIGN TRADE ACTIVITIES**

У практиці господарювання країн із ринковою економікою знаходить повне підтвердження факт, що присутність ризику в діяльності вільних суб'єктів ринку з метою одержання максимально можливих результатів є складовою їх стратегії і тактики.

Наукова розробка правил економічної та соціальної поведінки системи управління підприємством в умовах ризику на ринку, обґрунтування оптимальної управлінської стратегії, що дозволяє усунути негативні наслідки зовнішніх та внутрішніх факторів функціонування, набувають особливої актуальності.

Для того, щоб зменшити вплив ризиків, нейтралізувати негативні результати такого впливу на діяльність підприємства, виявити можливі наслідки для підприємства у ризиковій ситуації, потрібно весь час оновлювати арсенал методів, моделей, підходів до управління ризиками на підприємстві.

Ключові слова: зовнішньоекономічна діяльність, управління ризиками, нейтралізація, ринкові відносини, методи, способи

В практике хозяйствования стран с рыночной экономикой находят полное подтверждение факт, что присутствие риска в деятельности свободных субъектов рынка с целью получения максимально возможных результатов является составной их стратегии и тактики.

Научная разработка правил экономического и социального поведения системы управления предприятием в условиях риска на рынке, обоснование оптимальной управленческой стратегии, позволяющей устранить негативные последствия внешних и внутренних факторов функционирования, приобретают особую актуальность.

Для того, чтобы уменьшить влияние рисков, нейтрализовать негативные результаты такого влияния на деятельность предприятия, выявить возможные последствия для предприятия в рисковомой ситуации, нужно все время обновлять арсенал методов, моделей, подходов к управлению рисками на предприятии.

Ключевые слова: внешнеэкономическая деятельность, управление рисками, нейтрализация, рыночные отношения, методы, способы

In the practice of managing market economies is fully confirmed the fact, that the presence of risk in the activity of the free market participants, to obtain the best possible results, is part of their strategy and tactics. Scientific development of the rules of economic and social behavior of the enterprise management system at risk in the market, the rationale for the optimal management strategy to eliminate the negative effects of external and internal factors of operation, take on special relevance.

In order to reduce the impact of risks, to neutralize the negative results of such an effect on the activity of the enterprise, identify the possible consequences for enterprises in the risk situation, you need all the time to update the arsenal of methods, models, approaches to risk management across the enterprise.

Key words: foreign trade, risk management, neutralization, market, methods, ways

Постановка проблеми. Щоб вижити в умовах ринкових відносин, потрібно зважуватися на впровадження технічних нововведень і на сміливі, нетривіальні дії, а це підсилює ризик. Для будь-якого виду бізнесу важливим є не запобігання ризику взагалі, а передбачення й зниження його до припустимого рівня.

Комерційна, підприємницька діяльність на зовнішньому ринку неминуче пов'язана з ризиками, що загрожують різним майновим інтересам учасників зовнішньоекономічної діяльності. Ризики – це можливі несприятливі події, що можуть відбутися, і в результаті яких можуть виникнути збитки, майнові втрати учасників ЗЕД.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Проблемами невизначеності та ризику у діяльності підприємств займалися українські та зарубіжні вчені: Береза І.В., Бузько І.Р., Глухова В.В., Козелецький Ю., Лімітовський М.А., Перерва П.Г.,

Дж. Роггер, Пономаренко О.М., Пушкар О.І., Ланге О., Розенберг М.Г., Роджерс Ф., Фішер С., Юрма У. та інші. В працях цих авторів розглянуто загальні ризики підприємницької діяльності, подано класифікації за видами ризиків, наведено характеристики методів їх вимірювання, управління, моделювання та зниження. Однак поза увагою лишаються ризики зовнішньоекономічної діяльності.

Мета даної статті полягає в аналізі теоретичних підходів управління ризиками зовнішньоекономічної діяльності підприємства, визначенні чинників ризику як засобу мінімізації впливу несприятливих умов на діяльність підприємства, а також розробці практичних рекомендацій щодо вдосконалення системи управління ризиками ЗЕД підприємства.

Виклад основного матеріалу

Ризики у зовнішньоекономічній діяльності - можливі несприятливі події, які можуть статися і в результаті яких можуть виникнути збитки, майнові

збитки для учасника ЗЕД. Схема класифікації ризиків представлена на Рис. 1:

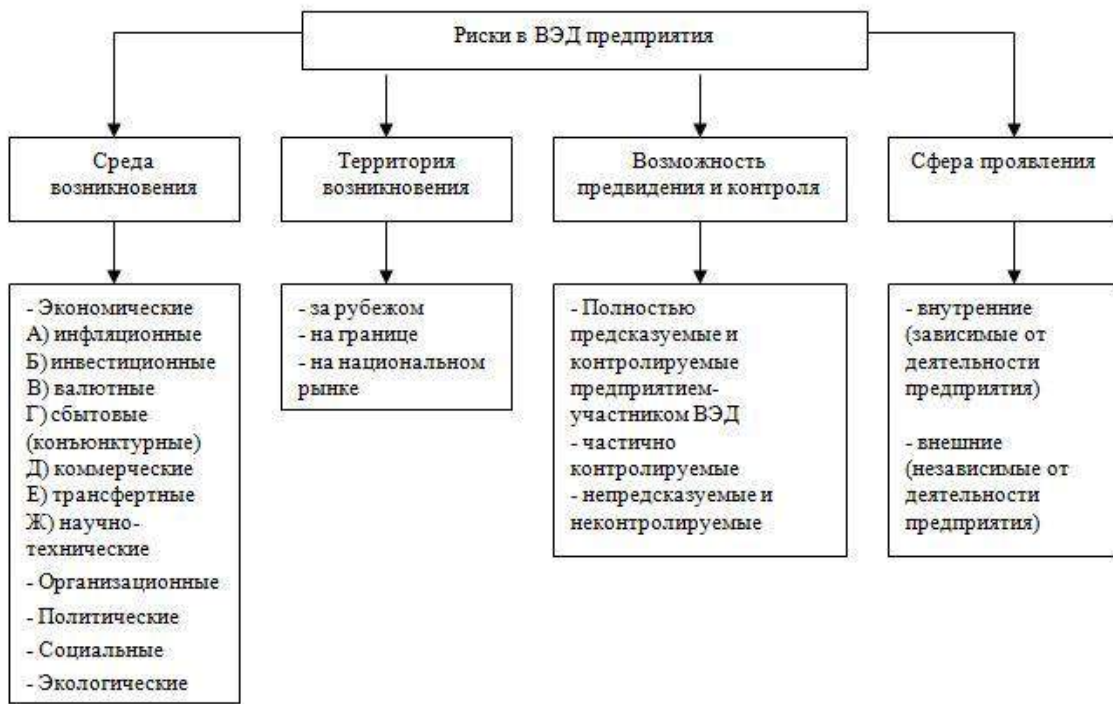

Рис. 1 Схема класифікації ризиків в ВЭД підприємства

Управління ризиком - це процес зменшення або уникнення збитків у разі створення або настання ризикових подій.

Основні етапи процесу управління ризиком, представлені на рис.2:

- аналіз ризику;

- вибір методів впливу на ризик при оцінці їх порівняльної ефективності;
- формування стратегії управління всім комплексом ризиків підприємства;
- безпосередній вплив на ризик;
- контроль і коригування результатів процесу управління.

Рис. 2 Загальна схема процесу управління ризиком

Політика учасника ЗЕД щодо потенційних ризиків має декілька різновидів (Рис.3)

1. Виключення ризиків - це відмова від здійснення будь-яких дій, пов'язаних з можливістю появи ризиків у ЗЕД.

2. Прийняття ризиків означає, що підприємство бере на себе відповідальність за проведення зовнішньоекономічної операції та ризики, пов'язані з нею.

3. Зменшення ризиків - це прийняття рішень, які дають змогу знизити рівень витрат від прийнятих ризиків.

4. Передача ризиків означає, що підприємство передає відповідальність за ризики своєму партнеру або третій особі.

Рис. 3. Різновиди ведення політики ЗЕД щодо потенційних ризиків

Більшість рішень про уникнення ризику застосовується на стадії прийняття рішень. При цьому треба мати на увазі, що:

- уникнення можливих ризиків може бути просто неможливо; зокрема, що стосується ризиків цивільної відповідальності;
- уникнення одного ризику може призвести до виникнення інших;
- можливий обсяг прибутку від заняття певною діяльністю може значно перевищувати можливі втрати.

Однак важко уникнути ризику загалом, значну його частину фірмі доводиться приймати на себе. Прийняття ризику на себе може бути двох видів:

- 1) заплановане прийняття ризиків;
- 2) незаплановане прийняття ризиків. [1]

Ризиками ЗЕД підприємств можна управляти, тобто використовувати різні виміри, що дозволяють деякою мірою прогнозувати настання ризикової події і вжити заходи по зниженню чи запобіганню ризику. Принципи управління ризиками включають:

1. Виділення ризиків, що належать до першочергового вирішення. Найважливішим критерієм визначення таких ризиків є можливий максимальний збиток по ним.

2. Оцінку імовірності настання ризику і розміру можливого збитку. При високій імовірності

ризиків страхування не є найкращим варіантом захисту, тому що страхування найбільш доцільне, коли існує мала імовірність страхової події і досить велика імовірність збитку.

3. Оцінку передачі ризиків з урахуванням співвідношення між страховою премією і страховою сумою. Збиток від ризику не потрібно приймати, якщо розмір збитку відносно великий у порівнянні з зекономленою премією [2]

Головна проблема управління ризиками в зовнішньоекономічній діяльності підприємства полягає в управлінні тими ризиками, настання яких не залежить від зусиль підприємств. Можна виділити такі групи методів, спрямованих на зменшення можливих збитків, що викликані цими ризиками:

1. Страхування, тобто використання різних видів полісів, договорів страхування.

2. Хеджування як метод використання біржових ф'ючерс-них контрактів і опціонів.

3. Застосування різних форм і методів розрахунково-кредитних відносин, що зводять до мінімуму ризик неплатежу за поставлені товари, або неотримання товарів проти їх сплати.

4. Аналіз і прогнозування кон'юнктури (попиту, пропозиції, ціни) на зовнішньому ринку, планування і своєчасна розробка заходів з метою уникнути можливих збитків, викликаних несприятливими кон'юнктурними змінами.

5. Інші методи. Серед методів управління ризиками у ЗЕД значна увага приділяється страхуванню. Страхування зовнішньоекономічної

діяльності підприємств — це міжнародні економічні відносини з захисту майнових інтересів суб'єктів господарювання протягом періоду, в якому відбуваються певні події (страхові випадки), за рахунок майнових коштів, що формуються зі сплачених ними внесків (страхових премій). У процесі страхування зовнішньоекономічних відносин беруть участь два суб'єкти: страхувальник та страховик.

Страховик — юридична особа будь-якої організаційно-правової форми, яка має державний дозвіл (ліцензію) на проведення операцій страхування. Страхувальник — юридична чи фізична особа, яка має страховий інтерес і вступає у взаємини зі страховиком на підставі чинного законодавства або двосторонньої угоди про страхування. Страховик має право створювати і витрачати кошти страхового фонду. Страховиками можуть виступати державні страхові організації, акціонерні страхові товариства, товариства взаємного страхування і перестраховання.

Для засвідчення укладеної угоди страховик надає страхувальнику страхове свідоцтво (поліс), в якому вказуються правила страхування, перелік страхових ризиків, розмір страхової суми і страхової премії (внеску), порядок зміни і припинення дії договору, інші умови, що регулюють відносини сторін. Страхування зовнішньоекономічної діяльності означає страхування ризиків, які виникли в ході її здійснення, і є комплексом різновидів страхування, що забезпечують захист інтересів вітчизняних і зарубіжних суб'єктів господарювання в міжнародному співробітництві.[3]

Хеджування дозволяє мінімізувати фінансові витрати учасників біржової торгівлі шляхом одночасного укладання форвардної та ф'ючерсної угоди на однаковий обсяг однакового товару.

Застосування різних форм і методів розрахунково-кредитних відносин у ЗЕД впливає на діяльність підприємства при отриманні та сплаті кредитів, позик. Від правильності застосування форм і методів залежить діяльність підприємств без ризиків.

Аналіз і прогнозування кон'юнктури на зовнішньому ринку відіграє важливу роль у ЗЕД, тому що від правильного планування і своєчасної розробки заходів уникають від можливих збитків, викликаних несприятливими кон'юнктурними змінами.

Таким чином, державну політику слід направляти на розвиток методів мінімізації наслідків ризиків та їх попередження.

Відповідно до Закону України від 16 квітня 1991 року «Про зовнішньоекономічну діяльність», зовнішньоекономічна діяльність (ЗЕД) — діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами (п.8 ст. 1).

Здійснення ЗЕД пов'язане з необхідністю приймання ризикованих рішень, тобто таких, які не гарантують повне виконання її цілей. На сьогодні

80% суб'єктів господарської діяльності в країнах світового співтовариства здійснюють зовнішньоекономічні операції, що пов'язано з великою кількістю ризиків. В ЗЕД нараховується близько 150 видів ризиків [4].

При проведенні ЗЕД суть управління ризиками зводиться до досягнення такого становища, коли ризик можна вважати прийнятним і виправданим. Для цього потрібно вміти робити оцінки ризикам з метою вибору з них тих, які можна прийняти, якими можна управляти і від яких слід відмовитися.

У загальному вигляді систему методів оцінки ЗЕД слід поділити на дві групи: якісні методи оцінки та методи кількісного аналізу [5]. Більшість дослідників, що займаються даною проблемою, відзначають, що якісний аналіз є найбільш складним етапом у загальному аналізі ризиків. Його головне завдання полягає у визначенні факторів ризику, виявленні напрямків діяльності й етапів, на яких може виникнути ризик. На етапі якісного аналізу встановлюються потенційні галузі ризику і після цього ідентифікуються всі можливі ризики.

Якісний аналіз ризиків ЗЕД здійснюється за такими основними напрямками:

1. Проводиться порівняння очікуваних позитивних результатів з можливими від цього наслідками. Наслідки рекоментується класифікувати за аналогією з можливими втратами на фінансові, матеріальні, часові, соціальні, збутові, екологічні та матеріально-психологічні.

2. Визначається вплив рішень, які приймаються на етапі розробки стратегії ЗЕД, на інтереси суб'єктів ЗЕД. Необхідність цього кроку є наслідком того, що при здійсненні ЗЕД потрібно враховувати інтереси всіх зацікавлених сторін.[6]

В рамках кількісного аналізу робиться чисельне визначення міри окремих ризиків а також ризику всього обраного напрямку ЗЕД. Підприємство при цьому отримує можливість вибору конкретного напрямку діяльності, конкретного іноземного партнера виходячи з власних пріоритетів.

В даний час найбільш поширеними методами кількісної оцінки ризику є наступні.

1) Статистичний метод. Він застосовується у випадку, коли суб'єкт ЗЕД має в своєму розпорядженні значні обсяги статистичної інформації щодо питань, які його цікавлять, за n періодів часу. При використанні цього методу ступінь ризику виражається або ймовірністю можливих втрат, або середнім значенням (математичним очікуванням) найбільш ризикованої величини, або величиною середньоквадратичного відхилення від очікуваної величини.

2) Метод аналізу доцільності витрат. Сутність цього методу ґрунтується на факті, що витрати за кожним напрямом діяльності підприємства, а також по окремих її елементах, мають різну ступінь ризику. Наприклад, ступінь ризику витрат, пов'язаних з купівлею сировини, буде вище, ніж по витратах на заробітну плату.

3) Метод експертних оцінок. Цей метод носить більш суб'єктивний характер у порівнянні з іншими. Суб'єктивність є наслідком того, що група експертів, яка займається аналізом ризиків, висловлює власне судження як щодо минулої ситуації, так і щодо перспектив розвитку. [7]

4) Аналітичний метод. Його можна звести до декількох взаємозалежних етапів:

- на першому етапі здійснюється підготовка аналітичної інформації;

- на другому етапі будуються діаграми залежностей вибраних показників від вихідних даних. Зіставляючи їх, можна виділити ті показники, які більшою мірою впливають на ЗЕД;

- на третьому етапі визначаються критичні значення ключових параметрів.

- на четвертому етапі на підставі отриманих ключових параметрів аналізуються можливі шляхи підвищення ефективності роботи фірми, а, отже, і шляхи зниження ступеня ризику, який визначається за одним з наведених методів.

5) Метод використання аналогів. Сутність цього методу полягає в тому, що при аналізі ступеня ризику визначеного напрямку ЗЕД доцільно використовувати дані про розвиток таких же або аналогічних напрямів у минулому.

При проведенні комплексної оцінки ЗЕД в умовах ризику необхідно не тільки встановити всі джерела можливих ризиків, але і виявити, які джерела домінують.

Висновки

Отже, зусилля керівництва суб'єкта господарювання мають спрямовуватися на те, щоб хоча б частково мінімізувати, компенсувати, попередити негативний вплив несприятливих чинників. З огляду на те, що ліквідувати чи обмежити вплив всіх ймовірних загроз неможливо, фінансово-господарська діяльність підприємства ведеться в умовах прийняттого ризику – досягнення умов, за яких можливі збитки чи втрати внаслідок несприятливого розвитку подій є значно меншими, ніж можливі вигоди. Прийнятним є ризик і в ситуації, коли бездіяльність пов'язується з більшими збитками чи втратами.

Із метою покращення управління ризиками ЗЕД на підприємствах можна запропонувати комплекс інструментів ризик менеджменту, використовувати в ході проведення всіх етапів і стадій зовнішньоекономічної угоди, що дозволить більш гнучко управляти та опанувати ризиками зовнішньоекономічної діяльності. В даний час на підприємствах необхідно проводити дослідження, спрямовані на зниження суб'єктивності процесу прийняття рішень і підвищення його науковості, особливо при наявності фактору невизначеності. Науково обгрунтоване прийняття рішень допоможе менеджерам ЗЕД підприємств бути більш системним, а інструменти цього процесу допоможуть йому бути більш раціональним. На українських підприємствах моделювання рішень мало використовується, тому існує реальна необхідність у створенні моделей по окремих видах прийнятих рішень,

так, наприклад, по прийняттю рішень у сфері зовнішньої торгівлі, які б близько відображали дії основних елементів структури управління підприємством, загальних у рамках даного виду діяльності.[8]

Література

1. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства [Електронний ресурс]- Режим доступу до ресурсу:

http://pidruchniki.com/2003062553890/ekonomika/osoblivosti_upravlinnya_rizikami_zovnishnoekonomichniy_diyalnosti 29/04/2016

2. Шегда А.В., Голованенко М.В. Ризики в підприємстві: оцінювання та управління: навч. посіб. — К.: Знання, 2008. — 271 с.

3. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства (2006) 15.1. Ризики в ЗЕД та їх страхування [Електронний ресурс]- Режим доступу до ресурсу: <http://library.if.ua/book/54/3969.html> 29/04/2016

4. Вітлінський В.В., Великоіваненко Г.І. Ризикологія в економіці та підприємстві. — К.: КНЕУ, 2004. — 480 с.

5. Внукова Н.М., Смоляк В.А. Економічна оцінка ризику діяльності підприємств: проблеми теорії та практики. — Х.: ВД "ИНЖЕК", 2006. — 181 с.

6. Рум'янцев А.П., Рум'янцева Н.С. Зовнішньоекономічна діяльність / А.П. Рум'янцев, Н.С. Рум'янцева. — Навч. посіб. / 2-ге вид. перероб. та доп. — К.: Центр учбової літератури, 2012. — 296 с.

7. Левченко М.О. Методи оцінки ризиків зовнішньоекономічної діяльності машинобудівного підприємства / М.О. Левченко // Вісник Хмельницького національного університету. — 2010. — № 6. Т.3. — С. 190-194.

8. 1. Гутко Л.М. Досвід державної підтримки страхування ризиків/ Гутко Л.М.// Економіка АПК. —2009. —№10. —С.147-152

References

1. Foreign trade enterprises [electronic resource] - Access to the website:http://pidruchniki.com/2003062553890/ekonomika/osoblivosti_upravlinnya_rizikami_zovnishnoekonomichniy_diyalnosti 29/04/2016

2. Szegdy AV, MV Holovanenko Risks in business: assessment and management: teach. guidances. - K.: Knowledge, 2008. - 271 p.

3. Foreign trade enterprises (2006) 15.1. Risks in foreign trade and their insurance [electronic resource] - Access to the property: <http://library.if.ua/book/54/3969.html> 29/04/2016

4. Vitlinsky VV Velykoivanenko GI Ryzikolohiya in economics and business. - K.: KNEU, 2004. - 480 p.

5. Vnuково NM, VA Smolyak Economic evaluation of the risk of enterprises: problems of theory and practice. - H.: WA "INZHEK", 2006. - 181 p.

6. Rumyantsev AP Rumyantseva NS Foreign trade / AP Rumyantsev, NS Rumyantsev. - Training. guidances. / 2nd ed. revised. and add. - K.: Center of educational literature, 2012. - 296 p.

7. Levchenko MO Methods for assessing the risks of foreign enterprises of machine / MO

Levchenko // Herald of Khmelnytsky National University. - 2010. - № 6. Т.3. - S. 190-194.

8. 1. LM Hutko Experience state support risk insurance / LN Hutko. // Economics of AIC. -2009. - №10. -S.147-152

УДК

Савенков Константин Алексеевич
докторант Балтийской Международной Академии
Savenkov K. A.
Doctoral student of the Baltic International Academy

АНАЛИЗ СТРУКТУРЫ И ДИНАМИКИ ВНУТРЕННЕГО ВАЛОВОГО ПРОДУКТА ЛАТВИИ ПОСЛЕ ВХОЖДЕНИЯ В ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ ANALYSIS OF STRUCTURE AND DYNAMICS OF GROSS DOMESTIC PRODUCT OF LATVIA AFTER JOINING THE EUROPEAN UNION

Аннотация: Валовой внутренний продукт является основным макроэкономическим показателем результатов функционирования экономики в статистике многих стран, а также международных организаций, который используется при международных сопоставлениях, расчетах общественной производительности труда и других показателей экономической эффективности. В статье раскрыт десятилетний период развития Латвийской Республики, начиная со вступления в Европейский Союз и по настоящее время. Дан анализ структуры внутреннего валового продукта и тех изменений, которые произошли за этот период.

Ключевые слова: валовой внутренний продукт, фактические и сопоставимые цены, структура внутреннего валового продукта, инвестиции.

Summary: Gross domestic product is the basic macroeconomic indicator of the results of economic performance in many countries; statistics, as well as international organizations, which is used in international comparisons, calculations of labor productivity and other indicators of economic efficiency. The article discloses a ten-year period of the Republic of Latvia, starting with the entry into the European Union and the present. The analysis of the structure of the gross domestic product and the changes that have occurred during this period were presented.

Key words: gross domestic product, the actual and comparable rates, the structure of the gross domestic product, investment.

Постановка проблемы. Для анализа динамики внутреннего валового продукта Латвии с 2004 по 2014 года, необходимо рассмотреть его структуру в фактических и сопоставимых ценах.

Анализ последних исследований и публикаций. В статье [1] описан десятилетний период пребывания Латвии в европейском союзе. Рассматриваются различные мнения экспертов и простых жителей Латвии. В источнике [2] даны статистические данные латвийского центрального статистического бюро о динамике внутреннего валового продукта. Так же, для анализа, была изучена работа: «Первое пятилетие Латвии в Евросоюзе – первые итоги», независимого экономиста-аналитика, председателя Латвийской корпорации бухгалтеров и экономистов, магистра экономики Евгении Зайцевой. Автор рассматривает проблемы общеэкономического развития Латвии за пять лет в Евросоюзе, а также дает оценку кризиса в Латвийской Республике и перспективу выхода на 2009 год.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. Анализ динамики внутреннего валового продукта Латвии, определение роли и результатов внутреннего валового продукта в развитии национальной экономики Латвии.

Цель статьи. Целью статьи является анализ структуры и динамики внутреннего валового продукта Латвии с 2004 по 2014 года. Для достижения цели, были поставлены следующие задачи:

1. Проанализировать динамику внутреннего валового продукта Латвии в текущих и сопоставимых ценах с 2004 по 2014 года;

2. Оценить качество роста внутреннего валового продукта Латвии за десятилетний период (2004 - 2014 г.);

3. Проанализировать изменение структуры внутреннего валового продукта Латвии с 2004 по 2014 года, используя данные в фактических ценах;

4. Сделать обзор основных тенденций и перспектив по данной проблематике.

Изложение основного материала. Чуть больше десяти лет назад премьер-министр Индулис Эмсис поздравил жителей Латвии с присоединением к ЕС. В своей речи он отметил, что «присоединение Латвии — не только достижение, но и начало нового пути — и на этом пути Латвию ожидают и возможности, и вызовы». Эти слова подтвердились: за это время Латвия пережила и легкомысленные «жирные годы», и «раздутый пузырь рынка недвижимости», и «экономический кризис», и последовавший за ним период восстановления, и введение евро [1].

В данном случае нам показалось правильным остановиться на 10-летнем периоде развития Латвийской Республики, начиная с (вступления) 2004 года и по 2014 г. (также актуализируя данные на сегодняшний момент 2015-2016 гг.).

Говоря о Латвии с точки зрения развития страны, нельзя было обойти вниманием такой индикатор, как валовой внутренний продукт (ВВП). ВВП является обобщающим индикатором экономической успешности страны, отслеживающий ее экономический подъем и спад.

Так как статистика может содержать погрешности, для анализа мы будем использовать прямые данные о ВВП в фактических (текущих) ценах (рис.1.).

Хотя на графике изображена динамика и в текущих ценах, и в сопоставимых, при использовании показателей ВВП в сопоставимых ценах, мы

становимся зависимыми от цен, в которые пересчитан показатель ВВП, а также можем оказаться заложником чужих ошибок, допущенных при пересчете в сопоставимые цены. Поэтому, был выбран показатель ВВП в фактических ценах из сборника центрального статистического управления.

Подготавливая выборку данных, нам пришлось столкнуться с таким явлением, что показатели ВВП даже в фактических ценах по мере продвижения от 2004 года к 2015 году за одни и те же года меняются. Например, в статистическом ежегоднике за предыдущий год показатели одни, а в следующем - другие.

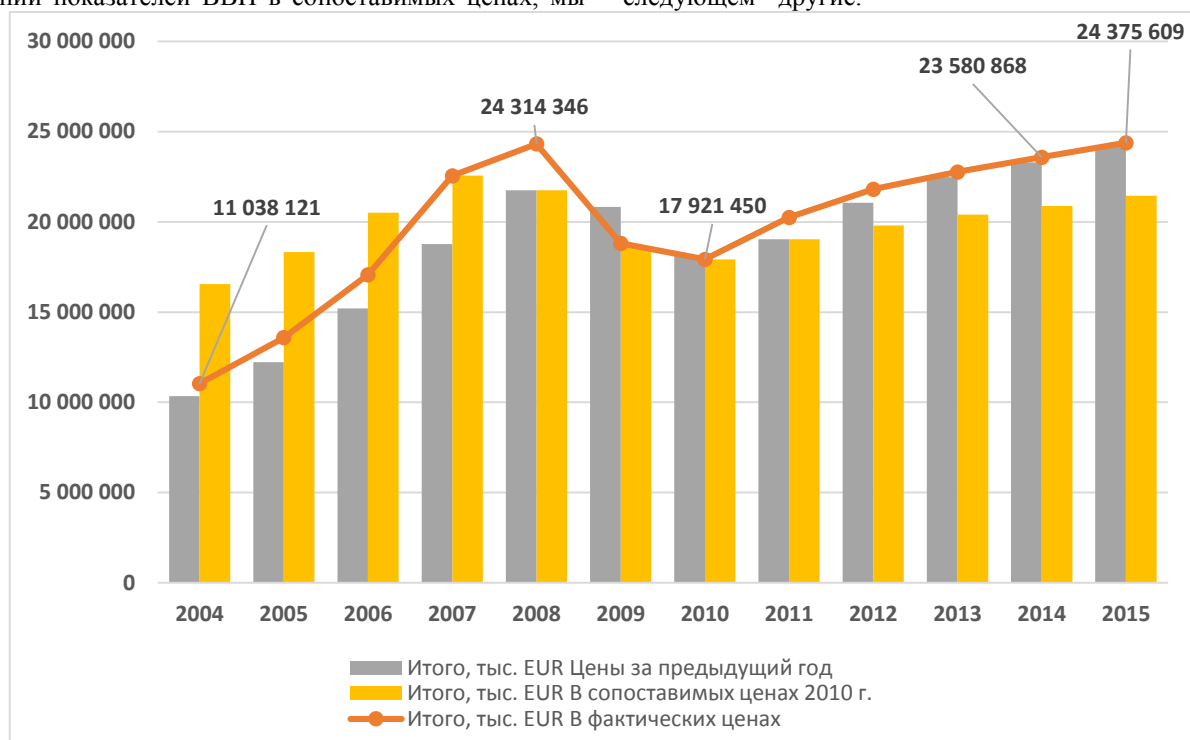

Рис. 1. Валовой внутренний продукт Латвии за период с 2004-2015 г. Источник: разработка автором по источнику [2]

Общий рост ВВП в фактических ценах за весь анализируемый период (2004-2014 г.) составляет 12 542 747 тыс. EUR или рост в 2,2 раз, в то же время в сопоставимых ценах 2010 года рост только 4 887 589 тыс. EUR или рост в 1,29 раз. Разницу роста ВВП в 2 704 487 тыс. EUR – это есть покрытие инфляционного роста цен. Если у страны нет роста ВВП, опережающего рост инфляции, то страна не обеспечивает своего простого воспроизводства и это отражается в сворачивании деятельности предприятий. Нормально, когда страна имеет рост ВВП, опережающие рост инфляции, это говорит о наличии расширенного воспроизводства, то есть о расширении экономики. Не будем углубляться в анализ этих показателей и оценивать, как и за счет чего Латвия обеспечивает расширенное воспроизводство и насколько это хорошо.

Но рост ВВП все – таки имеет место, поэтому надо оценить качество этого роста по периодам, так как, если посмотреть на график, то на нем проглядывается цикличность. Для анализа, мы разделим десятилетний период на три части, основываясь на динамике графика:

1). Первый период: 2004-2008 г. - это период после вступления в Европейский Союз и до пика (бума) экономического роста «жирных годов»;

2). Второй период: 2008-2010 г. - это период рецессии латвийской экономике и до самого дна (депрессии).

3) Третий период: 2010-2014 г. - это период роста и развития экономики до наших дней.

Общий рост ВВП в фактических ценах за первый период (2004-2008 г.) составляет 13 276 225 тыс. EUR или рост в 2,04 раз, в то же время в сопоставимых ценах 2010 года рост только 5 185 875 тыс. EUR или рост в 1,31 раз. Разница роста ВВП в 2 568 503 тыс. EUR.

За второй период (2008-2010 г.) общий рост ВВП в фактических ценах составляет - 6 392 896 тыс. EUR (т.е. отрицательная величина) или падение в 0,74 раз, в то же время в сопоставимых ценах 2010 года рецессия -3 824 393 тыс. EUR или падение в 0,82 раз.

И рассматриваемый третий период (2010-2014 г), где общий рост ВВП в фактических ценах составил 5 659 418 тыс. EUR или рост в 1,31 раз, а

в сопоставимых ценах 2010 года рост чуть больше 2 954 931 тыс. EUR или рост в 1,16 раз. Разница роста ВВП составляет 2 704 487 тыс. EUR.

Опережающий рост ВВП налицо, то есть вступление Латвии в ЕС обеспечило ей рост добавочной стоимости в масштабах страны, за исключением периода, когда начался мировой экономический кризис (*Развился с финансового кризиса,*

начавшегося в США. Если не по глубине, то по масштабам и последствиям сопоставим лишь с Великой депрессией 1930-х годов. В 2009 году мировой ВВП впервые со времен Второй мировой войны показал отрицательную динамику).

Теперь проанализируем изменение структуры ВВП (см. рис. 2) за анализируемый период (2004-2014 г.), используя данные в фактических ценах (тыс. Eur).

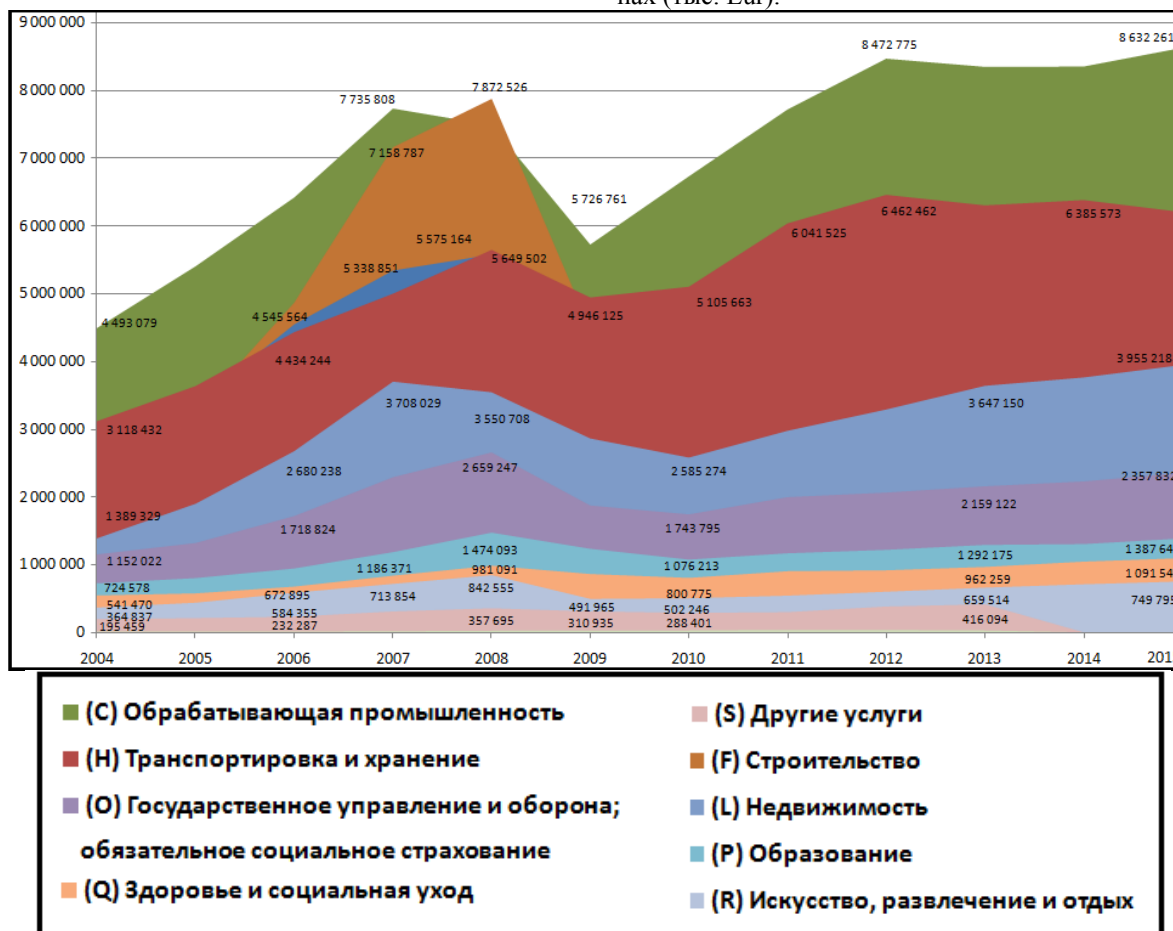

Рис. 2. ВВП Латвии: выпуск товаров и услуг по видам деятельности за период с 2004-2015 г. (фактические цены в тыс. EUR)

Источник: разработка автором по источнику [2]

На графике не отображены все составляющие ВВП, а только лидирующие отрасли. К примеру, самый высокий рост в строительстве, но не только за счет кредитов, выдача которых в те годы была очень большой, но и за счет низкой базы, то есть низких показателей на начало рассматриваемого периода.

Рост на 2008 г. составляет ~150 %. Для более точного анализа, рассмотрим, все составляющие ВВП Латвии в рамках анализируемого периода.

В таблице 1 представлен динамика составляющих ВВП Латвии в фактических ценах за три анализируемых периода: первый с 2004-2008 г., второй с 2008-2010 г. и третий с 2010-2014 г. (в процентах, %).

Динамика составляющих ВВП Латвии в фактических ценах за три анализируемых периода
(в процентах, %)

Составляющие ВВП Латвии:	I период	II период	III период	Весь период
	2004-2008	2008-2010	2010-2014	2004-2014
(A) Сельское хозяйство, охота и лесное хозяйство	67,364	0,676	23,186	107,566
(B) Добывающая промышленность и разработка карьеров	209,414	7,986	56,474	422,821
(C) Обрабатывающая промышленность	66,694	-10,079	24,074	85,979
(D) Электроэнергия, газо- и водопоставки и кондиционирования воздуха	215,560	-2,909	16,724	257,618
(E) Водоснабжение; канализация, отходы и санация	133,180	-5,890	-3,696	111,334
(F) Строительство	217,755	-54,098	53,651	124,108
(G) Оптовая и розничная торговля; Ремонт автомобилей и мотоциклов	117,381	-16,635	18,151	114,113
(H) Транспортировка и хранение	81,164	-9,626	25,068	104,768
(I) Услуги проживания и питания	157,084	-19,812	42,729	194,236
(J) Информация и связь	95,650	-10,986	22,090	112,627
(K) Финансовая деятельность и страхование	185,542	-42,159	47,447	143,522
(L) Недвижимость	155,569	-27,189	45,855	171,409
(M) Профессиональные, научные и технические услуги	204,256	-19,925	19,413	190,928
(N) Административные и обслуживающие службы	161,037	-17,629	56,497	236,496
(O) Государственное управление и оборона; обязательное социальное страхование	130,833	-34,425	27,904	93,606
(P) Образование	103,441	-26,991	21,216	80,042
(Q) Здоровье и социальная уход	81,190	-18,379	29,900	92,108
(R) Искусство, развлечение и отдых	130,940	-40,390	41,035	94,154
(S) Другие услуги	83,002	-19,372	-	-
(T) Домохозяйства в качестве работодателей	116,981	19,164	-	-

Источник: разработка автором по источнику [2]

Показатели в фактических ценах зашкаливают, но они не отражают реальный рост и поэтому нам нужно использовать данные о структуре ВВП,

пересчитанные в цены 2010 года с учетом инфляции. Результаты пересчета представлены в таблице 2.

Таблица 2

Динамика составляющих ВВП Латвии, рассчитанные в сопоставимых ценах 2010 г. за три анализируемых периода (в %)

Составляющие ВВП Латвии:	I период	II период	III период	Весь период
	2004-2008	2008-2010	2010-2014	2004-2014
(А) Сельское хозяйство, охота и лесное хозяйство	11,470	10,028	17,364	43,945
(В) Добывающая промышленность и разработка карьеров	38,452	-9,051	-3,200	21,890
(С) Обрабатывающая промышленность	154,139	12,899	27,699	266,392
(D) Электроэнергия, газо- и водопоставки и кондиционирования воздуха	6,233	-6,071	11,836	11,594
(Е) Водоснабжение; канализация, отходы и санация	35,009	-11,200	-4,102	14,971
(F) Строительство	21,388	-8,747	-12,696	-3,294
(G) Оптовая и розничная торговля; Ремонт автомобилей и мотоциклов	63,083	-47,341	36,827	17,505
(H) Транспортировка и хранение	56,437	-16,184	10,612	45,034
(I) Услуги проживания и питания	22,220	-17,577	20,845	21,735
(J) Информация и связь	51,890	-20,088	36,736	65,967
(K) Финансовая деятельность и страхование	28,085	-15,683	16,333	25,637
(L) Недвижимость	137,629	-14,073	14,849	134,506
(M) Профессиональные, научные и технические услуги	18,197	19,402	6,197	49,874
(N) Административные и обслуживающие службы	64,453	-27,529	24,240	48,069
(O) Государственное управление и оборона; обязательное социальное страхование	69,821	-29,882	4,683	24,652
(P) Образование	64,572	-27,674	56,076	85,775
(Q) Здоровье и социальная уход	21,310	-20,175	5,013	1,690
(R) Искусство, развлечение и отдых	11,720	-14,437	10,321	5,456
(S) Другие услуги	-2,282	-14,964	15,946	-3,654
(T) Домохозяйства в качестве работодателей	54,434	-30,382	26,749	36,273

Источник: разработка автором по источнику [2]

Как видим, результаты после исключения инфляции совершенно другие. Теперь мы сделаем сортировку по убыванию составляющих ВВП Лат-

вии, которые были рассчитаны в сопоставимых ценах 2010 г., за анализируемый общий период в процентах (табл. 3.).

Рейтинг составляющих ВВП Латвии (в %)

Составляющие ВВП Латвии:	2004-2014 гг.
(C) Обрабатывающая промышленность	266,392
(L) Недвижимость	134,506
(P) Образование	85,775
(J) Информация и связь	65,967
(M) Профессиональные, научные и технические услуги	49,874
(N) Административные и обслуживающие службы	48,069
(H) Транспортировка и хранение	45,034
(A) Сельское хозяйство, охота и лесное хозяйство	43,945
(T) Домохозяйства в качестве работодателей	36,273
(K) Финансовая деятельность и страхование	25,637
(O) Государственное управление и оборона; обязательное социальное страхование	24,652
(B) Добывающая промышленность и разработка карьеров	21,89
(I) Услуги проживания и питания	21,735
(G) Оптовая и розничная торговля; Ремонт автомобилей и мотоциклов	17,505
(E) Водоснабжение; канализация, отходы и санация	14,971
(D) Электроэнергия, газо- и водопоставки и кондиционирования воздуха	11,594
(R) Искусство, развлечение и отдых	5,456
(Q) Здоровье и социальный уход	1,69
(F) Строительство	-3,294
(S) Другие услуги	-3,654

Источник: разработка автором по источнику [2]

Самый высокий рост ВВП наблюдается в обрабатывающей промышленности (+266%), за годы пребывания в ЕС и, почувствовав на себе мировой экономической кризис, предприниматели получили бесценный опыт, сумели найти новые возможности и переориентироваться в новые условия. Как известно, именно промышленность первой восстановится после кризиса. Обрабатывающую промышленность (как сектор, который не включает в себя добывающую промышленность и энергетику) с начала 90-х годов, когда Латвия переживала тяжелые времена (из-за развала Советского Союза и системного закрытия заводов) пережила и сохранила искру жизни бывших флагманов советской промышленности - ВЭФа, «Альфы», РЭЗа и т. п. В настоящий момент, с конвейеров наших миниатюрных фабрик и заводов, сходит самая разномастная продукция, от космической до анекдотической, - от вакуумных напылений для NASA и спутника Земли до авторазбрасывателей навоза и капканов для бобров.

На втором месте по росту ВВП – это недвижимость (+135%). На волне ожиданий о том, что вступление в Евросоюз приведет к стремительному росту экономики Латвии, в страну потянулись многочисленные инвесторы. В 2004-2007 годах цены на жилую недвижимость в Латвии росли на 30-40% в год в основном за счет спекулятивных сделок. За таким огромным скачком последовал не менее сокрушительный обвал. В 2008-2009 годах, когда весь мир ощущал влияние глобального экономического кризиса, количество сделок с жильем в Латвии сократилось в три раза. В крупных городах страны цены упали на 60% по сравнению с пиком, который был зарегистрирован в 2007 году. В курортных регионах недвижимость обесценилась на 30% и стала

менее ликвидной. Ценовое дно рынок недвижимости Латвии прошел в конце 2009-го начале 2010-го. После этого цены начали устойчиво двигаться вверх. Причем, большую роль в этом сыграли иностранцы, которые получили возможность оформить вид на жительство при покупке недвижимости. В 2011-2012 годах рынок разделился на два неравномерных сегмента – «внутренний» и «внешний». К первому относится вся недвижимость Латвии, которая интересует местных покупателей: квартиры в спальных районах Риги, жилье на окраинах Юрмалы и в других городах на побережье, дома и квартиры в провинции. Этот сегмент хоть и отыграл некоторую часть докризисных цен, но остается вялым. За первое полугодие 2012-го, типовое жилье в Риге подорожало на 2%, в июле «квадрат» на вторичном рынке продавался в среднем за 600 EUR, новостройки предлагали за 1000-1200 EUR. «Внешний» сегмент, который интересует преимущественно иностранцев, очень узок по своей географии. Сюда относятся только объекты бизнес-класса и элитное жилье в центральных районах Риги и Юрмалы. Благодаря повышенному спросу и ограниченному предложению здесь наблюдается интенсивный рост цен – за два года такое жилье подорожало на 25-40%. В наиболее востребованных проектах цены уже вернулись на докризисный уровень. В 2012 году средние цены на квартиры в центре Риги начинаются от 2 700 - 4 000 EUR за «квадрат», квартиры в новостройках Юрмалы, расположенные рядом с морем, - от 4 000 EUR за кв. м. [3].

В течение 2015 года доля инвестиций в Латвии в торговые, офисные и промышленные объекты коммерческой недвижимости увеличилась до 48%, а в прошлом году до 97% (рис. 3). Такое изменение

веса в сегментах недвижимости было обусловлено, главным образом, заметным снижением спроса на

исторические здания, приобретаемые для перепланировки и недвижимость в жилом сегменте.

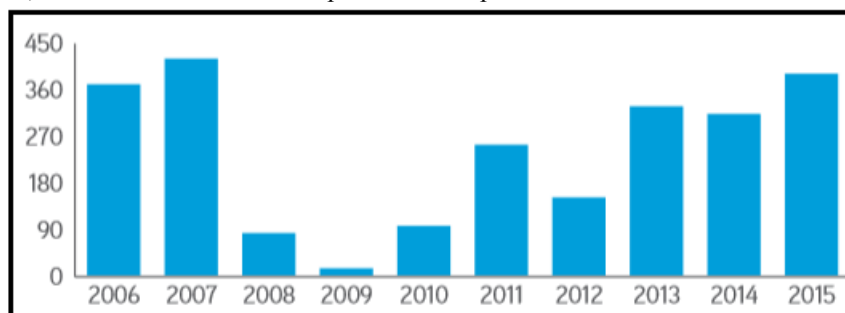

Рис. 3. Динамика объема инвестиций в Латвии (млн. EUR)

Источник: [4, с. 6]

В 2015 году латвийский рынок инвестиций в недвижимость был наиболее активен с 2007 г. Год закрылся с общим объемом инвестиций в размере 394 400 000 EUR, по сравнению с 316 900 000 EUR в 2014 г. Где 60% объема инвестиций были обусловлены приобретением крупнейших торговых центров Риги ведущей компанией, управляющей альтернативными активами в мире – «Blackstone», как часть приобретения, десяти американских фондов недвижимости под управлением «Obligo Investment Management» [4, с.6].

На третьем месте, как ни странно, это рост образования (+86%). Исторически сложилось, что высшее образование в Латвии, являлось приоритетным в общественной жизни страны, а с момента приобретения независимости в республике, этот процесс, вступил в новую фазу своего развития. Докладом этому служит количество высших учебных заведений и количество студентов, обучающихся в латвийских вузах. В Латвии, предоставляют обучение 17 государственных и 14 частных вузов, 17 государственных и 9 частных колледжей, а также 2 филиала иностранных вузов. Общее количество выпускников этих учебных заведений — 17021 чел. [5]. Таким образом, количество высших учебных заведений на сегодня и количество студентов, обучающихся в них, подтверждает наличие спроса на обучение. Широкий спектр уровней и разнообразие программ, предлагаемых высшими заведениями в условиях здоровой конкуренции, подчеркивает потребительскую ценность образования. Что, в свою очередь, позволяет сделать вывод о тенденции развития высшего образования в Латвии после вступления в ЕС.

Теперь рассмотрим самые худшие показатели роста ВВП, третье место с конца занимает «Здоровье и социальный уход», показывая рост (+1,7%). Проблемы качества здоровья населения различных стран постоянно находятся в центре внимания ученых и политиков во всем мире. Во Всеобщей декларации прав человека, принятой Организацией Объединенных Наций в 1948 г., было записано, что "каждый человек имеет право на такой жизненный уровень, включая пищу, одежду, медицинский уход и социальное обслуживание, которые необходимы для поддержания здоровья и благосостояния его самого и его семьи..." [6].

В Латвии здравоохранение делится на 4 уровня:

- Неотложная медицинская помощь - внезапное заболевание или травма, представляющие угрозу жизни пострадавшего;

- Первичная медицинская помощь - первый этап общения пациента с поставщиком медицинских услуг (семейным врачом, помощником врача, медсестрой, акушером, стоматологом, ассистентом стоматолога, стоматологической медсестрой и гигиенистом);

- Вторичная медицинская помощь - специализированная амбулаторная и стационарная медицинская помощь, ориентированная на неотложную, срочную или плановую медицинскую помощь (оказываемую в амбулаторном медицинском учреждении, амбулаторном отделении больницы, учреждении неотложной медицинской помощи, дневном стационаре, больнице);

- Третичная медицинская помощь – высококвалифицированные медицинские услуги, которые в специализированных лечебных учреждениях оказываются специалистами одной или нескольких отраслей медицины с дополнительной квалификацией [7].

Здравоохранение в Латвии обеспечивается за счёт средств государственного бюджета и платежа пациента — взноса и доплаты. Другие лица могут получить медицинские услуги за плату, в соответствии с прейскурантом платных услуг врачебного заведения или врача-специалиста.

Не секрет, что латвийское общество стареет. Наш случай на общеевропейском фоне не является уникальным. Европейский парламент и Совет Европейского Союза 14 сентября 2011 года даже объявил 2012 год годом активного старения и солидарности поколений. Исходя из этого можно заключить, что должного ухода за большинством жителей нет.

Что касается отрицательных величин ВВП, то в рейтинг попали: строительство (-3,3%) и другие услуги (-3,7%). Рассматривая строительство, на ранних этапах (после вхождения в ЕС) оно показывало стремительный рост (см. рис. 2) за счет большой выдачи кредитов. Гипертрофированный рост

строительной сферы привел к падению качества конечного продукта за счет размывания качества рабочей силы.

На сегодняшний день в Латвии строительство не развивается, поскольку строители не инвестируют в модернизацию технологий и то, что в строительной сфере не хватает квалифицированных специалистов и рабочих. Специалисты уезжают, а вместо них приходят неквалифицированная рабочая сила [8].

Выводы и предложения. Каждая из рассматриваемых условных отраслей народного хозяйства создает ВВП. Но, как мы уже убедились, в Латвийской экономике, очень слабо развиты производственные отрасли, такие как: сельское хозяйство, промышленность, строительство и т.п., которые создают реальный продукт. В конце 18 века Карл Маркс, в своем главном труде «Капитал» доказал, что добавленную стоимость создает только труд, производящий полезные вещи, – товары и услуги, обеспечивающие потребности людей и предприятий. Только производство реальных ценностей, а не зарабатывание денег из воздуха, как это происходит в финансовом секторе, может привести к развитию, а не росту экономики Латвии. Поэтому, на данный момент, у нас нет прогресса, его и не чувствует большинство жителей Латвии. А наблюдается только рост реальной экономики в виде процентов роста ВВП.

В дальнейшем, с целью улучшения экономического анализа Латвии за десятилетний период (с 2004 по 2010 г.), планируется провести анализ дополнительных показателей, таких как: индекс цен, естественный прирост населения, численность занятых в народном хозяйстве, количество безработных, доходов и расходов бюджета, размеры государственного долга, брутто и нетто зарплаты и др.

Список литературы:

1. «Десять лет Латвии в ЕС: люди сомневаются, эксперты довольны». Электронная бизнес-пресса «LSM» — Режим доступа. — URL: [http://www.lsm.lv/ru/statja/ekonomika/novosti/desjat-let-latvii-v-es-lyudi-somnevayutsja-ekspertidovolni.a84001/].

2. Латвийское центральное статистическое бюро. [электронный ресурс] — Режим доступа. — URL: [http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/ekfin/ekfin_ikgad_ikp/IK10_0050.px/table/tableViewLayout1/?rxid=cdbc978c-22b0-416a-aacc-aa650d3e2ce0].

3. «Обзор рынка недвижимости Латвии: 2012 год». «Prian.ru» (крупнейший русскоязычный портал по зарубежной недвижимости). [электронный ресурс] — Режим доступа. — URL: [http://prian.ru/pub/23173.html].

4. Research & Forecast Report: Latvia Real Estate Market Overview. Olliers International. ORAINEN. KPMG. 2016. - P.6

5. «Высшее образование, наука и департамент инноваций». Обзор латвийского высшего образования за 2015 г. (основная статистика). [электронный ресурс] — Режим доступа. — URL: [http://www.izm.gov.lv/images/izglitiba_augst/Parskats_2015.pdf].

6. Распределение населения по полу и возрастной структуре. Сайт латвийского центрального статистического бюро. [электронный ресурс] — Режим доступа. — URL: [http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/2011gadatautas-skaitisana-galvenie-raditaji-33608.html].

7. Национальная служба здравоохранения. [электронный ресурс] — Режим доступа. — URL: [http://www.vmnvd.gov.lv/lv/469-veselibas-aprupes-pakalpojumi].

8. «Затраты на строительство в Латвии в 2014 году выросли на 0,4%». «Балтийский курс». Новости и аналитика: — URL: [http://www.baltic-course.com/rus/_analytics/?doc=101699].

УДК 640.43 : 005.332.4

Тітомир Людмила Анатоліївна*кандидат технічних наук, доцент кафедри готельно-ресторанного бізнесу,
Одеська національна академія харчових технологій***Тітомир Л.А.***К.т.н., доцент кафедри готельно-ресторанного бізнесу
Одесская национальная академия пищевых технологий***Titomir L.A.***Ph.D., associate professor of department of hotel-restaurant business
Odessa National Academy of Food Technologies*

**ПЕРЕДУМОВИ ПІДВИЩЕННЯ КАТЕГОРІЙНОСТІ ГОТЕЛІВ
ПРЕДПОСЫЛКИ ПОВЫШЕНИЯ КАТЕГОРИЙНОСТИ ОТЕЛЕЙ
PRE-CONDITIONS OF INCREASE OF CATEGORY OF HOTELS**

Анотація. У статті представлені результати дослідження чинників, що впливають на формування категорії готелів, визначені основні чинники, що дозволяють отримати конкурентні переваги організаціям готельного бізнесу і сприяють підвищенню рівня надання послуг, як передумови якісної зміни рівня готелю. Проведений аналіз за основними обраними критеріями вказує на доцільність оцінки конкурентоспроможності в умовах сучасної економічної ситуації і використання висококваліфікованого персоналу для ефективного надання послуг, який включає основні складові, що забезпечують комфорт гостей: будівля і приміщення, меблі і устаткування, інтер'єр номерів, пункти харчування в готелі і їх кількість, різноманітні додаткові послуги, аранжування пропозиції. Серед визначених чинників розвитку були виділені: інноваційна складова, унікальність територіального розташування, пропозиції і обслуговування, ефективність надання послуг та відвідуваність, орієнтованість на вимоги клієнтів, оптимізація організації управління.

Ключові слова: готельний бізнес, конкурентоспроможність, надання послуг, індустрія гостинності.

Аннотация. В статье представлены результаты исследования факторов, влияющих на формирование категории гостиницы, определены основные факторы, которые позволяют получить конкурентные преимущества организациям гостиничного бизнеса и способствуют повышению уровня предоставления услуг, как предпосылкам качественного изменения уровня гостиницы. Проведенный анализ по основному избранному критерию указывает на целесообразность оценки конкурентоспособности в условиях современной экономической ситуации и использования высококвалифицированного персонала для эффективного предоставления услуг, который включает основные составляющие, обеспечивающие комфорт гостей: здания и помещения, мебель и оборудование, интерьер номеров, пункты питания в гостинице и их количество, разнообразные дополнительные услуги, аранжировки предложения. Среди определенных факторов развития были выделены: инновационная составляющая, уникальность территориального расположения, предложений и обслуживания, эффективность предоставления услуг и посещаемость, ориентированность в соответствии с требованиями клиентов, оптимизация организации управления.

Ключевые слова: гостиничный бизнес, конкурентоспособность, предоставление услуг, индустрия гостеприимства.

Summary. In the article the presented results of research of factors that influence on forming of category of hotels, basic factors that allow to score competition advantages to organizations of hotel business and assist the increase of level of grant of services are certain, as pre-conditions of quality change of level of hotel. The conducted analysis on basic select criteria specifies on expediency of estimation of competitiveness in the conditions of modern economic situation and use of highly skilled personnel for the effective grant of services, that includes basic constituents that provide the comfort of guests : building and apartment, furnitures and equipments, interior of numbers, points of feed in hotels and their amount, various additional services, arrangements of suggestion. Among the certain factors of development were distinguished: innovative constituent, unicity of territorial location, suggestions and service, efficiency of grant of services and visited, oriented on the requirements of clients, optimization of organization of management.

Keywords: hotel business, competitiveness, grant of services, industry of hospitality.

Постановка проблеми. В умовах швидкого динамічного розвитку технічних, економічних соціальних процесів в суспільстві, не зважаючи на різні чинники, основними законами існування готельного комплексу упродовж віків є закони гостинності. У сучасному світі на основі гармонійного поєднання професійного виробництва послуг і

привітного відношення персоналу до гостя формується тенденція спеціалізації засобів розміщення, що змінюється внаслідок потреб гостя. Рівень комфорту, незалежно від категорії готелю, є тим чинником, який притягає гостей і примушує їх віддавати перевагу тим готелям, де вони відчувають себе, з одного боку, досить вільно, а з іншої - упевнено, знаючи, що система обслуговування надасть

можливість відчутти себе захищеним від дрібних побутових проблем.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У наш час, коли індустрія гостинності, з одного боку, отримала потужний заряд для розвитку, оскільки значно збільшилася лабільність людей, а з іншого боку, гості стали більш вимогливими, при цьому за свої, іноді не дуже великі кошти, хочуть отримати гідне обслуговування, боротьба за ринок значно загострилася [1]. Одним з важливих орієнтирів для вибору готелю постояльцями є її категорія, або «зірковість» [2-4]. Безумовно, кожен готель прагне реалізувати конкретні плани, програми і проекти, які переслідують мету ефективного розподілу і використання ресурсів і адаптацію до змін зовнішніх і внутрішніх умов. Проте керівництво далеко не всіх готелів здатне перетворити досягнення мети на довготривалу стратегію, тому заслуговують на значну увагу ті готелі, керівництво яких прагне до підвищення рівня комфорту, зокрема, шляхом підвищення категорії, наприклад, з 2-х зірок на 3 і так далі.

Виділення раніше недосліджених частин проблеми. Актуальність статті підтверджується необхідністю наукових досліджень у сфері готельно-ресторанного бізнесу для поширення використання інноваційних рішень, які сприяють динамічному розвитку підприємств. Лише визначення основних критеріїв, що дозволяють покращити якість послуг та аналіз існуючого стану сприяють отриманню конкурентних переваг, надають можливість з'ясувати основні фактори для підвищення категорії готелю.

Мета. Визначення основних чинників, що дозволяють підвищити категорію готелю і розробка стратегії для вдосконалення першочергових компонентів, що покращують рівень комфорту.

Основна частина. Залежно від зміни кон'юнктури на ринку готельних послуг господарюючий суб'єкт може визначити власну інноваційну стратегію підвищення категорійності у тому випадку, якщо чітко уявляє потреби ринку; здатний розробляти привабливі пропозиції і має фахівців для їх реалізації, крім того, необхідною є рекламна компанія та маркетингове просування своїх послуг на ринок. Дотримання цих умов можливе тільки за наявності команди професіоналів, що пройшли спеціальне навчання, яке надається в профільних ВНЗ, наприклад в Одеській національній академії харчових технологій (ОНАПТ) на факультеті Інноваційних технологій харчування, ресторанного і туристичного бізнесу. Тільки кваліфіковані фахівці здатні розробити стратегію розвитку і залежно від неї визначити найбільш раціональні форми інноваційної діяльності готелю і найбільш ефективні дії для досягнення наміченої мети.

Якщо намагатися розподілити готелі по рядах, то таких градацій існує величезна кількість. Різні системи класифікації готелів, всього близько тридцяти, мають свою систему позначень і критеріїв: шведські «ключі», британські «корони», «зірки», індійські «бали» тощо. Незважаючи на на-

полегливі заклики об'єднатися, адресовані Всесвітньою туристською організацією (WTO) утримувачам відзнак готелів, усі вони вже не один десяток років продовжують співіснувати в єдиному світовому просторі абсолютно автономно, чим заплутують споживача [3]. Найбільш відомою є система «зірок» [5]. Готелі 3 зірки, клас комфорт, категорія В [6] досить поширені, оскільки розраховані в основному на середній клас гостей, що є найбільш поширеним типом гостей, які селяться в таких готелях і під час відпочинку, і в ділових поїздках, при цьому розраховуючи на знайомий рівень комфорту і послуг, що надаються.

Стандарт "Hotelstars Union" створений під патронажем HOTREC (Hotels, Restaurants & Cafe in Europe) - Союзу асоціацій готелів Австрії, Чехії, Німеччини, Угорщини, Нідерландів, Швеції і Швейцарії. Ця система відрізняється від української тим, що окрім виконання обов'язкових вимог необхідно набрати певну кількість балів на додаткових необов'язкових послугах.

Для готелів категорії 3 зірки необхідно набрати 250 балів, готелів 3 зірки "Superior" - 380 балів (виконання обов'язкових вимог дає тільки 83 бали) [2,3].

Згідно з цими вимогами, набір обов'язкових зручностей і послуг пред'являється до таких основних категорій складових, які забезпечують комфорт гостей:

- будівля і приміщення;
- меблі і устаткування;
- інтер'єр номерів;
- пункти харчування в готелі і їх кількість;
- різноманітні додаткові послуги;
- аранжування пропозиції.

Мінімальні вимоги Hotelstars Union до 3 зірок м'якші за обов'язкові вимоги українського ДСТУ 4269:2003, але необхідно добрати 167 балів за рахунок необов'язкових вимог або вимог до більш високої категорії готелів.

Серед таких необов'язкових, але таких, що покращують обслуговування умов, необхідно виділити:

- загальне враження від готелю;
- санітарні зручності і зручності для сну;
- устаткування номерів, у тому числі, наявність побутової техніки, телекомунікацій, мережі Інтернет;
- зберігання цінностей і багажу;
- наявність необхідних дрібниць (письмове приладдя і блокнот, мішок для білизни, швацький набір і тому подібне);
- інформаційні матеріали (регіональні, відомості про готель та туристичні фірми, переліки послуг і так далі);
- додаткові послуги.

Серед основних параметрів, за якими вважається доцільним оцінювати конкурентоспроможність, можна виділити наступні [4]:

- здатність готелю запропонувати споживачам готельний продукт з привабливішими характеристиками, ніж у конкурентів;

— ефективність діяльності готелю на ринку, визначувана як відношення отриманого ринкового результату до зроблених витрат;

— ринковий результат, що дозволяє досить успішно розвиватися готелю в перспективі і задовольняти потреби як власників, так і найманого персоналу.

На теперішній час в Одесі налічується більше 25 готелів категорії 3 зірки, проте далеко не усі вони є досить відомими, при цьому кожен має свої особливості, що дозволяють віднести їх саме до цієї категорії. На найбільшу увагу заслуговують ті готелі, які завдяки зусиллям адміністрації, персоналу в останні роки змогли підняти категорію готелю, наприклад, «Вікторія» і «Валентина» з 2-х зірок до 3-х, а «Проминада» - з 3-х до 4-х. Усі готелі при цьому поліпшили комфортність місць розміщення гостей і умови харчування. «Вікторія» і «Валентина» спочатку були побудовані як готелі для прийому гостей в курортній зоні Одеси, тому їх реконструкція не вимагала значного вкладення коштів, швидше необхідною була вивірена стратегія розвитку, яка базувалася на 6 основних принципах [4, 5].

1. Інноваційний розвиток організації готельної сфери, зміна основних існуючих умов, чинників і елементів інноваційної діяльності, яка перетворюється на стійко працюючий механізм, що дозволяє забезпечувати ефективність і конкурентоспроможність готельних послуг в основному за рахунок впровадження нововведень.

Для вирішення проблем, що включають цей пункт плану необхідно було передусім мати висококваліфікований персонал, що пропонує нові креативні рішення, при цьому обидва готелі скористалися можливостями, які отримали завдяки співпраці з ОНАПТ, а саме, завдяки залученню до роботи студентів академії під час проведення практики вдалося значно поліпшити обслуговування, а використання сучасних технологій обслуговування і організації персоналу, які були впроваджені у вигляді експерименту, вдалося підняти рівень обслуговування гостей на якісно новий рівень. Впровадження такої практики, як майстер-класи не лише під час проведення виробничої практики, але і при проведенні практичних робіт з рішенням конкретних завдань, розбір можливих нестандартних ситуацій, дозволили забезпечити ефективність функціонування усіх служб готелю. Важливою є та обставина, що в практичних заняттях беруть участь не лише студенти і викладач академії, але і співробітники готелю (менеджери, середній керівний персонал). Зазвичай для готелів «три зірки» рекомендована кількість персоналу складає не менше 8 осіб на 10 номерів, проте завдяки постійній роботі студентів завантаженість постійного персоналу готелів зменшується і умови роботи є комфортнішими.

2. Унікальність територіального розташування, пропозицій і обслуговування.

Саме місто Одеса є унікальним як за місцем розташування, так і у зв'язку з багатою культурною спадщиною, широко відоме доброзичливістю і гостинністю жителів. Повною мірою це відносяться і

до трьох взятих в якості прикладу готелів: «Вікторія» розташована на вул. Генуезькій, 24 а, «Валентина» Курортний провулок. 2, тобто обидва розташовані в районі широко відомої Аркадії, недалеко від парку Перемоги і Французького бульвару, «Проминада» знаходиться на 11 ст. Великого Фонтану і відрізняється тим, що оригінальна будівля готелю органічно вписується в архітектурний ансамбль вулиці, викликає приємні асоціації присутності старої Одеси, головний фасад відповідає європейському архітектурному стилю.

В усіх трьох готелях наявна інформація про послуги на рецепції, у тому числі, в електронному вигляді на екранах, а також в друкарському виді в номерах, розрахована на гостей, які прибули в готелі уперше і нічого не знають про них, а також на постійних відвідувачів, яких інформують про додаткові послуги, що з'явилися внаслідок впровадження нових систем обслуговування. Є загальна інформація про готель: опис номерів, ресторанів, банкетних і конференц-залів, фітнес-центри, а також перелік додаткових послуг, акцій, пакетів для різних категорій гостей. На зміну паперовим покажчикам прийшли системи візуального відображення інформації, що дозволяє проінформувати гостей про час і місце проведення будь-якого заходу або наявність додаткових послуг та пропозицій.

Фонд готелю «Вікторія» складає 229 номерів 6 типів:

— двомісний стандарт однокімнатний, укомплектований ліжком twin, телевізором з каналами кабельного TV, холодильником і телефоном, душем у ванній кімнаті.

— двомісний стандарт з кондиціонером.

— одномісний стандарт - однокімнатний, ліжко односпальне, є холодильник, телевізор і телефон, душ у ванній кімнаті.

— одномісний плюс - обладнаний аналогічно одномісному стандарту, тільки ліжко double.

— напівлюкс - двокімнатний, є ліжко double, телевізор з кабельними каналами, телефон і холодильник, кондиціонер, два душі.

— люкс - також двокімнатний, укомплектований як і напівлюкс, тільки замість душу - ванна.

Велика увага приділяється комфортному сімейному відпочинку, так, діти приймаються з будь-якого віку. Цілодобово подається гаряча і холодна вода. Для вирішення ділових питань при готелі є 4 конференц-зали різні за розміром і розташуванням місць. У оренду можна узяти мультимедійний проектор, ноутбук і звукове устаткування. Але варто враховувати, що канцелярське приладдя у вартість не входить і надається при замовленні додаткових послуг.

Готель «Валентина» має в розпорядженні 90 комфортабельних номерів: двокімнатними люксами, полу люксами, стандартними двомісними номерами, обладнаними усім необхідним для приємного перебування в них. Серед важливих компонентів для ділових зустрічей необхідно відмітити наявність устаткування для ксерокопіювання,

Интернет, якщо потрібно інше необхідне устаткування - його можна легко замовити, для чого працює служба «Бізнес-сервіс».

Готель «Проминада» налічує 30 одномісних і двомісних номерів категорій стандарт, напівлюкс і люкс. У комфортних номерах готелю навіть найвимогливіший гість знайде усе, що тільки може знадобитися йому для приємного відпочинку: міні-сейф, міні-бар, плазмовий телевизор, супутникове ТБ, Internet, Wi - Fi, міжнародний телефонний зв'язок, система контролю клімату, телефон. У ванній кімнаті можна прийняти душ або розслабитися в зручній ванні. Тут також обов'язково є фен, індивідуальний набір косметики, халат і рушники.

3. Оцінка ефективності продажів готельних послуг, процесу бронювання і сервісу.

Готелі класу 3 зірки - досить поширений клас підприємств, що надає послуги в індустрії гостинності, оскільки співвідношення ціна/якість в них є найбільш прийнятним для значної кількості населення, як українського, так і гостей з-за кордону.

У усіх трьох готелях, взятих як приклад, існує система контролю відвідуваності, що включає анкетування гостей з метою поліпшення обслуговування і з'ясування «вузьких місць», що потребують вдосконалення. Щомісячний моніторинг дозволяє відстежувати усі основні тенденції і приймати оперативні рішення зі зміни умов обслуговування. Так, в готелі «Вікторія» на прохання гостя подають сніданок в номер, на другому поверсі працює однійменний ресторан, сніданок у форматі «шведський стіл» включений у вартість проживання, можна замовити комплексне харчування. Основний зал розрахований на 250 посадочних місць, а банкетний - на 80. Також є затишне кафе «Карамель» з літньою терасою на 80 місць. У меню наявні блюда не лише традиційної одеської кухні, але й піца, блюда на мангалі, великий асортимент прохолодних і спиртних напоїв.

У усіх трьох готелях обстановка номера включає кондиціонер, телебачення, вихід в Інтернет, комфортні меблі, ванну або душ, регулярне прибирання, щоденну зміну рушників, в міру необхідності - постільної білизни, парфюмерію, засоби для чищення взуття. Крім того, пропонуються додаткові послуги, такі, як спа-салон або салон краси, фітнес-центр, а послуги бізнес-центру вже стали обов'язковим атрибутом цих готелів, оскільки багато гостей вважають за краще поєднувати відпочинок і необхідну ділову активність. У готелі «Вікторія» гостям у фітнес-центрі пропонується масаж, а для категорії людей, що віддають перевагу як діловому, так і інтелектуальному спілкуванню, - бібліотека, у тому числі, з комп'ютерами і виходом в Інтернет.

За додаткову плату можна замовити дрібний ремонт одягу, хімчистку, прання і тому подібне. У фойє є обмін валют, організована торгівля сувенірами, дрібними необхідними предметами особистої гігієни, канцелярією. У «Вікторії» працюють кафе і ресторан, в «Валентині» - кафе на 200 місць з блюдами української і одеської кухні, є малі банкетні

зали «Бунгало мисливця» і «Рибний зал». У «Проминаде» є бар і ресторан.

При усіх готелях організовані місця для автомобілів у вигляді паркінгу або стоянки.

Необхідним чинником моніторингу діяльності в усіх трьох готелях стала регулярна оцінка ефективності продажів і рівня сервісу, прагнення до поліпшень, заохочення результатів зусиль з поліпшення якості послуг співробітників, ведення статистики вхідних дзвінків.

Оцінка ефективності процесу продажів готельних послуг - перший крок до довгострокового успіху, тому особлива увага приділяється базі клієнтів, історії відвідування готелю, в якій відбиті основні смаки або забаганки гостя, наприклад, в готелі «Вікторія» існує система бронювання, що дає можливість зі знижками забронювати заздалегідь номер та додаткові послуги. Крім того, постійним клієнтам, що з року в рік приїжджають в готель, нагадують про терміни оптимального бронювання або по мережі Інтернет, або дзвінком з рецепції і так далі. Крім того, полегшує це завдання тісна співпраця з туристичними фірмами, у тому числі, такими, що базуються безпосередньо в готелі. Від процесу продажів залежить і винагорода співробітників, що сприяє не лише зацікавленості в рості продажів готельних послуг, але й сприяє поліпшенню культури обслуговування.

4. Відкритість обстановки (відвідуваність готелю місцевою публікою) в цілях організації ділових і особистих зустрічей, відвідування місцевою публікою ресторану і культурно-досугових центрів готелю.

Наявність ресторанів в готелях сприяє поліпшенню обслуговування і розширенню круга гостей. Однією з форм залучення клієнтів є організація корпоративів у банкетних залах і надання послуг поселення учасникам конференцій, семінарів, ділових зустрічей. Необхідно зазначити, що усі три готелі активно використовують ці можливості.

5. Клієнтоорієнтованість компанії готельного бізнесу і лояльність клієнтів.

Завдяки тісній співпраці керівництва готелю «Вікторія» з деканатом ОНАПТ забезпечується ефективна робота по залученню потенційних клієнтів в отельно-ресторанний комплекс і збереження старих зв'язків, що є непорушним правилом для усіх працівників готельної сфери. Для «Валентини» і «Проминада» ще потрібне з'ясування як на рівні керівництва, так і безпосередньо співробітниками готелів сенсу поняття «Клієнтоорієнтована компанія» і «лояльність клієнтів» і зрозуміти, чому для готелю це важливо і що для цього необхідно зробити, при цьому бажано виробити і впровадити власну CRM-стратегію і завести CRM-систему, проаналізувати інформацію по клієнтах, виділити цільову аудиторію і розбити клієнтів на групи для визначення спектру послуг, що надаються і можливих перспектив розвитку.

6. IT - оптимізація організації готельного бізнесу.

У усіх трьох готелях, узятих для аналізу, впроваджена електронна система взаємодії з клієнтами, яка не виключає спілкування безпосередньо з клієнтом працівників рецепції, оскільки багато туристів віддають перевагу спілкуванню з живою людиною, а не з автоматизованою системою. У готелі «Вікторія» реалізується не лише автоматизована система збереження інформації про клієнтів, що дозволяє оптимізувати маркетингові заходи, поліпшити обслуговування клієнтів, але і завдяки уважному коректному відношенню персоналу наявна «персоналізація» клієнтів, завдяки чому вдається не лише зберегти клієнтську базу, але і розширити її, що, безумовно, сприяє збільшенню рівня продажів.

Готелю «Проминада», які має багато спільного з готелями три зірки присвоєна більш висока категорія за підвищений рівень сервісу. Готелі класу 4 зірки розраховані на досить вимогливих гостей з середнім за європейськими мірками достатком. Категорія передбачає вдале місце розташування, а також широкий комплекс додаткових послуг.

Аналіз основних вибраних показників підтвердив, що в усіх трьох готелях зовнішній вигляд готелю, а також внутрішній інтер'єр є достатнім для "підвищених" вимог. Так, меблі, устаткування, оснащення з матеріалів середньої вартості, але добре оформлені, погоджені за формою і цвіту, відповідають єдиному стилю. Усе устаткування знаходиться в хорошому технічному стані і створює затишок. В результаті загальне враження від цих готелів формує відчуття підвищеного комфорту.

Необхідно відмітити, що усі готелі перед підвищенням категорії піддалися реконструкції, що дозволила оптимізувати стан номерів, у тому числі, переобладнанню були піддані номери з великою кількістю ліжок - тепер є тільки одно-, двомісні номери, а також категорії напівлюкс, люкс. Санвузли оснащені якісним устаткуванням середньої вартості, стіни і підлога покриті відповідним водонепроникним матеріалом, зроблені без недоліків. У «Проминаде» після реконструкції номери просторі, наприклад, люкс включає 2 кімнати із зручними меблями, досить місця для роботи і відпочинку. Значно покращено роботу сервіс-служби та надання бізнес-послуг, спортивно-оздоровчих і анімаційних. Обслуговуючий персонал готелю підвищив свій

професійний рівень, важливим моментом якого стало обслуговування з використанням іноземних мов, застосування електронних засобів зв'язку, відео- та аудіоустаткування.

Висновки. У сучасних умовах готельний бізнес України, у тому числі, в Одесі є сегментом ринку, який швидко росте, що є наслідком високого попиту на готельні послуги на фоні підвищенні інтересу до країни. Явище це унікальне, оскільки зачіпає як Європейські країни, так і саму Україну. При цьому надання послуг в готелях Одеси відрізняється своїми традиціями і культурним середовищем від готельних ринків не лише самої України, але і Європи, США і Азії. Унікальне поєднання цих чинників в цілому формує сприятливі тенденції у вітчизняній індустрії гостинності і сприяє росту сегменту надання послуг гостинності в «перлині біля моря».

Список літератури:

1. Антохов, А.А. Пріоритети Інноваційного розвитку неекономічних сфер Карпатського регіону / А.А. Антохов // Перший незалежний науковий вісник. – 2015. – № 4. – С. 100-105.
2. Пуцентейло, П.Р. Економіка і організація туристично-готельного підприємництва / П.Р. Пуцентейло // Навчальний посібник. - К.: Центр учбової літератури, 2007. - 344 с. Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/pucentejlo93.htm
3. Класифікація готелів [Електронний ресурс] //Режим доступу: <http://travelyourway.com.ua/ua/planirovanie-samostoyatelnyh-puteshestvij/komfortnoe-prozhivanie/klassifikatsiya-otelej/>
4. Муллағалиев, А.Р. Особенности конкуренции на рынке гостиничных услуг / А.Р. Муллағалиев // Российское предпринимательство. - 2010. - №10, Вып. 2(169). - С.140-145.
5. Тітомир, Л.А. Інфраструктура готелів туристичного класу [Текст] / Л.А. Тітомир // Наук. ін. ОНАХТ — О. — 2014. — Вип. 46., Т. 2. — С. 333 — 336.
6. Тітомир, Л.А. Вдосконалення організації обслуговування гостей в готелях категорії 3 зірки в Одесі [Текст] / Л.А. Тітомир // 36. наук. праць МНПК «Актуальні проблеми сучасної науки», 15-17 жовтня 2015 р, Київ. - С. 18-33.

Хасан Али Аль-Абабнех
кандидат технических наук, аспирант кафедры
международной экономики,
Национальный авиационный университет
Хасан Али Аль-Абабнех
кандидат технічних наук, аспірант кафедри міжнародної економіки,
Національний авіаційний університет
Hassan Ali al-Ababneh
Ph.D., graduate student of International Economics,
National Aviation University

**МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ
РЕКЛАМЫ**
МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ РЕКЛАМИ
**MATHEMATICAL MODELLING IN DETERMINING THE EFFECTIVENESS OF
ADVERTISING**

Аннотация: Изучены основные факторы, влияющие на эффективность рекламы. Рассмотрена суть рекламной коммуникации и неоднозначность ее трактовки. Дана общая характеристика существующих на данный момент методик определения результатов функционирования рекламы. Предложена альтернативная методика анализа рекламного процесса, основанная на применении нечеткого моделирования. Рассмотрена суть нечеткой системы применительно к рекламе. Приведен пример моделирования нечеткой системы для определения показателей эффективности рекламного процесса. Сделаны выводы о возможности практического применения предложенной методики.

Ключевые слова: реклама, нечеткая система, нечеткие правила, моделирование, эффективность рекламы.

Анотація: Вивчено основні фактори, що впливають на ефективність реклами. Розглянуто суть рекламної комунікації і неоднозначність її трактування. Дано загальну характеристику існуючих на даний момент методик визначення результатів функціонування реклами. Запропонована альтернативна методика аналізу рекламного процесу, заснована на застосуванні нечіткого моделювання. Розглянуто суть нечіткої системи стосовно до реклами. Наведено приклад моделювання нечіткої системи для визначення показників ефективності рекламного процесу. Зроблено висновки про можливість практичного застосування запропонованої методики.

Ключові слова: реклама, нечітка система, нечіткі правила, моделювання, ефективність реклами.

Summary: The main factors influencing the effectiveness of advertising. It is considered the essence of advertising communication and ambiguity of its interpretation. The general characteristic of the currently existing methods of determining the results of the functioning of advertising. An alternative method of analysis of the advertising process, based on the application of fuzzy modeling. It is considered the essence of fuzzy systems with regard to advertising. An example of fuzzy modeling system to determine the performance of the advertising process. Conclusions on the possibility of practical application of the proposed method.

Keywords: advertising, fuzzy system, fuzzy rules, modeling, advertising effectiveness.

Постановка проблемы. На сегодняшний день вопрос определения эффективности рекламного процесса остается открытым, поскольку не разработано универсального комплекса методик, который бы позволил получить максимально полный и информативный ответ на поставленный вопрос. В то же время сложно переоценить потребность в определении результатов проводимых маркетинговых мероприятий, которым присуща высокая стоимость, так как современные рекламные кампании характеризуются масштабностью, использованием инновационных инструментов воздействия, привлечением ведущих специалистов, маркетологов и PR-менеджеров и т.д. Деятельность любого субъекта рынка направлена на достижение поставленных экономических, коммуникативных, социальных и прочих показателей, а значит первоочередной задачей является детальный контроль

соотношения израсходованных ресурсов и достигнутых результатов.

Анализ последних исследований и публикаций. Формированию и развитию маркетинговой аналитической системы посвятили свои работы: И. Булеев, Ю. Гохберг, А. Мартякова, А. Новикова, В. Новицкий, В. Панков, Г. Скударь, М. Чумаченко и другие.

В своих научных публикациях А. Амоша, Ю. Макогон, И. Булеев, А. Мартякова, В. Новицкий, А. Новикова, Н. Янковский, Ю. Гохберг акцентируют внимание на решении отдельных рыночных проблем за счет активизации маркетингового механизма и его инструментария.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. Большинство публикаций и специализированной литературы посвящено отдельному рассмотрению критериев эффективности и факто-

ров, влияющих на эффективность рекламы, и показателей эффективности процесса. Поскольку количество и характер факторов, влияющих на результат рекламы, постоянно изменяется, а применяемые методики не позволяют быстро адаптировать механизмы расчетов с большим количеством факторов и сохранять при этом высокую точность, приоритетным является рассмотрение методик с использованием нечеткого моделирования, ранее которым не было уделено должного внимания.

Цель статьи. Проанализировать возможность и перспективность применения нечеткого моделирования для оценки результатов рекламного процесса.

Изложение основного материала. Поскольку реклама представляет собой многофакторный процесс, в котором необходимо логистические данные интерпретировать в математическое выражение, т.е. применять нечеткое моделирование [4, с.154-158]. Аппарат нечетких множеств, оперирующий лингвистическими переменными, позволяет наиболее точно реализовать машинную интерпретацию знаний экспертов, а именно специалистов маркетинга. Это является немаловажным фактором, поскольку эксперты – это люди, которые обладают эмпирическими знаниями и, как и естественно людям, оперируют лексическими категориями естественного языка при описании комплексных процессов и правил управления этими процессами [6, с.136].

Исходя из этого предлагается способ построения модели оценивания эффективности функционирования, который включает в себя:

- формирование нечетких правил на основе которых конструируется модель;
- создание структуры модели;
- разработку процедуры оценивания по модели;
- выбор критерия качества для обучения модели;
- адаптация параметров модели.

Используемые при построении модели нечеткие правила имеют вид

ПРАВИЛО k : ЕСЛИ условие k ТО заключение k (F^k),

где k – номер правила,

F^k – коэффициент определенности, коэффициент уверенности или весовой коэффициент нечеткого правила (принимает значение из интервала $[0,1]$), $k \in \overline{1, r}$,

условие k – это совокупность подусловий вида:

\tilde{x}_1 есть $\tilde{\alpha}_1^k$ И ... И \tilde{x}_n есть $\tilde{\alpha}_n^k$

заключение k – это заключение вида:

\tilde{y} есть $\tilde{\beta}^k$,

\tilde{x}_i – имя входной лингвистической переменной, соответствующей фактору, $i \in \overline{1, n}$,

\tilde{y} – имя выходной лингвистической переменной, соответствующей комплексному оцениванию,

$\tilde{\alpha}_i^k$ – качественное значение переменной

\tilde{x}_i , $k \in \overline{1, r}$, $i \in \overline{1, n}$,

$\tilde{\beta}^k$ – качественное значение переменной

\tilde{y} , $k \in \overline{1, r}$.

При анализе рекламного процесса в качестве входной лингвистической переменной выступают факторы эффективности рекламы, например, количество выходов рекламного ролика в эфир или диапазон скидки.

Значениями лингвистической переменной могут быть нечеткие переменные, т.е. лингвистическая переменная находится на более высоком уровне, чем нечеткая переменная. Каждая лингвистическая переменная состоит из:

- названия;
- множества своих значений, которое также называется базовым терм-множеством. Элементы базового терм-множества представляют собой названия нечетких переменных;
- универсального множества;
- синтаксического правила, по которому генерируются новые термы с применением слов естественного или формального языка;
- семантического правила, которое каждому значению лингвистической переменной ставит в соответствие нечеткое подмножество универсального множества.

При проведении исследования в качестве примера модели для оценивания эффективности рекламы выбрана модель нечеткой нейросети.

Нечеткая нейронная сеть – это многослойная нейронная сеть, в которой слои выполняют функции элементов системы нечеткого вывода. Нейроны данной сети характеризуется набором параметров, настройка которых производится в процессе обучения, как у обычных нейронных сетей.

Системы нечеткого вывода предназначены для преобразования значений входных переменных в выходные переменные на основе использования нечетких правил продукций.

Следующий этап моделирования представляет собой процедуру оценивания по модели и включает 4 этапа:

- фазификация;
- агрегирование подусловий;
- активизация заключений;
- агрегирование заключений.

Фазификация (введение нечеткости) – это установка соответствия между численным значением входной переменной системы нечеткого вывода и значением функции принадлежности соответствующего ей терма лингвистической

переменной [1]. В данном исследовании фаззификация выполняется в виде:

$$y_s^{(1)} = \begin{cases} 0, & x_i \leq a_i^v \\ \frac{x_i - a_i^v}{b_i^v - a_i^v}, & a_i^v \leq x_i \leq b_i^v \\ \frac{c_i^v - x_i}{c_i^v - b_i^v}, & b_i^v \leq x_i \leq c_i^v \\ 0, & x_i \geq c_i^v \end{cases}, \quad s \in \overline{1, N^{(1)}}, \quad i \in \overline{1, N^{(0)}}, \quad (1)$$

$$v = s - \sum_{z=1}^{i-1} n_z,$$

где:

- a_i^v и c_i^v - характеризуют основание треугольника,

- b_i^v - характеризует его вершину, связано с V -м качественным значением входной лингвистической переменной \tilde{x}_i и получено эмпирическим путем,

- $x_i - i$ -я входная четкая переменная,

- $y_s^{(1)}$ - степень истинности S -го подусловия (степень истинности того, что количественному значению входной четкой переменной x_i соответствует V -е качественное значение входной лингвистической переменной \tilde{x}_i).

Для агрегирования подусловий был выбран способ минимального значения, функция активации $f^{(2)}$ берется линейной. Тогда:

$$y_k^{(2)} = f^{(2)} \left(\min_{s \in \overline{1, N^{(1)}}} w_{sk}^{(2)} y_s^{(1)} \right) = \min_{s \in \overline{1, N^{(1)}}} w_{sk}^{(2)} y_s^{(1)}, \quad k \in \overline{1, N^{(1)}}, \quad (2)$$

где $w_{sk}^{(2)}$ - бинарный вес связи, который определяется структурой модели нечеткой нейросети.

Следующий этап - активизация заключения нечеткого правила, представляет собой процедуру

определения степени истинности заключения этого правила по степени истинности его условия и его весовому коэффициенту.

Для активизации заключений был выбран способ минимального значения, функция активации $f^{(3)}$ берется линейной. Тогда:

$$y_k^{(3)} = f^{(2)} \left(w_{kk}^{(3)} y_k^{(2)} \right) = w_{kk}^{(3)} y_k^{(2)}, \quad k \in \overline{1, N^{(2)}}, \quad (3)$$

где $w_{kk}^{(3)}$ - вес связи, $w_{kk}^{(3)} = F^k$.

Для агрегирования заключений был выбран способ максимального значения, функция активации $f^{(4)}$ берется линейной. Тогда:

$$y_j = f^{(4)} \left(\max_{k \in \overline{1, N^{(3)}}} w_{kj}^{(4)} y_k^{(3)} \right) = \max_{k \in \overline{1, N^{(3)}}} w_{kj}^{(4)} y_k^{(3)}, \quad j \in \overline{1, N^{(4)}}, \quad (4)$$

где $w_{kj}^{(4)}$ - бинарный вес связи, который определяется структурой модели нечеткой нейросети.

Модель нечеткой нейросети образована совокупностью формул (1)-(4).

Значения параметров a_i^v, b_i^v, c_i^v , которые используются в (1), определяются на основе минимума среднеквадратичной ошибки (разности выхода по модели и реального выхода):

$$F = \frac{1}{P} \frac{1}{N^{(4)}} \sum_{p=1}^P \sum_{j=1}^{N^{(4)}} (y_{pj} - d_{pj})^2 \rightarrow \min_{a_i^v, b_i^v, c_i^v}, \quad (5)$$

где P – количество тестовых реализаций,
 $y_p = (y_{p1}, \dots, y_{pN^{(4)}})$ – оценка эффек-

тивности функционирования, полученная по модели,

$d_p = (d_{p1}, \dots, d_{pN^{(4)}})$ – реальная

оценка эффективности функционирования.

Следующим этапом формируем логико-формальные правила анализа результата оценивания эффективности функционирования рекламы. Для анализа результата оценивания эффективности функционирования рекламы

формируются следующие логико-формальные правила:

$$\max_{j \in \{1, q\}} y_j > \varepsilon \rightarrow v = 1, \quad (6)$$

$$\max_{j \in \{1, q\}} y_j \leq \varepsilon \rightarrow v = 0, \quad (7)$$

где v – логический признак правильности оценивания.

Адаптивный нормированный порог для логико-формальных правил максимизирует вероятность правильного оценивания и рассчитывается на основе следующего правила:

$$\left(\arg \max_{j \in \{1, q\}} y_{pj} \neq \arg \max_{j \in \{1, q\}} d_{pj} \right) \wedge \left(\varepsilon < \max_{j \in \{1, q\}} y_{pj} \right) \rightarrow \varepsilon = \max_{j \in \{1, q\}} y_{pj}, \quad p \in \overline{1, P},$$

где P – количество тестовых реализаций,

$y_p = (y_{p1}, \dots, y_{pq})$ – оценка эффективности функционирования, полученная по модели,

$d_p = (d_{p1}, \dots, d_{pq})$ – реальная оценка эффективности функционирования.

Проведенные численные исследования предложенного способа расчета факторов для разработанной нечеткой модели, позволили определить, что данный способ является показательным и возможно его практическое применение.

Выводы и предложения. Проведенное исследование и его результаты подтверждают эффективность методики нечеткого моделирования применительно к анализу рекламного процесса. Преимущества данной методики в ее высокой степени адаптивности к многогранности факторов и их количеству.

Предложенная для анализа результатов оценивания эффективности функционирования методика логико-формальных правил, использующая адаптивный нормированный порог, уменьшает вероятность неправильного оценивания.

Предложенная в данном исследовании модель позволяет ставить и решать задачи анализа показателей эффективности рекламы на практике.

Список литературы:

1. Алтунин А.Е., Семухин М.В. Модели и алгоритмы принятия решений в нечетких условиях: Монография. – М.: Издательство Тюменского государственного университета, 2000.

2. Бочарников В.П. Fuzzy-технология: математические основы, практика моделирования в экономике. – СПб: Наука РАН, 2001. – 328 с.

3. Круглов В.И., Дли М.И., Голунов Р.Ю. Нечеткая логика и искусственные нейронные сети. – М.: Изд. Физ.мат.лит., 2002. – 312 с.

4. Константинов И.С., Филатов А.Г., Касьянов Ю.В. Принципы построения интеллектуальных автоматизированных систем управления с нечетким регулированием на базе логико-лингвистических моделей представления знаний // Сборник трудов Седьмых Академических чтений РААСН “Современные проблемы строительного материаловедения”. – Белгород. – 2001. С.154-158

5. Леоненков А.В. Нечеткое моделирование в среде Matlab и fuzzyTECH. – СПб.: ВHV-Санкт-Петербург, 2003. – 736 с.

6. Малышев Н.Г., Берштейн Л.С., Боженок А.В. Нечеткие модели для экспертных систем в САПР. – М.: Энергоатомиздат, 1991. – 136 с.

7. Сигеру Омату. Нейроуправление и его приложения. – М.: ИПРЖР, 2000. – 272 с.

8. Терехов В.А. Нейросетевые системы управления. – М.: Высшая школа, 2002. – 183 с.

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Dr. jur. Olena Kotenko, LL.M
Котенко Елена Николаевна
 к.ю.н., магистр европейского права
Котенко Елена Миколаївна
 к.ю.н., магистр європейського права

CHANGER AND CHANGES ON THE EUROPEAN ENERGY MARKET AFTER THE UKRAINIAN CRISIS

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЕВРОПЕЙСКОГО ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО РЫНКА ПОСЛЕ УКРАИНСКОГО КРИЗИСА

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЕНЕРГЕТИЧНОГО РИНКУ ПІСЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ КРИЗИ

Summary: The article is about changes that have taken place on the European energy market after the Ukrainian political and economic crisis. It shows that natural gas is symptomatic of the broader geopolitical issues and the transformational changes taking place on the European (and global) energy market after the current crisis. The article analyzes the problems of energy interdependence on the European energy market, and the possible ways to overcome them.

Key words: Ukrainian crisis, European energy market, energy interdependence, transit of natural gas, liquefied natural gas.

Аннотация: В статье исследованы изменения, произошедшие на европейском энергетическом рынке после украинского политического и экономического кризиса. Показано, что природный газ является симптомом более широких геополитических проблем, лежащих в основе трансформационных изменений, происходящих на европейском (а также глобальном) энергетическом рынке после событий 2014 года. Проанализированы проблемы энергетической взаимозависимости России, Украины и ЕС и возможные пути их преодоления.

Ключевые слова: украинский кризис, европейский энергетический рынок, энергетическая взаимозависимость, транзит природного газа, сжиженный природный газ.

Анотація: У статті досліджено зміни, що відбулися на європейському енергетичному ринку після української політичної та економічної кризи. Показано, що природний газ є симптомом більш широких геополітичних проблем, що лежать в основі трансформаційних змін, які відбуваються на європейському (а також глобальному) енергетичному ринку після подій 2014 року. Проаналізовано проблеми енергетичної взаємозалежності Росії, України і ЄС та можливі шляхи їх подолання.

Ключові слова: українська криза, європейський енергетичний ринок, енергетична взаємозалежність, транзит природного газу, скраплений природний газ.

What is tango?.. Dance, music, and lyric of course, but also philosophy, strategy, even controversy, vulnerability and empathy...

Like the tango-moves of "give and take", so are the political dancers on the politically stage: pure passion and fight. Similarly it runs on the European Energy Market: all sides are simultaneously vulnerable and empowered, setting the stage for unique tango-moves between all political dancers.

As in tango, so in conflict and its transformation. Connections between the parties can be lost, rejected, or hard to establish. Trust can be broken. Cooperation may falter, empathy be blocked, and communication misunderstood or distorted. A relationship which is healing and creative can turn into a source of frustration, intolerance, judgment and negativity regarding oneself and the other. A conversation which begins so well can lose its way in response to a deliberate or unconscious shift in perceptions of the other.

The complex energy interdependence between Russia, Ukraine and the EU has become a major factor in European politics. But is it possible to dance tango

with three partners at the same time?.. No, of course not! Ukraine looks much more like a dancer on the tightrope, walking very careful and fearing to fall on one of the sides.

And after performing for so long, all partners may tire of the other and try to break free from the tango, eyeing an available replacement partner across the dance floor to enter into a different type of dance with. How long will the EU, Russia and Ukraine dance the tango, can nobody say it exactly... Only time will tell us the answer...

Formulation of the problem. What role does energy play in the Ukrainian crisis? The Ukrainian crisis and Russia's annexation of Crimea is ultimately not about energy, but about power. Nevertheless it has a direct influence on the European (and also global) energy market: Energy is symptomatic of the broader geopolitical issues at the heart of this current crisis. Ukraine's status as an important transit country and a history of high profile and contentious contract negotiations, price disputes, failed payments and supply cut-offs has

elevated the strategic importance of energy in the geopolitical context of the region. Several countries in the EU are also very dependent on Russian oil and gas supplies transited through Ukraine – e.g., Slovak Republic and Hungary.

But not to forget: The energy dependency is mutual. More than 90 % of Russian gas exports go to Europe, as does about 80 % of Russia's crude oil exports (revenues from oil and gas exports make up more than 50 % of the Russian budget). Former European Commissioner for energy said once that in energy sector, Russia needs Europe as much as Europe needs Russia. It is a simple but a very good description of the relationship in the energy sector in Europe.

Research Methodology. Methods of the research are primarily discourse-analytical, with particular focus on contemporary assessments of international policymaking on the US and European energy market. Additionally, research includes the theoretical-practical analysis of applications of the US decision to liberalize the exports of its liquefied natural gas (LNG) reserves to Europe, and thus decreasing European dependence on Russian gas.

Further specialized research includes a combi-native analysis of US and European diplomatic policies, procedures, and structural organization; differences in foreign energy policy creation and modification; chief conflicts between political organization and diplomatic policy-making in the US and Europe regarding to the global energy market.

These information sources basically base on the data from Research Centers with specialization on the global energy policy (such as Oxford Institute for Energy Studies; Center for Strategic and International Studies, Washington), and the interviews with government officials and international organizations. The other sources include books, professors' advices, and other countries' experiment papers.

Analysis of recent researches and publications. Articles assessing the exports of LNG to Europe as tools for political processes are relatively sparse, encouraging the expansion of this topic in international discourse. Supplemental focus includes discussions on foreign energy policy in the US and EU, but also in Ukraine and Russia.

Research Objective. Western economic and energy experts have often claimed a mutual interdependence between the EU and Russia: the EU is dependent on Russian gas and other energy exports; Russia is dependent on the EU as its most important gas export market, European investments and technologies. But Russian experts have always called this an "asymmetric interdependency". This is because, while Russia can live at least one year without any European/Western investments and technologies, Europe cannot survive even 30 days without Russian gas. Is it really true?..

Whether it is right or wrong, appear to be questionable, because the Russian budget is primarily dependent on the energy sector. But the true is that Russia's energy strategy abroad has always aimed to maintain and deepen Europe's dependence on Russian energy supplies. This would help increase its economic

and geopolitical influence, as well as decrease risks to its national security.

What exactly is the Russia's calculus? Russia's agenda behind the Ukrainian Crisis entails more than just the wish to annex Crimea: it can be seen as the return of the country's imperial policy. The aim for Russia is to become an "energy superpower" and play a key geopolitical role, by positioning itself as an essential supplier for major global energy markets, and by organizing competition between countries and regions to boost its importance.

Russia wishes to secure the future of European gas demand, while decreasing its own dependence on transit routes through Ukraine, Moldova and Belarus. The reduction in Russian gas delivery, and with it, the risk of temporary supply disruption to Europe, emphasizes the need to build Russian pipelines that bypass the transit countries. However, the geography of Russia's existing pipeline export infrastructure, with its routes through the Ukraine, Belarus and Moldova to Europe, may not be changed easily.

On the other side Gazprom and the Russian government make no secret of their plans to diversify into exports to various countries in eastern Asia (China and India as major importer countries). Russia is undertaking its own "pivot to Asia" for political and economic reasons. The Putin administration is maybe tired of the Western leaders "lecturing" them about political freedoms and human rights. But this can only be a long-term strategy given the constraints affecting development of new gas fields and installation of the infrastructure required to serve new markets. For the strategy of expansion into Asian markets to be effective, several conditions need to be fulfilled. First, gas pipelines will need to be developed to cover very long distances from the fields in eastern Siberia and the far-east. Secondly, this strategy involves substantial, risk-prone financial commitments, given the considerable uncertainty still affecting the development of gas consumption in China. Thus, in any realistic scenario, the constraints associated with building the pipelines and developing the gas fields associated with the first major contract would push back the first deliveries to beyond 2025 or later.

What does these "pivot to Asia" mean to China's energy market? China and Russia have a strong economic complementarity: China's low-cost manufacturing and Russia's rich natural resource represent mutual assets that can benefit each side. The relationship between Russia and Ukraine has deteriorated in recent years; in contrast, China and Russia are getting closer. Russia should repair the damage done to its interests by the situation in Ukraine, and plug any gaps if foreign investment is withdrawn. Russia has a long-term need for foreign investment which might offer an opportunity for Chinese investors.

Also the structure of China's energy imports can be improved. China relies on importing energy sources from the Middle East, whose transport corridor is the Strait of Malacca – the current limiting factor on China's imports. If it were able to expand energy supplies from north-eastern and north-western channels, it would certainly make China more secure in terms of

energy and the current situation impacts on this strategy. The US has begun to consider exporting its gas to Europe as a strategic response to Russian energy exports. This gives Russia leeway in terms of finding new markets for its energy exports. From the perspective of geo-economy and market capacity, China represents an ideal prospect for Russia.

How vulnerable is actually Europe? The Ukrainian crisis has, for a third time in a decade, reminded Europe of its gas dependency on Russia at a time when Europe's energy demands are increasing.

The EU is trying to establish a strong dialogue with Russia to reach a common interest in this asymmetrical, yet interdependent relationship. However a full year interruption is the least probable of all scenarios considered. For shorter periods of time Europe has large volumes of gas in storage in addition to alternative Russian routes that can partially compensate non-delivered gas through Ukraine. At the same time the discontinuation of the Ukrainian supply will have a lesser impact than previously due to partial gas transfer via the completed Nord Stream and a network of interconnectors in Central-Eastern Europe. Other fuel sources in Europe consist of local production in, e.g. the Netherlands and the North Sea (Great Britain and Germany).

Over and above that the EU is actively seeking to diversify the sources of its gas supplies in order to keep the share of Russian gas at a certain level in regard to domestic gas consumption. The EU has two alternatives to Russian gas in order to diversify and secure its deliveries. The first is LNG and the second is the Caspian, Middle Eastern and North African gas supplies that could be imported via new pipeline systems.

Thus, the essential question remains: is there a substitute for the Russian natural gas? Events in Ukraine could enhance other global energy trends, primarily affecting the US decision to liberalize the exports of its liquefied natural gas (LNG) reserves to Europe, and thus decreasing European dependence on Russian gas. EU's East European member countries are particularly keen to see these developments occur sooner rather than later.

Therefore LNG is expected to play a strategic role in securing and diversifying the gas supply. Today much more LNG can be imported as a short-term measure, as there are more LNG gas terminals with more new terminals opening in Poland and Lithuania in 2015 and other countries (i.e. Croatia) through 2020. The additional deliveries of LNG are expected to come from the Atlantic Basin or the Middle East (for example Qatar – the world's number-one provider of LNG – is well positioned to play a more influential role in Europe's energy landscape).

Also the Caspian and Middle Eastern countries have gigantic natural gas reserves and are the potential new gas suppliers for the EU. Iran – holder of the world's second-largest natural gas reserves – is the first candidate to sell its gas to Europe. A recent deal brokered by the US could see Tehran eventually re-emerge as a major global supplier at a time when markets are concerned about the reliability of Russia in the wake of the Ukraine crisis. In other words, any energy supply

interruption from Russia due to US and EU sanctions could have the unintended effect of undermining the regime of global sanctions against Iran.

The other gas import options are focused on possible pipelines from Azerbaijan, Turkmenistan, Kazakhstan and Uzbekistan in the Caspian region and from Egypt, Syria and Iraq in the Middle-East. In this context the most significant issue is the secure transportation of Caspian and Middle Eastern gas to Europe. The EU aims at interconnecting its network with those of the other Caspian, Middle-Eastern and African gas producer countries. The EU looks to Turkey to play a key role in a route that has access to the Caspian, Middle Eastern, other Southern and Eastern resources, through which gas could be carried to the West. Turkey may play a very strategic role for the EU's diversification of gas supplies with new gas pipelines transporting gas from the Caspian and Middle East to Europe.

How about coal or nukes? Another option could be to switch from Russian gas to coal or nukes – but obviously this is not great in terms of preventing catastrophic climate change. Currently, 44 % of European reactors are older than 30 years and need to be taken out of operation, since extending their lifetime represents a safety risk and increases costs. And there is another, more fundamental, problem. Russia also exports coal and nukes to Europe (about 27 % of the EU demand).

Can the United States use energy to put pressure on Russia, support Ukraine, or reduce European vulnerability? It would be significant interesting to use the abundance of US natural gas as leverage against Russia, in support of Ukraine, and to reduce European vulnerability. But in the short term the United States has no ability to supply gas to Europe since it does not have any export facilities. The other option some have suggested is to speed up the trade pact between the European Union and the United States (Transatlantic Trade and Investment Partnership, TTIP). For the same reasons that simply calling for LNG exports to Europe is not a solution, expediting TTIP, even if possible, is not a solution.

The only way to extract Ukraine from the immediate payments crisis is to provide money for Ukraine to pay down its debts. However, that does not address the fundamental problems that resulted in Naftogaz indebtedness in the first place: massive corruption, opaque markets, and poor pricing. In the longer-term, the United States could ease Ukrainian and European vulnerability by encouraging reform in the Ukrainian gas sector.

Others have suggested exporting US oil to indirectly hurt Russia by lowering global prices and therefore hurting Russian government revenues. However, the United States government has virtually no control over global oil prices, and attempting to flood the market with US oil would be unlikely to significantly change oil prices or impact Russian government revenue. Another option, a coordinated stock draw among International Energy Agency member countries, may have more impact but there has been very little public discussion of such measures to date.

The best way to put pressure on Russia in the long term and reduce European vulnerability is by encouraging significant structural reforms in Ukraine that result in a vibrant, transparent, and market-oriented energy sector. Pricing reform is a key element of these structural reforms and would encourage domestic production and result in efficiency gains that could boost the Ukrainian economy. Reform – including pricing reform – will require persistence over a number of years, sustained engagement, a significant infusion of resources (more than a billion dollars), and substantial technical assistance. Nonetheless, the only way to truly lessen dependence in Ukraine – and by extension, Europe – requires a coherent plan that cannot be achieved overnight. Now is a difficult but opportune time to act.

Conclusions. The natural gas issue is the determining factor fostering Russian–EU interdependence, and a predominant concern in their developing relations. On the one hand, the Russians wish to secure the future of European gas demand, while decreasing its own dependence on transit routes through Ukraine and other transit countries. On the other hand, the Europeans seek to improve the security and diversification of their supplies, thereby decreasing their level of vulnerability and dependence on Russian gas.

However, while the EU is not afraid of interdependence, Russia does not tolerate the idea that it itself would be dependent on anyone else in any way. Moreover, Russia prefers a state of affairs where others are dependent on Russia while Russia remains free of any dependencies. As can be inferred from Russia's current predicament, the country has fallen victim to its own policy: multiple threats now face the Gazprom's business model in Europe. Many have been emerging over the past few years, but a combination of warm weather in the 2015 winter, the potential impact of the COP21 discussions in Paris in December 2015, the imminent export of LNG from the US, the continuing expansion of Australian LNG exports, the cheap price of coal, the continued rise of renewable energy in the power sector and the ongoing antipathy towards Russian gas in Europe mean that 2016 could mark a turning point for Gazprom.

Bibliography

1. Chow E. C., Ladislav S., Melton M. Crisis in Ukraine: What role does energy play? Center for Strategic and International Studies, March 2014.

2. Dudau R. The Ukraine Crisis: Legal and Energy Security Impacts in the Black Sea Basin. Caspian Report. Fall 2014. – 140 p.

3. Friedman G. Ukraine, Iraq and a Black Sea Strategy. Stratfor Global Intelligence, September 2014.

4. Goldthau A, Boersma T. The 2014 Ukraine-Russia crisis: Implications for energy markets and scholarship. Energy Research & Social Science, March 2014. – pp. 13-15.

5. Henderson J. Gazprom – Is 2016 the Year for a Change of Pricing Strategy in Europe? OIES Oxford Energy Comment, January 2016. – 15 p.

6. Henderson J., Mitrova T. The Political and Commercial Dynamics of Russia's Gas Export Strategy. OIES Paper: NG 102, October 2014. – 82 p.

7. Henderson J., Stern J. The Potential Impact on Asia Gas Markets of Russia's Eastern Gas Strategy. OIES Oxford Energy Comment, February 2014. – 13 p.

8. Klimczak D. Influence of Ukrainian Crisis on the European Gas Market. Energy & Environment, Vol. 26, No. 3, 2015. – pp. 425-435.

9. Korybko A. The Prospects for the South Stream Pipeline after the Ukrainian Crisis. Foreign Policy Journal, June 6, 2014. – 14 p.

10. Lazar M. The Ukrainian Crisis seen from a regional Perspective: isolated conflict or driving agent for regional security dynamics? *Europolity*, vol. 8 (2), 2014. – pp. 7-18.

11. Pirani S. (ed.) What the Ukraine Crisis Means for Gas Markets. OIES Oxford Energy Comment, March 2014. – 21 p.

12. Pirani S. Ukraine's imports of Russian gas: how a deal might be reached. OIES Oxford Energy Comment, July 2014. – 9 p.

13. Pirani S., Yafimava K. Russian Gas Transit Across Ukraine Post-2019: pipeline scenarios, gas flow consequences, and regulatory constraints. OIES Paper: NG 105, February 2016. – 75 p.

14. Stern J, Pirani S., Yafimava K. Does the cancellation of South Stream signal a fundamental re-orientation of Russian gas export policy? OIES Oxford Energy Comment, January 2015. – 15 p.

15. Stern J. (ed.) Reducing European Dependence on Russian Gas: distinguishing natural gas security from geopolitics. OIES Paper: NG 92, October 2014. – 81 p.

16. Vakhshouri S. (n.d.). The Ukraine Crisis: A Game-Changer in the Global Energy Market? *LobeLog Foreign Policy*, April 2014.

17. Zhang S. How deep is Ukrainian crisis' impact on Chinas economy? *People's Daily Online*, March 2014.

УДК :342.9.037:[343.12+347.921]

Колеснікова Марія Вікторівна
кандидат юридичних наук, викладач кафедри адміністративного, господарського права та фінансово економічної безпеки
Сумський державний університет

Мельник Ірина Анатоліївна
студентка,

Сумський державний університет
Колесникова Мария Викторовна

кандидат юридических наук, преподаватель кафедры административного, хозяйственного права та фінансово- економічної безпеки

Мельник Ирина Анатольевна
Сумской государственной университет

Kolesnikova M. V.

candidate law of science , lecturer in administrative, commercial law and finance Economic Security

Melnyk I.A

student,

Sumy State University

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ЗМАГАЛЬНОСТІ СТОРІН В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ
РОЛЬ И МЕСТО СОСТЯЗАТЕЛЬНОСТИ СТОРОН В
АДМИНИСТРАТИВНОМ ПРОЦЕССЕ
THE ROLE AND PLACE OF COMPETITIVENESS OF THE PARTIES IN THE
ADMINISTRATIVE PROCESS

Анотація: Стаття присвячена дослідженню ролі та місця змагальності сторін в адміністративному процесі та розмежуванню цього поняття від інших схожих за змістом понять. З'ясовується, що принцип змагальності сторін тісно переплітається з принципами рівності сторін та активності суду. Змагальність перш за все виступає інструментом пошуку істини, передбачає активні дії сторін на всіх стадіях провадження. Аналізуються різні погляди, щодо поняття змагальності. Автор робить спробу узагальнити правила змагальності сторін.

Ключові слова: змагальність, адміністративний процес, сторони адміністративного процесу, рівність сторін, принцип змагальності

Анотация: Статья посвящена исследованию роли и места состязательности сторон в административном процессе и разграничению этого понятия от других схожих по смыслу понятий. Выясняется, что принцип состязательности сторон тесно переплетается с принципами равенства сторон и активности суда. Состязательность прежде всего выступает инструментом поиска истины, предполагает активные действия сторон на всех стадиях производства. Анализируются различные взгляды относительно понятия состязательности. Автор делает попытку обобщить правила состязательности сторон.

Ключевые слова: состязательность, административный процесс, стороны административного процесса, равенство сторон, принцип состязательности

Summary: The Article is devoted to the study of the role and place of competitiveness of the parties in the administrative process and the separation of this concept from other similar-meaning concepts. It turns out that the principle of adversarial proceedings closely intertwined with the principles of equality of the parties and the court activity. Competitiveness is a tool to search for truth, involves active actions of the parties at all stages of production. Analyzes different views on the concept of competition. The author makes an attempt to summarize the rules of the adversarial system.

Key words: adversarial, administrative process, administrative process, equality of the parties, the principle of competition

Постановка проблеми. На сьогодні державою взято стратегічний курс на побудову в країні правової, демократичної держави, головним обов'язком якої є утвердження та забезпечення прав і свобод людини та збереження загальнолюдських цінностей. В Україні права і свободи людини і громадянина захищаються судом відповідно до ч. 1 ст. 55 Основного Закону, а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ч. 2 ст. 124 Конституції України). Зважаючи на те, що з цього конституційного припису не-

має жодних винятків, усі спірні правовідносини підвідомчі суду. Забезпечення судового захисту суб'єктивно публічних прав осіб є ознакою того, що Україна - демократична держава, а від того, на яких принципах розглядаються судові справи, залежить визнання України правовою державою, гідною повноправного членства в Європейському Союзі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Даній темі було присвячено статті та інші наукові праці таких вчених: Мамницький В.Ю., Побегайло Г.Д., Сердюк В.В., Шилова О.А. тощо

Цілями статті є узагальнення наукових поглядів на визначення ролі та місця змагальності в адміністративному процесі, а також розмежування «змагальності сторін» з іншими схожими поняттями.

Виклад основного матеріалу. Усі основи судового процесу межують цілісної системи органічно й нерозривно пов'язані як з усією системою, так і з рештою основ – принципів. Вони взаємодіють між собою і порушення будь-якої з них може привести до порушення інших основ, а отже і до порушення законності при провадженні у конкретній справі.

Будь-який конфлікт – це спосіб виявлення та розв'язання протиріч. Конфлікт сторін у процесуальному сенсі – не тільки неминуче, але й необхідне явище, яке висвітлено в законодавстві. Суть конфліктної поведінки полягає в протилежно спрямованих дій учасників [1, с. 3]. Г.Д. Побегайло вказує, «полеміка, спір, зіткнення протилежних думок характерні для будь-якої сфери людської діяльності, отже не є виключенням і діяльність у сфері правосуддя» [2, с. 4].

Роль змагальності сторін в адміністративному процесі відображається в глибині змісту цього поняття. Щодо визначення самого поняття «змагальність» існують різні точки зору науковців, так Полянський Н.Н. змагальність сторін визначає як «спосіб пошуку істини, що полягає в «змагальності сторін, здійснюваній і контрольованій за активної участі суду у розгляді справи» [3, с. 100].

Цікавою є думка А. А. Власова, який зазначає, що принцип змагальності встановлює порядок формування матеріальної бази справи, визначає активність учасників, що беруть участь у справі, в доведенні і обґрунтуванні своїх позицій в спорі, визначає роль суду в цьому процесі, гарантуючи тим самим правильне неупереджене встановлення судом обставин справи та прийняття законного і обґрунтованого рішення. [4, с.53].

На думку В. І. Тертишнікова, даний принцип полягає у прояві у змагальній формі ініціативи та активності осіб, які беруть участь у справі, і суду при здійсненні прав і виконанні обов'язків з визначення кола обставин, що мають значення для вирішення справи, і при відборі, дослідженні та оцінці доказів, що підтверджують або спростовують ці обставини. Зазначений автор наполягає на тому, що його визначення принципу змагальності покладено саме змістовну сторону даного поняття [5, с.25].

В Україні змагальність сторін отримала конституційне закріплення у ст. 129 Основного Закону. Конституційна засада змагальності сторін - це демократична, процесуальна основа, що створює сприятливі умови для пошуку істини та ухвалення справедливого судового рішення. Загалом змагальність сторін має прогресивний характер, що є очевидним, оскільки вона значно розширює права сторін щодо відстоювання своїх інтересів і, як наслідок, підвищує об'єктивність суду. Це зумовлено тим, що сутність засади змагальності сторін у судовому процесі у звичайному уявленні полягає в

тому, що правовий спір ведуть між собою дві сторони: позивач і відповідач. [6, с. 86-87].

В нашій державі змагальність зарекомендувала себе важливим атрибутом незалежності суду. Незважаючи на те, що змагальність бере свій початок з англосаксонської правової сім'ї, в Україні та інших романо-германських країнах вона зайняла своє місце з певними особливостями. Змагальність являє собою первинну, базову засаду судочинства, котра підпорядковується загально-правовим основам побудови правової держави та скеровує діяльність інших принципів судового розгляду в напрямі утвердження змагальних елементів судочинства: розмежування повноважень сторін та суду, утвердження їх процесуальної активності по збиранню доказів, забезпечення рівності сторін, свободи в наданні доказів, максимальне наближення до істини за рахунок дій учасників процесу та суду [7, с. 221].

Змагальність у судовому процесі розмежує функції учасників процесу: функція судді з вирішення справи відокремлена від функції обвинувачення та захисту. Вона є своєрідним показником демократичності правосуддя, оскільки обвинувачення і захист на різних стадіях процесу, в тому числі й у наглядової інстанції, здійснюються сторонами. Останні наділені рівними процесуальними правами на подання доказів, заявлення клопотань, оскарження дій та рішень суду. Функція вирішення справи є виключним завданням суду.

Аналізований принцип здійснюється на всіх видах судочинства і реалізується у всіх судових інстанціях. У частині рівності сторін він є продовженням, конкретизацією іншого важливого принципу - рівності всіх перед законом і судом. У будь-якому судочинстві є сторони і вони повинні бути процесуально рівні, мати рівні права і юридичні можливості відстоювати свої інтереси [8].

Варто зазначити, що генетичні підстави змагальності як однієї з головних засад судочинства містяться в природі судової влади. Виключність судової влади як суттєвий її атрибут, пояснюючий її функціонування в рамках єдиного суду і тим самим забезпечуючи єдність самої судової влади передбачає й єдність змагальності, як за своїм змістом так і за формами прояву при здійсненні правосуддя. Принцип змагальності крім того пов'язаний з такою генетичною ознакою судової влади як її повнота, яка полягає у доступності правосуддя для всіх членів суспільства в їх рівності перед законом, а також у можливості участі певної особи у розгляді його справи в суді. Щодо цього В.Ю. Мамницький зазначає «тільки змагальний процес здатний забезпечити належне здійснення правосуддя і лише в рамках змагального процесу особа може належним чином реалізувати своє право на справедливий судовий розгляд, оскільки принцип змагальності дозволяє особі бути активним захисником своїх прав та інтересів у суді» [9, с. 201].

Відмінними ознаками від інших суміжних понять є такі характеристики змагальності сторін, як:

- наявність нейтрального й об'єктивного юрисдикційного органу – суду. Останній є безстороннім спостерігачем за дотриманням усіма сторонами правил збирання, надання й дослідження доказів;

- рівність сторін у наданні доказової бази суду;

- концентрація судового процесу на зіткненні протилежних доказів і аргументів, наданих сторонами, оцінку яким надає суд;

- наділення сторін по справі рівними правами й обов'язками щодо участі у провадженні та відстоюванні своєї позиції [10, с. 202].

Однак варто зазначити, що поняття змагальності сторін та рівності сторін не є тотожними. Завдяки рівності прав сторони повинні мати одні і ті ж можливості знайомитися з матеріалами справи, робити виписки необхідної інформації, заявляти відводи, висловлювати міркування щодо будь-яких питань, що виникають у ході судового засідання. Положення про рівноправність сторін, по своїй суті, є загальною умовою судового розгляду і обов'язковим елементом принципу змагальності.

В адміністративному судочинстві принципи змагальності і рівноправності сторін виконують роль «зрівнювання» різних за статусом суб'єктів спору. Адміністративний спір представляє собою процесуальний конфлікт інтересів фізичних і юридичних осіб з рішенням органу публічної влади, з дією її окремого представника - посадової чи службової особи. При цьому одним із процесуальних механізмів «зрівнювання» можливостей публічної влади та «безвладної» суб'єкта являє собою адміністративне судочинство. Рівноправність сторін в адміністративному судочинстві полягає у тому, що всі процесуальні засоби, якими володіє «безвладний» суб'єкт для підтримки своєї вимоги, рівною мірою надані і «владному» суб'єкту. Відповідальний орган, організація (посадова особа) може задавати питання, висловлювати свою думку з приводу заявлених вимог. Але це процесуальна рівноправність не означає повної тотожності положення сторін. Рівність сторін в адміністративному судочинстві слід розуміти як рівність можливостей для реалізації прав, наданих законом заявнику та відповідального органу, організації (посадовій особі) [11, с. 36].

Процесуальну рівність сторін, в том числі і в адміністративному судочинстві також гарантує ст. 19 Основного закону України: «правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [12].

Отже, діє принцип вини суб'єкта владних повноважень, який полягає в необхідності доказування цим суб'єктом, що він діяв відповідно з чинним законодавством. Як слушно зазначає О.А. Шилова, змагальність і рівність сторін в адміністративному судочинстві має власний зміст і його не

слід ототожнювати з аналогічними принципами цивільного судочинства. До положень, що розкривають рівність сторін в адміністративному судочинстві, слід віднести наступне:

1) сторони користуються рівними правами. Серед таких прав: правона заяву відводів і клопотань, участь в дослідженні представлених доказів, участь у судових дебатах, подання судові своїх доказів і пояснень, здійснення інших процесуальних прав і обов'язків;

2) при прийнятті до провадження та розгляду адміністративних справ суд вправі з метою забезпечення рівноправності сторін сприяти фізичним і юридичним особам у реалізації їх процесуальних прав.

До положень, що розкривають змагальність в адміністративному судочинстві, слід віднести:

1) особи, які беруть участь у справі, мають право знати про аргументи і докази один одного до початку судового розгляду. Кожній особі, яка бере участь у справі, гарантується право подавати докази до суду і іншій стороні по справі, забезпечується право заявляти клопотання, висловлювати свої доводи та міркування, давати пояснення з усіх виникаючих у ході розгляду справи питань, пов'язаних з поданням доказів;

2) суд, зберігаючи свої характерні позиції - незалежність, об'єктивність і неупередженість виконує ряд важливих функцій. Ці функції полягають у: керівництві процесом; роз'ясненні особам, які беруть участь у справі, їх прав і обов'язків, попередженні про наслідки вчинення або невчинення ними процесуальних дій, сприянні в реалізації їх прав; створенні умов для всебічного і повного дослідження доказів; встановленні фактичних обставин і правильного застосування законів та інших нормативних правових актів при розгляді справи.

Своєрідність принципу змагальності і рівноправності сторін в адміністративному процесі полягає в тому, що його зміст тісно межує з положеннями такого особливого принципу адміністративного судочинства, як принцип активної ролі суду, який покликаний компенсувати в суді певну нерівність у становищі суб'єктів публічного права [13, с. 111-112]. У зв'язку з цим в адміністративному судочинстві, на відміну від цивільного та кримінального судочинства, питання про роль суду вирішений однозначно - суд є активним учасником процесу.

Не менш важливим в аспекті дослідження змагальності сторін є питання правил цього процесу. В. Ю. Мамницький та В.В. Сердюк пропонують такими правилами визнати:

- суд не повинен збирати докази за власною ініціативою. Цей учасник процесу в доказовій діяльності має діяти згідно із вказівними, забезпечувальними, інструктивними повноваженнями;

- суд ухвалює рішення у справі на підставі поданих сторонами доказів, витребуваних за клопотанням, а також презюмованих, преюдиціальних, загальновідомих фактів, що не потребують доведення;

• докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, а також витребуються судом за клопотанням сторін [6, с. 89].

Висновки. Таким чином, змагальність сторін є базовою основою судочинства та виконує важливу роль в судовому процесі. Ця роль полягає у зрівнюванні різних за статусом суб'єктів спору та в забезпеченні неупередженості та об'єктивності суду. В адміністративному судочинстві, в порівнянні з іншими процесами, принцип змагальності сторін тісно переплітається з принципами рівності сторін та активності суду. Враховуючи ті зміни, які відбуваються на сьогодні в суспільстві, змагальність слід розглядати не лише як демократичну основу, а й як гарантію неупередженого, обґрунтованого розгляду справи адміністративним судом.

Список використаних джерел

1. Кириллова Н.П. Конфликтология и состоятельность судебного разбирательства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.spho.ru/media/pdf/_original/1/17_kirilova_myisl6pdf.pdf.
2. Побегайло Г.Д. Судебные прения в советском уголовном процессе / Г.Д. Побегайло. – М. ВЮЗИ, 1982. – 39 с.
3. Півненко Л.В. Щодо змісту засади змагальності сторін у кримінальному провадженні / Л.В. Півненко // Збірник наукових праць Харківського національного університету ім. Г. Сковороди. – 2014. – вип. 22. – с. 161-166
4. Власов А. А. Гражданское процессуальное право: учебник / А. А. Власов. - М.: ТК Велби, 2003. - 432 с
5. Тертышников В. И. Гражданский процесс: конспект лекций / В. И. Тертышников. - 2-е изд., испр. и доп. - Х.: Консум, 2002. - 240 с.
6. Сердюк В. В.Змагальність сторін як засада судочинства в Україні/ В. В. Сердюк // Часопис цивільного і кримінального судочинства. - 2016. - № 2. - С. 85-93.
7. Мельник І.А. Змагальність сторін в адміністративному процесі / І.А. Мельник, М.В. Колеснікова // Правові засади функціонування публічної влади щодо забезпечення інтелектуального розвитку та безпеки суспільства: матеріали міжнарод. науково-практичної конференції, м. Суми, 19-20 травня 2016 р. – 2016. – с. 219-222.
8. Савюк Л. К. Правоохоронні органи [Електронний ресурс] <http://pravodrom.com/pravoohoron-organ/69/1121-princip-zmagalnosti-ta-rivnopravnist-storin>
9. Мамницький В. Ю. Поняття та зміст принципу змагальності у цивільному судочинстві / В. Ю.Мамницький // Форум права. - 2014. - № 3. - С. 201–206.
10. Городовенко В. Змагальність як вихідний принцип судової влади / В. Городовенко // Вісник академії правових наук України. - 2012. - № 2. - С. 202-215.
11. Даровських С.М. До питання про співвідношення понять «змагальність» ф «рівноправність» сторін / С.М. Даровських // Вісник ПУрДУ. -2007. - № 18. – с. 33-36
12. Конституція України // ВВР. - 1996. - № 30. - Ст. 141.
13. Шилова О.А. До питання про роль суду при реалізації принципу змагальності і рівноправності сторін в адміністративному судочинстві / О.А. Шилова // Бізнес в законі. – 2011. - № 1. – с. 110-112

УДК 903.2:745/749

Прокопович Лада Валеріївна,

кандидат технічних наук,

доцент кафедри культурології та мистецтвознавства

Одеського національного політехнічного університету

Prokopovich L.V.,

Ph.D. Engineering,

Assoc. Professor Department of Art History and Cultural Studies,

Odessa National Polytechnic University

Прокопович Лада Валерієвна,

кандидат технических наук,

доцент кафедры культурологии и искусствоведения

Одесского национального политехнического университета

НАМИСТО ФРЕЙЇ

FREYA'S NECKLACE

ОЖЕРЕЛЬЕ ФРЕЙИ

Анотація: Ювелірні прикраси, що зустрічаються у міфологічних сюжетах, є цікавими й інформативними об'єктами культурологічних досліджень. Наприклад, спроба уявити, як могло б виглядати намисто Брисінгів, привела до переосмислення і розширення символіки не тільки цієї речі, а й богині Фрейї — одного з ключових образів скандинавської міфології. Співставлення міфічної речі із реально існуючими артефактами дозволило позначити Фрейю не просто як богиню кохання та краси, але і як богиню родючості, творчих сил природи, творчого жіночого начала, єдності матеріального і духовного, ув'язавши її із культом Сонця. У відповідності з цим, до загальноприйнятих ознак, що дозволяють ідентифікувати древні жіночі зображення як богиню Фрейю, пропонується додати ще декілька.

Ключові слова: міф, скандинавська культура, ювелірне мистецтво, намисто, Брисінгамен, Фрейя, символ, артефакт, гіпотеза.

Summary: The Jewelry found in mythological subjects represents interesting and informative objects of cultural studies. For example, attempts to imagine what could be the Brisings' necklace appearance, led to a renewed conception and expansion of idea about symbols only of the subject, but also the symbolic of goddess Freya, one of the key images of Norse mythology. Correlation between mythical subject with real artifacts allowed to identify Freya not just as the goddess of love and beauty, but also as a goddess of fertility, an embodiment of nature creative forces, creative feminine principle, an unity of the material and the spiritual, linking it with the cult of the sun. In line with this, proposed is to expand the list of common features, to identify the ancient women's jewelry, as the symbol of Freya goddess.

Key words: myth, Scandinavian culture, art jewelry, necklace, Brisingsamen, Freya, symbol, artifact, hypothesis.

Аннотация: Ювелирные украшения, встречающиеся в мифологических сюжетах, являются интересными и информативными объектами культурологических исследований. Например, попытка представить, как могло бы выглядеть ожерелье Брисингов, привела к переосмыслению и расширению символики не только этого предмета, но и богини Фрейи — одного из ключевых образов скандинавской мифологии. Соотнесение мифического предмета с реально существующими артефактами позволило обозначить Фрейю не просто как богиню любви и красоты, но и как богиню плодородия, созидательных сил природы, творческого женского начала, единства материального и духовного, увязав её с культом Солнца. В соответствии с этим, к общепринятым признакам, позволяющим идентифицировать древние женские изображения, как богиню Фрейю, предлагается добавить ещё несколько.

Ключевые слова: миф, скандинавская культура, ювелирное искусство, ожерелье, Брисингамен, Фрейя, символ, артефакт, гипотеза.

Постановка проблеми. В світовій міфології є багато сюжетів, в яких присутні різноманітні ювелірні вироби. Як правило, це прикраси, які носять богині, цариці, німфи, феї та інші міфічні красуні. Цим дорогоцінностям майже завжди притаманні чарівні властивості, і з ними пов'язані пікантні, драматичні, а іноді й трагічні події.

Для культурологічних досліджень такий зріз міфології може бути дуже цікавим, оскільки дозволяє випрацювати нові наукові гіпотези, які, в свою чергу, спроможні стимулювати наукову дискусію в широких аспектах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підґрунтям для цілої низки гіпотез став, наприклад, міф про чарівний пояс цариці амазонок Іпполіти. Спроба уявити, як міг виглядати цей пояс, дала привід розглянути роль різних мінералів (в основному, зелених) в культурі Древньої Греції і Скіфії [1, с. 316–318]. Міфопоетичні образи слов'янської культури дозволили уточнити смислове навантаження такої ювелірної техніки, як плетіння з проволочки (або литво, яке імітує плетіння) [2, с. 52–53].

Не менш цікавим об'єктом для досліджень є й легендарне намисто Брисінгів.

Метою дослідження є вдосконалення уявлень про образ богині Фрейї на підставі міфологічного сюжету про намисто Брисінгів і різних реальних артефактів (древніх ювелірних прикрас).

Викладення основного матеріалу. В скандинавській міфології серед різноманітних скарбів, які виготовляють і зберігають загадкові й майстровиті карлики (гноми, цверги), намисто Брисінгів займає особливе місце.

Називається це намисто Брисінгамен, що в перекладі означає «виблискуючий», «іскра». Виготовили його брати Брисінги – цверги, котрих звали Альфрігг, Берлінг, Двалін та Грер.

Намисто вийшло таким красивим, що сама богиня родючості, любові й краси Фрейя захотіла

його отримати. Будь-якою ціною. Прийшлося платити Брисінгам за прикрасу коханням.

Верховний бог скандинавського пантеону – Один – зробив докір Фрейї за приниження божественної гідності. Але догана не подіяла на легковажну богиню, тому Одін прийшлося підговорити Локі, щоб той викрав в неї прикрасу. Що Локі й зробив, перетворившись на блоху.

Згодом Локі прийшлося за цю дорогоцінність ще й битися з Хеймдаллем біля каміння Сінгастейн в образі тюленя.

Повернути намисто Фрейї пообіцяли на жорстких умовах: вона мала розв'язати війну на землі, в Мідгарді.

І знову Фрейя не встояла перед красою намиста. Почала війну.

Отримавши намисто, вона не знімала його з себе навіть вночі.

Так намисто Брисінгів стало невід'ємним атрибутом Фрейї (з соколиним пір'ям).

За драматизмом всіх цих подій складно роздивитись справжню цінність Брисінгамена. Бо мають же в нього бути якісь особливі властивості, що відрізняють його від багатьох інших прикрас.

Деякі джерела стверджують, що «це намисто не має ніяких магічних властивостей, просто дуже красиве» [3].

Але чи можна уявити, щоб через просто красиву річ розпалювалися такі пристрасті?!

Вочевидь, ця версія не влаштовує і самих авторів [3], бо вони тут же приводять і другу версію: намисто дарує красу і молодість тій жінці, яка його носить. І знову ж сумніваються: навіщо це треба Фрейї, котра і так є найкрасивішою за всіх богинь.

Отже, маємо – явні протиріччя і плутанину, які обумовлені втратою смислового навантаження предмету, що розглядається.

Щоб знайти цей смисловий зміст, необхідно долучити додаткові джерела і спробувати звести їх до купи.

Наприклад, не варто забувати, що в деяких древніх пам'ятках Брисінгамен називається не намисто, а поясом (*brisinga girar*) [4, с. 187].

Пояс, як особливий елемент жіночого костюму, наводить на думку про його функції, пов'язані з народженням дітей. Ймовірно, то була первісна роль Фрейї. Недарма ж «Молодша Едда» називає Фрейю дисой ванів, а найважливіша функція дис – допомагати при родах, в більш широкому сенсі – сприяти родючості.

Тяжко сказати, в результаті чого пояс Брисінгів «перетворився» на намисто, але зрозуміло, що це намисто – не просто красива цяцька в гардеробі богині, а символ її могутності над силами природи, що керують життям, на її творчими ресурсами.

Ймовірно, саме таке смислове навантаження намиста Брисінгів підштовхнула Алісу Карлсдоттир (Alice Karlsdóttir) до авторської трактовки сюжету цього міфу. «Одна із здібностей Фрейї, — пише дослідниця, — мабуть, майстерність матеріального прояву, що привносить у фізичний світ духовне. Фрейя не лише керує почуттями, вона насолоджується ними і показує, що саме фізичне існування є чарівною річчю. Я завжди уявляла собі, що карлики не створили намиста, поки Фрейя не переспала з ними, що їх зв'язок був необхідним, щоб надихнути карликів для створення Брисінгамену» [5].

Здається, така трактовка багато чого могла б розставити по своїх місцях. Особливо, якщо доповнити її ще декількома моментами.

По-перше, слід звернутися до викладення міфу Мюлленгоффом, на якого посилається «Енциклопедія Брокгауза та Ефрона», де Брисінгамен дорівнюється ранковій та вечірній зорі: бог темряви кожного вечора краде цей талісман у Фрейї, всю ніч продовжується боротьба його з богом небес, і до ранку Брисінгамен знову з'являється на шії Фрейї [6].

Чудовий образ.

І невеличке уточнення: якщо Брисінгамен – символ зорі, то Фрейя і є сама зоря.

У такому випадку цей образ стає дуже схожим із образом Зорі-Зоряниці в слов'янській культурі.

В слов'янській міфології вона зветься сестрою Сонця:

Заря ль, моя Зоренька,
Заря, солнцева сестрица,

і виступає в двох іпостасях – Зорі Ранкової і Зорі Вечірньої [7, с. 105]. В найдревніших обрядових піснях – колядках – збереглося описання одягу Зорі-Зоряниці. Її незмінними атрибутами є вінок із перлин, срібний пояс, оздоблений перлинами, намисто з коралів та інші прикраси, які вона кожного дня губить, а Сонце їх знаходить і їй повертає. Цей сюжет знайшов відображення і в українських загадках: «Ішла панночка вночі, загубила ключі, місяць бачив – не сказав, сонце встало – позбирало», «Іхала пані до вінця, загубила гребінця» і т.п. [8, с. 111].

Тобто і у випадку із Фрейєю, і у випадку із Зорею-Зоряницею мова йде про втрату якої-небудь символічної речі, яка кожного дня – неодмінно! — повертається на місце, що, в свою чергу, символізує обов'язкову зміну дня і ночі.

Ця міфологема служить і для пояснення зміни пор року. Тоді прикраса стає предметом торгу (або засобом оплати), обов'язковим для більшості астральних, в тому числі солярних, міфів, де за якусь чарівну і дорожочинну диковинку Весна (або Зоря, або Лада і т.п.) викупає у Зими право ночі із законним чоловіком (із Сонцем, Перуном і т.п.), щоб розвіяти чари злої відьми і повернути природний цикл до ладу.

До речі, на «солярність» міфу про Фрейю посередньо можуть вказувати й інші фігурки-амулету, в яких Фрейя ніби замкнута у кільце (рис. 1). Це кільце може зображати або річний цикл, або Сонце.

Рис. 1. Древні фігурки Фрейї

Зв'язок Фрейї із Сонцем стає ще більш очевидним, якщо згадати, що серед її атрибутів є не лише блискуче намисто, але й накидка із соколиного пір'я, вдягаючи яку вона перетворюється в птицю. У деяких народів (в Древньому Єгипті, на

Русі) сокіл був символом Сонця, і багато сонячних богів приймали вигляд цього птаха. Отже, і Фрейю можна включити до складу.

Все це дає підставу вважати, що первісно, в найбільш архаїчному варіанті міфу, Фрейя відповідала за царину кохання і сексуальності в широких аспектах цих проявів життя: від народження дітей до творчого натхнення, як синтезу матеріального і духовного, від зміни дня і ночі до більш довгих природних циклів, які відповідають строгим і непорушним законам всесвіту.

А її намисто – це одночасно і символ цього буйства життя, і найсильніший фетиш, який дає богині сил впоратися зі своїми обов'язками.

Але тоді виникає ще одне питання: який вигляд мала ця чарівна прикраса?

Зрозуміло, що в міфах немає (і не може бути) докладних описань прикрас, бо мова йде про речі вимислені. В міфологічних сюжетах вони грають роль умовну, символічну.

Але, разом з тим, смисли в ці прикраси вкладаються дуже серйозні, функції вони виконують важливі, пристрасті навколо них киплять бурхливі. Як же не спробувати обмалювати зовнішній вигляд таких дорогоцінностей?! Або хоча б пошукати їх прототипи серед реально існуючих прикрас.

В скандинавському ювелірному мистецтві особливе місце займають широкі, схожі на комір, намиста-гривні. Одна з таких вражаючих прикрас зберігається у Стокгольмському історичному музеї. Це намисто складається з 458 найдрібніших золотих деталей, важить 823 г (рис. 2). Виготовлено воно в V столітті, знайдено — в XIX столітті у Вастерготланді. Виконано намисто настільки витончено й винахідливо, що сучасні ювеліри не можуть до кінця зрозуміти техніку його виконання.

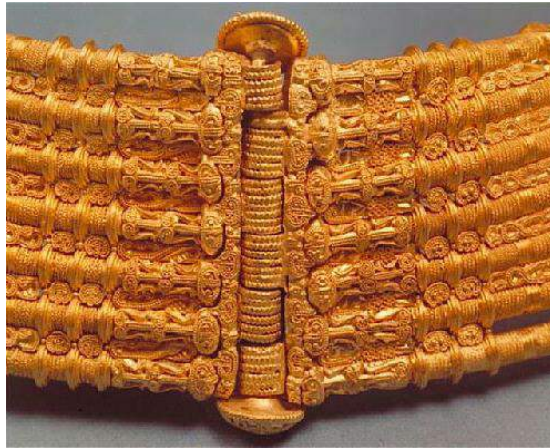

Рис. 2. Золоте намисто. V ст. Фрагмент. Стокгольмський історичний музей

Велика кількість золота, що використана в цій прикрасі, а також незбагненна складність роботи, дають підставу припустити, що служило воно ритуальним цілям.

Чи могло так виглядати намисто Брисінгамен? Цілком ймовірно. Адже золото в багатьох культурах символізує Сонце, а в кеннінгах золото називають вогнем. Враховуючи, що Брисінгамен

перекладається як «виблискуюче», золото в ньому було б дуже доречним.

Втім, не менш ефектно в цьому сенсі виглядало б і намисто із срібла. Особливо, якщо б воно було схожим із намистом з острова Готланд (рис. 3). Блиск такій прикрасі надали б намистини-лінзи із гірського кришталю.

Рис. 3. Намисто з острова Готланд. Срібло, гірський кришталю. Приблизно 1000 в. Стокгольмський історичний музей

Характеристика Брисінгамену як виблискуючого або іскристого наводить на думку про те, що в ньому міг бути використаний бурштин. Цю гіпотезу дослідники звичайно аргументують тим, що

бурштин має жовто-золотистий колір, був доступним скандинавським ювелірам, його збирали на морському узбережжі [5]. Але можливо, древнім скандинавам, як і древнім грекам, і арабам, були відомі електричні властивості цього мінералу?

В давнину люди знали, що бурштин після натирання шерстю притягує шматочки папірусу і суху соломку. Афганці так і називають його – кахруба («ках» – соломка, «руба» – крадій), араби звать його кехруба, перси – кахроба, турки – караба і т.д. [9, с. 121]. А під час натирання бурштину шерстю проскакують іскри.

Цей ефект міг виникнути в простій життєвій ситуації: жінка, на котрій було бурштинове намисто, взяла до рук кішку. Тваринка потерлась об них, і промелькнули іскорки. Красиве і дивовижне явище в той же час було перенесено на образ Фрейї та її намиста.

До речі, кеннінг «полум'я моря» чомусь інтерпретують як «золото» [10]. А може, це все ж таки бурштин?

В спробах вгадати, як могло виглядати намисто Брисінгів, деякі дослідники вважають, що, оскільки братів-карликів було чотири, то й намисто має

складатися з чотирьох елементів: з чотирьох кілець, притиснутих один до одного, як в гривнях-комірах, або чотири рази переплетене намисто (за аналогією із чотирма кільцями космосу – Огорожа Асів, Середня огорожа, море навкруг Мідгарду та Світ поза Огорожею) [5]. Досить логічне припущення.

Але древні ювеліри та скульптори цю думку явно не поділяли. Більшість фігурок, що зображають Фрейю, вбрані намистами, в яких домінує число три: або три нитки с дрібними намистинами, або три великих намистини, або три диски із солярними знаками і т.п. (див. рис. 1).

Лише іноді зустрічаються зображення Фрейї (як правило, це пластинки-амулету, де богиня представлена в профіль) с намистом в чотири намистини (рис. 4). Але ці фігурки викликають серйозні суперечки серед дослідників на предмет того, кого ж вони насправді зображають: Фрейю або якусь валькїрію.

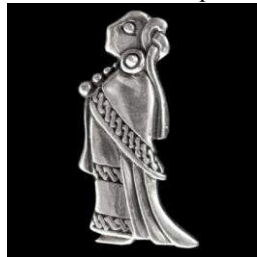

Рис. 4. Фрейя. IX–X ст. Швеція

Характерними елементами таких зображень є намисто і волосся, прибране в особливий вузол (так званий «датський вузол»). Чи досить цих ознак, щоб однозначно ідентифікувати фігурки? Адже якби то були валькїрії, при них обов'язково були б або щити, або зброя, або кубки чи ритони, в яких вони подають напої воїнам у Валгалі. А у Фрейї має бути накидка з соколиного пір'я. Або кішка біля ніг.

У фігурки, що представлена на рис. 4, нічого подібного немає. Але, якщо порівняти її з іншою фігуркою (рис. 5), обличчя якої схоже із котячою мордочкою, а зачіска складається із двох ефектних вузлів, то з'являються підстави вважати такі фігурки зображеннями саме Фрейї.

Рис. 5. Срібна фігурка Фрейї. Національний музей Данії

Втім, іноді дослідники об'єднують собі завдання, дорівнюючи Фрейю до валькїрій та тій підставі, що після війни в Мідгарді вона ділилася з Одіном вбитими воїнами [11, с. 572].

Однак деталі жіночих фігурок, їх атрибутика, красномовно говорять про розподіл цих образів.

І якщо продовжити аналіз «датського вузла» в зачісках, то слід відмітити, що в ньому, як і в намистах, що розглядалися, закладено число три. Взагалі, «датський вузол» – це не що інше, як об'ємна форма трикутника (рис. 6).

Рис. 6. Варіанти трикетру

Трикетр, як знак, використовувався ще в бронзову добу народами Північної Європи для фіксації положення Сонця на небосхилі: три кути знаку відповідають сходу, zenіту і заходу. Як символ, він пов'язувався із уявленнями про життя, смерть і повернення до життя як безкінечний цикл [12]. Трикетр із закругленими кутами – три замкнуті окружності – символізував ще й жіноче начало, родючість.

Таким чином, смисловий зміст «датського вузла» повністю відповідає функціям Фрейї, як богині сонячного культу, як персонажу астрально-календарного міфу.

До речі, «датський вузол» – дуже поширений елемент не лише в древньому, а й в сучасному

ювелірному мистецтві. Але в сучасній (скоріше, комерційній) трактовці він виступає виключно як символ нерозривного кохання [13; 14]. І ніяк не пов'язується із образом Фрейї. В багатьох сучасних прикрасах, які претендують на роль намисто Фрейї, можна бачити бурштин, хутро, срібні котячі черепи, але не «датський вузол».

Втім, спроби «відтворити» Брисінгамен не припиняються (рис. 7). І напевно чи припиняться. Бо питання про те, як могла виглядати ця прикраса, завжди буде хвилювати не лише дослідників, а й ювелірів.

Рис. 7. Кольє «Фрейя». Автор – Лада Прокопович. Одеса, 2015 р.

Результати. Спроба дослідити міфічну річ – намисто Брисінгів – через реально існуючі артефакти привела до переосмислення і розширення символіки не лише цієї речі, але й образу Фрейї, і сюжету міфу в цілому. Співвідношення міфічних образів з реальним культурним контекстом дозволило позначити Фрейї не просто як богиню кохання і краси, але й як богиню родючості, творчих сил природи, жіночого начала, ув'язавши її з культом Сонця і поєднанням матеріального та духовного.

Тому, до загальноприйнятих ознак, що дозволяють ідентифікувати древні жіночі зображення як богиню Фрейю, – намисто, накидка із соколиного пір'я та, в окремих випадках, котячі риси, – пропонується додати ще кілька:

- намисто має містити в собі число три (хоча при наявності інших ознак – не обов'язково);
- сонячна символіка (коло, кільце, медальйони із солярними знаками і т.п.);
- волосся, зібране в «датський вузол».

Висновки. Представлені дослідження зайвий раз доводять інформативність таких культурних текстів, як древні міфи. А співставлення їх з матеріальними пам'ятками культури і виявлення аналогій в інших культурах дозволяє випрацювати нові трактовки відомих фактів або навіть виявляти факти нові.

Такий метод дослідження, як побудова гіпотези, в даному випадку стає не лише доречним, але й ефективним.

Література

1. Прокопович, Л.В. Пояс Ипполиты / Л.В. Прокопович // Труды Одесск. политехн. ун-та. — Вып. 1(27). — 2007. — С. 316 — 318.

2. Прокопович, Л.В. Эротическая символика древнеславянской плетёнки / Л.В. Прокопович // Аркадія. — № 2(24). — 2009. — С. 51 — 53.

3. Брисингамен [электронный ресурс] / Википедия // <http://ru.wikipedia.org/wiki/Брисингамен>. — 27.01.2015.

4. Мелетинский, Е.М. Брисингамен / Е.М. Мелетинский // Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. — М.: Сов. энциклопедия, 1991. — Т. 1. — 671 с.

5. Фрове-Фрейя [электронный ресурс] / Северная традиция // <http://asatry.diari.ru/p154915415.htm?oam>. — 26.01.2015.

6. Брисингамен [электронный ресурс] / Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона //

<https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Брисингамен>. — 27.01.2015.

7. Грушко, Е.А. Словарь славянской мифологии / Е.А. Грушко, Ю.М. Медведев. — Н. Новгород: “Русский купец”, “Братья славяне”, 1995. — 368 с.

8. Дмитренко, М. Українські символи / М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Г. Лозко, Я. Музиченко, О. Шалак. — К.: Редакція часопису “Народознавство”, 1994. — 140 с.

9. Супрычев, В.А. Занимательная геммология / В.А. Супрычев. — К.: Наукова думка, 1984. — 199 с.

10. Кеннинг [электронный ресурс] / Википедия // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Кеннинг>. — 30.01.2015.

11. Мелетинский, Е.М. Фрейя / Е.М. Мелетинский // Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. — М.: Сов. энциклопедия, 1992. — Т. 2. — 719 с.

12. Клевер на удачу. Трилистники и четырёхлистники [электронный ресурс] / Мифонедельник // <http://myfology.info/mythoweek/29a.html>. — 29.01.2015.

13. Кельтский узел любви [электронный ресурс] / Мистика и мифология // <http://mifologes.ru>. — 29.01.2015.

14. Узел любви [электронный ресурс] / Руническая мастерская // <http://www.oberegi-runi.ru/keltskii-yzel-lubvi/> — 29.01.2015.

УДК 347

Туров Володимир Дмитрович

студент, Слідчо-криміналістичного інституту

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Туров Владимир Дмитриевич

студент, Следственно-криминалистического института

Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

Turov V.D.

student, Investigation and Criminalistics Institute

Yaroslav Mudryi National Law University

ЕНЕРГІЯ, ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ЭНЕРГИЯ, КАК СПЕЦИФИЧЕСКИЙ ОБЪЕКТ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА ENERGY AS A SPECIFIC OBJECT OF CIVIL RIGHTS

В статті викладені кілька підходів до розуміння енергії як об'єкта цивільного права. Розглянуто різні концепції вчених-цивілістів, із залученням іноземного досвіду. Автором проаналізовані нормативно-правові акти з питання належності енергії до об'єктів цивільних прав. Розглянуто такі види енергії, як електроенергія, теплова енергія та газ. Висунуто пропозиції, стосовно нормативного закріплення в цивільному кодексі України, енергії, як специфічного об'єкта цивільного права.

В статье изложены несколько подходов к пониманию энергии, как объекта гражданского права. Рассмотрены различные концепции ученых-цивилистов, с привлечением иностранного опыта. Автором проанализированы нормативно-правовые акты по вопросу принадлежности энергии к объектам гражданских прав. Рассмотрены такие виды энергии, как электроэнергия, тепловая энергия и газ. Выдвинуты предложения, относительно нормативного закрепления в Гражданском кодексе Украины, энергии, как специфического объекта гражданского права.

This article provides several approaches of understanding the energy as an object of civil law rights. There were considered different ideas of civil lawyers engaging the foreign experience. Author has analyzed the laws and regulations regarding the energy appertain to the objects of civil rights. Also there were considered such kinds of energy as electrical energy, thermal energy and gas. It was suggested to consolidate the energy in normative way within the Civil Code of Ukraine, as a specific object of civil right.

Ключові слова: цивільне право, енергія, товар, річ, об'єкти цивільних прав.

Ключевые слова: гражданское право, энергия, товар, вещь, объекты гражданских прав.

Key words: civil law, energy, commodity, thing, objects of civil rights.

Постановка проблеми. Енергія для сучасної людини є однією з головних умов його життя: тепла енергія є джерелом тепла, електрична енергія є джерелом світла, природний газ задовольняє побутові потреби особи. Таким чином, одним з найбільш важливих секторів в сучасній економіці України, є енергетична галузь і норми, пов'язані з регулюванням суспільних відносин в цій сфері, заслуговують на особливу увагу.

Сьогодні в цивілістиці відсутній єдиний підхід до цивільно-правового визначення електричної енергії, і питання встановлення її місця в системі об'єктів цивільних прав залишається дискусійним. Деякі цивілісти ототожнюють електричну енергію з «особливим, не тілесним майном, визначеним родовими ознаками» (Маленіна М. Н., Осипчук Е. Л.), інші вчені зараховують електричну енергію до речей (Ю. С. Гамбаров). [12]

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення такого специфічного об'єкта, як енергія проводили такі вчені-цивілісти, як С.А. Свірко, Б. М. Сейнаров, В. А. Рибак, О. М. Шафір, С.М. Корнєєв, П.Г. Ляхно, М.М. Топоркова, Д.В. Федотов, О.Н. Садиков, М.О. Барінов тощо. Такі автори, як М.Н. Маленіна, Е.Л. Осипчук, Ю.С. Гамбаров, А.Н. Лисенко досліджували в своїх працях питання про належність енергії до того чи іншого виду об'єктів цивільного права.

Виділення раніше невирішених частин загальної проблеми. Одним із дискусійних питань цивілістики полягає в тому, чи дійсно енергія, яка продається за договором енергопостачання є річчю. Один із аргументів даного судження, полягає у відсутності тілесного вираження енергії, у формі традиційної речі. Наслідки такого визначення енергії можуть проявитися в проблемі, неможливості правильної кваліфікації відносин за договором енергопостачання, як різновиду договору купівлі-продажу. Носячи по своїй суті деструктивний характер, не пропонуючи свого рішення проблематики, місце енергії в системі об'єктів цивільного права, науковий диспут, не зазнав практичного вираження.

Ціль статті. Загальне дослідження й аналіз правових проблем стосовно визнання енергії, як об'єкта цивільного права. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити взаємопов'язані завдання: 1) визначити необхідність даної проблематики; 2) дослідити підходи до розуміння енергії, як об'єкта цивільного права; 3) проаналізувати концепції вчених-цивілістів, із залученням іноземного досвіду; 4) дослідити і проаналізувати цивільні нормативно-правові акти, з питання приналежності енергії до об'єктів цивільних прав.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день серед цивілістів немає єдиної думки про те, чи є енергія річчю. Як наслідок, спірним залишається питання і про поширення на неї режиму

об'єктів права власності. У національному законодавстві класифікація об'єктів цивільних прав не залишає місця для енергії. Так згідно зі ст. 177 ЦК України, об'єктами цивільних прав є речі, включаючи гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага. [1]

Розвиток економіки привів до юридичного визнання нових видів майна. До майна, як до об'єкта власності почали відносити електроенергію, теплову енергію, природний газ, а потім і інші види енергії і сировину, що виходять за межі загальноприйнятого розуміння речі. [9]

Однак ст. 1 закону України «Про електроенергетику» встановлює, що енергія - це електрична чи тепла енергія, що виробляється на об'єктах електроенергетики, і є товарною продукцією, призначеною для купівлі-продажу. [4] Це дозволяє зробити висновок про те, що електрична енергія є об'єктом цивільного права в формі товару. Так, в п.57 ч. 1 ст. 4 МК України товари визначені, як будь-які рухомі речі, у тому числі ті, на які законом поширено режим нерухомої речі (крім транспортних засобів комерційного призначення), валютні цінності, культурні цінності, а також електроенергія, що передається лініями електропередачі. [2]

Об'єктом права власності може бути і тепла енергія в якості товару, який в сою чергу може бути предметом ринкових відносин незалежних товаровласників. Але об'єктом права власності може бути не просто товар, а продукт праці, що має форму товару, тобто привласнений кимось або отриманий із природи в результаті процесу виробництва. Тому до числа об'єктів права власності (а отже і речей), в цивільному праві можна віднести теплову енергію, вироблену людською працею, що в наслідок стала товаром. Це знаходить відображення в ст. 1 закону України «Про теплопостачання» тепла енергія - це товарна продукція, яка виробляється на об'єктах сфери теплопостачання для опалення, підігріву питної води, інших господарських і технологічних потреб споживачів, призначена для купівлі-продажу. [5]

Таким чином, для повного розуміння енергії як товару, необхідно проаналізувати договір енергопостачання. Стаття 275 ГК України звертає увагу на те, що договір енергопостачання має певну кількість ознак, які можна помітити у значній кількості інших цивільно-правових договорів (наприклад, оплатність). Так, за договором енергопостачання енергопостачальне підприємство (енергопостачальник) відпускає електричну енергію, пару, гарячу і перегріту воду (далі - енергію) споживачеві (абоненту), який зобов'язаний оплатити прийняту енергію та дотримуватися передбаченого договором режиму її використання, а також забезпечити

безпечну експлуатацію енергетичного обладнання, що ним використовується. [3]

В силу особливих фізичних властивостей електроенергія не може бути предметом договору майнового найму, договору зберігання, так як після закінчення встановленого терміну майно, передане відповідно до зазначених договорів, має бути повернуто. Електроенергія - споживається, і, отже, її неможливо повернути. Характерною особливістю договору енергопостачання по рівнянню з загальними положеннями про купівлю-продаж є обов'язок абонента прийняти «товар», тобто обумовлене договором кількість енергії. На відміну від загальних умов договору купівлі-продажу, договір енергопостачання не містить вимоги про передачу товару у власність. [13]

На думку деяких цивілістів, до числа речей в юридичному сенсі повинні бути віднесені невідчутні і невлічимі речі, як газ, пар, стиснене повітря, якщо вони зберігаються в будь-яких приміщеннях або передаються по трубопроводу. [10] Так, відносини, які виникають з приводу природного газу, регулює спеціальний закон України «Про ринок природного газу». Зокрема ч. 1 ст. 12 говорить, що постачання природного газу здійснюється на основі договору, за яким постачальник зобов'язується поставити споживачеві природний газ належної якості і кількості в порядку, передбаченому договором, а споживач зобов'язується оплатити вартість прийнятого природного газу в розмірі, строки та порядку, передбачених договором. [6]

Особливу увагу заслуговує думка іноземних вчених-цивілістів, які також досліджували дану проблему. Так, німецький правник Людвіг Еннекцерус, заперечує те, що енергія може вважатися річчю, в силу того що у даного об'єкта відсутня природа тілесного предмета. [11] Сьогодні, ця точка зору знаходить своє відображення в Німецькому цивільному укладенні, яке визначає річ, як виключно фізичний об'єкт. [7]

Висновки і пропозиції. Безперечно, енергія є благом що наділене обороноздатністю, і такі відмінні риси енергії, як товарний характер і комерційна цінність, є підставою для виділення об'єкта цивільних прав в особливий вид, який наділений спеціальним режимом обігу. Також можна відмітити, що одним з варіантів вдосконалення законодавства про енергопостачання міг би стати відповідний принцип, згідно з яким енергія в силу правової фікції може визнаватися річчю.

Відтак, в перспективі бачиться комплексний, а не односторонній підхід до правової природи енергії, або за зміною законодавчого визначення об'єкта цивільних прав з розширенням його переліку або виділення окремої статті і включенням до неї нового різновиду об'єктів.

Список літератури:

1. Цивільний кодекс України. Від 16 січня 2003 р. № 435-IV. З подальшими змінами // Відомості Верховної Ради (ВВР). - 2003. - № 40-44.

2. Митний кодекс України. - "Голос України" №73-74. 21.04. 2012.

3. Господарський кодекс України. Від 16 січня 2003 р. № 436-IV. З подальшими змінами // Відомості Верховної Ради (ВВР). - 2003. - № 18, № 19-20, № 21-22.

4. Закон України про електроенергетику. Від 16 жовтня 1997 р. 575/97-ВР. З подальшими змінами // Відомості Верховної Ради України (ВВР).

5. Закон України про теплопостачання. Верховна Рада України; Закон від 02.06.2005 № 2633-IV З подальшими змінами // Відомості Верховної Ради України (ВВР). - Ст. 1.

6. Закон України про ринок природного газу. Верховна Рада України; Закон від 09.04.2015 № 329-VIII З подальшими змінами // Відомості Верховної Ради України (ВВР).

7. Bürgerliches Gesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 2. Januar 2002 (BGBl. I S. 42, 2909; 2003 I S. 738), das durch Artikel 1 des Gesetzes vom 11. März 2016 // § 90 Begriff der Sache.

8. Гуйван П. Д.: Правове регулювання постачання електричної енергії //дис. к.н.ю. – Харків, - 2000 р.

9. Жусупов А.А.: Энергия как специфический объект гражданских прав. науч. статья. Астана, - 2007 г.

10. Клепицкая Т.А.: Понятие "вещь" и "имущество" в Гражданском праве // из рефератов подготовленных в МГЮА, - 1998 г.

11. Курс германского гражданского права: Введение и общая часть. Т. 1. Полут. 2 / Эннекцерус Л. ; под ред. с предисл.: Генкин Д. М., Новицкий И. Б. (пер.) ; пер. с нем. – М. : Иностран. лит., 1950. – 483 с.

12. Лысенко А.Н.: Энергия как объект гражданских прав. // науч. статья. // Самара. - 2006 г.

13. Топоркова М.М.: Тепловая энергия як об'єкт цивільних прав // Харків, -2010 р.

Первый независимый научный вестник

Ежемесячный научный журнал
КВ №20489-10289РР

№ 9-10 / 2016

Ответственный редактор — Антипов Андрей Петрович - доктор исторических наук (Украина)

Секретарь журнала — Нестеренко Елена Петровна - доктор философии (Украина)

Редакционный совет

- Верево Ольга Денисовна - доктор медицинских наук (Россия)
- Ганин Даниил Александрович - доктор филологических наук (Россия)
- Изымова Людмила Петровна - (Украина) доктор технических наук (Украина)
- Корейко Денис Вениаминович - доктор медицинских наук (Россия)
- Кроль Вадим Алексеевич - доктор технических наук (Россия)
- Моргун Аркадий Александрович - доктор технических наук (Россия)
- Напорчук Геннадий Николаевич - доктор ветеринарных наук (Украина)
- Нестерова Алина Владиславовна - доктор медицинских наук (Украина)
- Покручина Татьяна Руслановна - доктор экономических наук (Украина)
- Одунский Федор Тхонович - доктор искусствоведения (Россия)
- Сетаров Сергей Сергеевич - доктор юридических наук (Украина)
- Шавинский Александр Евгеньевич - кандидат психологических наук (Украина)
- Юркович Дмитрий Геннадьевич - доктор медицинских наук
- Юлинский Игорь Евгеньевич - доктор социологических наук (Украина)
- Ядынский Петр Константинович - доктор психологических наук (Россия)
- Яковлев Вадим Николаевич - доктор политических наук (Украина)

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются. За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы. Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов. При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Материалы публикуются в авторской редакции.

«Первый независимый научный вестник»

Адрес редакции: 01054, г. Киев, улица Дмитриевская, 64

тел.: +38 (095) 430-59-27

Сайт: www.firjournal.com.ua

E-mail: info@firjournal.com.ua

Учредитель и издатель «Первый независимый научный вестник» Тираж 2000 экз.

Отпечатано в типографии г. Киев, улица Дмитриевская, 64, 01054